

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

IV. RÆKKE - 4. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

E-mail: info@historisk-samfund-bornholm.dk

Internetadresse: www.historisk-samfund-bornholm.dk

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen.

Billedet på forsiden: Mohrs Værk, del af et kooperativt værk kaldet »Forbundet«, hvor stenhuggere af forskellige nationaliteter arbejdede side om side. Foto Kjølner, o. 1900. BM 717.

Redaktøren ønsker at takke:

Forfatterne for deres artikler,

Svend Aage Møller for renskrivning af Anne Dyhrs håndskrevne artikel,

Henrik Vensild for assistance med fotosøgning til Anne Dyhrs artikel.

Bornholms Museum for udlån af billeder.

Udgivet 2010.

ISBN 978-87-87042-07-9 • ISSN 0084-7976

Produktion: Hakon Holm Grafisk, 3700 Rønne.

FORORD

Endnu en gang et det lykkedes at få Bornholms Historiske Samfunds flagskib, »Samlingerne« udgivet. Og endnu en gang har vi valgt at bringe en årgang med forskellige artikler som et udtryk for den alsidighed, vi tilstræber i vore udgivelser. Vi håber på den måde, at der blandt vore mange trofaste medlemmer altid er nogen, der finder en artikel, som de synes rigtigt godt om!

I år er det med særlig glæde vi bringer et studie om stenindustrien på Nordbornholm i årtierne omkring 1900. Med fokus især på den svenske indvandring, de mange af svensk afstamning, der kom til Allinge-Sandvig i stenindustriens guldalder – og endnu i dag sætter deres præg på tvillingebyerne på Nordbornholm. Det er Anne Dyhrs mangeårige indsats, et arbejde udført som interviews, feltstudier, arkivstudier, læsning af mange trykte kilder etc., der for 40 år siden udmøntede sig i beretningen »De svenske stenhuggere på Nordbornholm 1860-1921«. Det er nu blot et par år siden, at den bornholmske råstofindustri blev udpeget som én af Danmarks 25 vigtige, nationale industriminder, hvor andre fx er Carlsberg i Valby, De danske spritfabrikker og Danfoss på Als. Et signal om, hvor vigtig den bornholmske råstofindustri var også på nationalt plan. Bornholms råstofindustri var bl.a. ler, kaolin, kul, cement, sandsten – og ikke mindst granit. Og netop granittens historie på Nordbornholm fylder i dette landskab, både som tidlig industri styret af udefrakommende interesser, ødelæggelse af et af Danmarks smukkeste naturområder, men også gennem årene en arbejdsplads for tusindvis af mennesker. Håndværket, stenbrydningen, måtte bornholmerne have hjælp til udefra - og det er denne hjælp, Anne Dyhr beretter om i sine studier.

Formanden for Stereoskopklubben i Danmark, Peter Randløv, har beriget os med en artikel om stereofotograferingen, stereoskoperne og de bornholmske stereoskopplader. Her skal vi også tilbage til årtierne omkring 1900, hvor det at kunne se sine indkøbte, fotografiske ferieminder gennem et stereoskop og dermed med en tredimensionel virkning næsten fornemme, at man stadig var til stede,

var datidens helt store dille! Det var selvfølgelig i en tid, hvor man på ingen måde var vant til den billedbombardering vi oplever i dag med film, tv og internet. Mange har sikkert de dobbelte, let krumme billeder liggende i skuffen – og har måske undret sig over, at det kunne vække ligeså stor interesse, som det at kunne se en 3D-film i dag. Foruden at være stereoskopbilleder udgør de også med deres store motivrigdom en betydelig del af vores fotokulturarv.

Filolog og navneforsker, Lilliane Højgaard Holm, har igen beriget os med en artikel, denne gang et studie i Østermaries »Navnemoder og modenavne« fra 1805-1909, en forlængelse af sidste års artikel. Det er en beretning, der vedkommer os alle, hvad enten vi bor i Østermarie eller ej. Vi har alle et navn, og hvorfor hedder vi lige netop det vi gør? Det kan der være rigtig mange grunde til, som Lilliane påpeger i sin interessante historie.

Endelig har vi en fast aftale med Øarkivets leder, Anette Eriksen, om at blive holdt orienteret om Øarkivets udvikling og brug og ikke mindst de mange spændende sager, der forhåbentlig kan friste vore medlemmer til at kaste sig ud i endnu flere studier af den bornholmske historie. Studier, som så måske om nogle år kan blive bragt her i samlingerne, til glæde for de mange, der ligesom os i Samfundets bestyrelse, lider af en inderlig passion for den bornholmske historie.

Til sidst en hjertelig og varm tak til forfatterne, som uden anden form for vederlag end det grønneste træ i skoven, har stillet mange ugers, måneders og års studier og forskning til vores rådighed. Det er redaktørens håb, at artiklerne vil bringe vore læsere ny og inspirerende viden.

Rigtig god læselyst

*Ann Vibeke Knudsen
Rønne oktober 2010*

Indhold

Ann Vibeke Knudsen

Redaktørens forord 5

Anne Dyhr

De svenske stenhuggere på Nordbornholm 1860-1921 8
Studier i den bornholmske stenindustri historie

Peter Randløv

Stereoskopbilledet på Bornholm 116

Lilliane Højgaard Holm

Navnemoder og modenavne 128

Anette Eriksen

Bornholms Ø-arkiv 156

Jakob Seerup

Formandsberetning 163

Svend Aage Møller

Hjemmeside, nyhedsbreve, m.v. 166

Forfatterens navne og adresser 167

Bestyrelsens navne og adresser adresser 167

De svenske stenhuggere på Nordbornholm 1860-1921

Studier i den bornholmske stenindustri historie

Af Anne Dyhr, kontorfuldmægtig på Det Kongelige Bibliotek

Artiklen er 1969-71 udarbejdet som et aldrig færdiggjort speciale ved Københavns Universitets Institut for Europæisk Folkelivsforskning. Teksten er i det store og hele gengivet i sin oprindelige udformning, der er kun indsat enkelte årstal og forklaringer, hvor den ellers kunne misforstås i dag, lige som enkelte oplysninger er slettet, da de ikke længere er relevante.

Forfatterens oldeforældre Sven Carlsson f. 1846 og hustru Anna Jönsdotter f. 1849 med døtrene Emma f. 1880 (stående) og Anna f. 1882 (siddende). Den ældste datter Emma er født i Sverige, den yngste Anna - forfatterens mormor - er født på Bornholm, året efter familien flyttede dertil. Faderens navn står på flyttebeviset som Carlsson, han underskrev sig selv Karlsson og endte med at hedde Carlsen - et eksempel på hvordan et navn fordanskedes. Foto Th. Yhr, Rønne, midten af 1890'erne. (Familiens flyttebevis og Sven Carlssons og Anna Jönsdotters opholdsboøger s. 106-108.)

I mindet om min morfar, maskinpasser Johan Alfred Hagström, f. 1879 i Simris i Skåne, søn af smed Måns Olsson Hagström og hustru, Karna f. Larsdotter. Og min mormor, Anna Vilhelmine Karoline f. Carlsen, f. i Rønne 1882, datter af gartner Sven Carlsson og hustru, Anna f. Jönsdotter.

40 år er lang tid, så såvel udtryksform som vinklen på indholdet ville nok have været anderledes i dag: »Tiderne skifter og vi med dem«. Jeg håber, læserne vil læse artiklen med dette in mente og stadig finde indholdet interessant. Vi må i hvert fald være mange med svensk-bornholmske rødder, der gerne vil kende lidt mere til vore bedsteforældres, oldeforældres eller tipoldeforældres livsvilkår.

Indhold:

Undersøgelsen	11
Indvandringen og dens årsager. Indvandrernes fødesteder	13
Forholdene på landet i Sverige	22
Granithugning i Blekinge	23
Rejsen til Bornholm	25
Købstæderne Allinge-Sandvig	27
Antal stenhuggere på Nordbornholm	35
Nørre Herred	38
Varigheden af de svenske stenhuggeres ophold	42
Overgang mellem stenindustrien og andre erhverv	45
Arbejdsrejser	47
Stenindustriens historie på Bornholm	48
Brostenshugning og redskaberne dertil	58
De italienske stenhuggere	66
Arbejdsforhold	68
Stenhuggerne og det bornholmske samfund	72
De svenske stenhuggeres ægteskaber	72
Indfødsret og navneskik	78
Boligforhold	80
Omgangsformer og drillerier	98
Sproget. Kontakt med svensk familie	100
Materiel kultur (NEU)	101
Slutning	109
Kort og vejviser	110
Meddelere	113
Litteraturliste	115

Undersøgelsen

Indvandringen af svenskere er et særligt kapitel i Bornholms historie, og emnet var oplagt for mig, da begge mine morforældre var af svensk afstamning. Min morfar kom til øen som dreng med sine forældre i begyndelsen af 1890'erne, og min mormor blev født på Bornholm i 1882, året efter hendes forældre var flyttet dertil fra Skåne. Dette betød, at jeg allerede på forhånd havde interesse for og lidt kendskab til emnet, samt at jeg besad et ret godt lokalkendskab til Bornholm efter mange ferier tilbragt derovre. Endvidere regnede jeg med, at referencemulighederne til min egen familie og dens historie ville kunne skaffe mig kontakt med mennesker, der ellers var afvisende, og i det hele taget gøre folk mere meddelssomme - hvilket i det store og hele også kom til at slå til.

Det var min plan at opbygge opgaven i to dele, 1) en arkivalsk, der skulle danne grundlaget, og 2) mundtlige interviews, da jeg vidste, at der på øen stadig boede nogle indvandrere af første generation og mange af anden. Disse interviews skulle så supplere arkivalierne og give eksempler. Gennem protokollerne i div. arkiver kunne jeg nå tilbage til o. 1840-50, mens interviews med indvandrere af første generation i heldigste fald i tid kunne nå tilbage til 1880-90, med anden generation nogle årtier længere tilbage, men så selvfølgelig med tilsvarende større usikkerhed angående oplysningerne.

Oprindeligt havde jeg tænkt, at undersøgelsen skulle omfatte hele Bornholm, men efter at have tilbragt én måned med feltarbejde og nogle måneder med arkivundersøgelser indså jeg, at arbejdet i så fald langt ville komme til at overstige, hvad jeg kunne overkomme. Derfor besluttede jeg at indskrænke opgaven til at omfatte det nordligste af øens fire herreder »Nørre Herred« (se kort s. 110) med dets sogne: Olsker, Rutsker, Klemensker og Rø samt Hasle land-

distrikt og Allinge-Sandvig landdistrikt (1923 indgået i byerne af samme navn) og dets tilliggende købstæder Allinge og Sandvig, eftersom dette område havde en ret stor koncentration af svenskere, hovedsagelig samlet omkring ét erhverv: stenhuggeri. Opgaven kom derfor til at dreje sig om den del af de svenske indvandrere, der på en eller anden måde var knyttet til stenhuggeriet på Nordbornholm, mens de øvrige svenskere i området, fortrinsvis husmænd og tyende, kun er medtaget i tabeller og enkelte korte passager.

Feltarbejdet startede med, at jeg sendte et duplikeret brev til øens kommunekontorer, hvori jeg bad om navne og adresser på nulevende bornholmere af svensk afstamning, og resultatet var yderst gunstigt, da der ud af 21 kommuner kom svar fra 13, inden jeg rejste, og yderligere 5 svarede ved personlig henvendelse. De 3 resterende var Rø, Klemensker og Vestermarie. Tidspunktet var i øvrigt heldigt valgt, da man et år senere (1970) var midt i kommunesammenlægningen, hvilket uden tvivl havde gjort det vanskeligere at få de ønskede oplysninger. Rent bortset fra dette, var det i sidste øjeblik for en sådan undersøgelse, da hovedparten af mine meddelere var mellem 70 og 80 år gamle. Ikke alle kommuner svarede positivt, men jeg fik så mange adresser, at jeg godt turde begynde. Senere fik jeg gennem samtaler med folk yderligere nogle navne og adresser; det viste sig herved, at kommunernes oplysninger var ret tilfældige, øjensynligt nedskrevet efter hukommelsen.

Min hensigt var, at jeg ville udarbejde en spørgeliste over emnet. For at få stof til en sådan, begyndte jeg at gennemgå NEU's (Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser) materiale, af hvilket grupperne »tyende« samt »levnedsbeskrivelser« gav mest, da der ikke findes en spørgeliste med direkte relation til mit arbejde. Resultatet af denne gennemgang var yderst ringe (se afsnittet om NEU). Også de trykte kilder om

dette emne er meget sparsomme. Bortset fra nogle skønlitterære værker af Martin Andersen Nexø, f. eks. »Pelle Erobreren«, der som bekendt skildrer de svenske indvandreres forhold på Bornholm, fandt jeg kun en enkelt folkelivsskildring fra Skåne fra o. 1900, som perifert berører fænomenet, men som i øvrigt giver en god baggrundsskildring, samt en enkelt artikel i »Bornholmske Samlinger«, hvori der berettes om en del af Højlyngens opdyrkning, det såkaldte »Ny Sverige«. Mere baggrundsstof fandt jeg i Nordiske Museets bog »Startarminnen«, der jo netop behandler sådanne forhold og arbejdsbetingelser, som mange af landarbejderne var rejst fra. Senere har jeg fundet frem til en meget givende artikel af Jonas Frykman: Tjurkö - en stenhuggerö, i »Blekingeboken« 1969, hvori han behandler stenhuggerens forhold på den svenske side af Østersøen og derved leverer et godt sammenligningsmateriale.

Til sidst endte det med, at jeg grundet tidsnød var nødt til at udarbejde en spørgeliste på grundlag af museumsinspektør ved Nationalmuseet George Nellesmanns spørgeliste om polske arbejdere på Lolland-Falster; listen skulle selvfølgelig tilpasses forholdene, men mange af grundproblemerne var de samme. Spørgelisten var opbygget efter systemet ja - nej - ved ikke eller et begrænset antal valgmuligheder, et system der i konkrete spørgsmål angående fødselsår, skolegang, giftermål m.m. fungerede udmærket, mens det i de tilfælde, hvor jeg fik længere udredninger, ikke var videre anvendeligt. Da jeg endvidere som arbejdet skred frem fik klarhed over, at der inden for emnet var flere vigtige grupper, som jeg ikke havde med - f. eks. berørte den slet ikke emnet stenhuggeri - strøg jeg ved mit andet besøg på Bornholm helt spørgelisten og benyttede i stedet almindelig samtale. I alt nåede jeg i løbet af den måned, jeg var derovre i første omgang, at besøge hen ved 50 familier af første eller anden generation,

fordelt over hele øen, i anden omgang den efterfølgende sommer at aflægge supplerende besøg hos nogle af mine meddelere på Nordbornholm, samt interviewe nogle danskere, der ligeledes havde været ansat inden for stenindustrien; endelig satte jeg mig nøjere ind i arbejdsgangen i et stenbrud.

Samtidig med udarbejdelsen af spørgelisten gik jeg i gang med arkivarbejdet. Først på Landsarkivet i København, hvor materialet var temmelig let at finde frem til, da der i 1965 var blevet udgivet en »Foreløbig arkivregistratur over bornholmske retsbejtentarkiver indtil 1919«, under hvis afdeling G: Politiforvaltning var anbragt rejsepass, anmeldelsesprotokol for tyende, protokoller over udstedte opholdsbøger m.m.; desværre er materialet om disse forhold ikke kontinuerligt bevaret. Efter at have arbejdet to og en halv måned med opholdsprotokollerne fandt jeg ud af, at disse (der stammede fra Vestre Herred) også var blevet brugt som tyende - flytteprotokoller, hvilket betød, at de samme mennesker kunne være opført flere gange, så at min statistik ikke kunne bruges. Desværre er disse protokoller mere udførlige end folketællingerne angående fødested, hvor sidstnævnte i de fleste tilfælde blot opgiver »Sverige«, men det er jo ikke til megen nytte til under de forhold.

Kirkebøgerne på Landsarkivet har jeg slet ikke benyttet, da arbejdet med folketællingerne har været uhyre stort og jeg derfor slet ikke har kunnet overse at drage mere materiale med ind.

Endelig er der som nævnt folketællingerne på Rigsarkivet, og disse giver jo oplysninger om mange forhold: (delvis) fødested, aldersfordeling, ægteskabernes nationalitetssammensætninger, de indvandrede »stadighed«, dvs. hvor længe de er blevet på ét sted, familiernes sociale status, dvs. om de har eget hus m.m. Ganske vist kan folketællingerne også snyde, idet en person glimrende kan være flyttet frem og tilbage

flere gange inden for de ti-årige perioder, jeg har valgt, og de kan have opholdt sig langt flere på stedet i kortere perioder inden for et sådant tiår. 1845 er den første folketælling, der giver oplysninger om fødested, men for at få lige lange perioder at arbejde med, er jeg begyndt med 1850 og fortsat med hver 10. år til og med 1921, da dette årstal ligesom danner en nedre grænse for stenindustriens store epoke på Nordbornholm (se stenindustriens historie).

I denne periode 1850 - 1921 har jeg gennemgået samtlige sogne i det nordre herred samt købstæderne Allinge og Sandvig og skrevet alle af svensk fødsel ud tillige med alle andre, ansat ved stenindustrien - det sidste for at få et sammenligningsmateriale. Ej heller folketællingerne er komplette, idet Allinge-Sandvig landsogn ikke er optegnet i 1850 og tællingen herfra fra 1921 er bortkommet på øen inden afleveringen til myndighederne i København; at den sidste mangler er unægtelig det værste, da statistikkerne for dette år dermed mister deres betydning. Endelig er Hasle landdistrikt skiftevis opført selvstændigt og under enten Rutsker eller Klemensker sogne, men det betyder mindre, da de jo i alle tilfælde eksisterer.

Indvandringen og dens årsager. Indvandrerens fødesteder

Den svenske indvandring kan stort set deles i to hovedgrupper, 1) stenhuggere og arbejdsmænd ved stenbruddene og 2) landtyende; denne sidste gruppe kan atter deles i to underafdelinger, a) sæsonarbejdere, der kun blev på Bornholm nogle måneder, og b) tyende, der blev der i længere tid eventuelt for stedse, og hvoraf mange endte som husmænd og landarbejdere. Ved siden af disse to store grupper findes nogle mindre, først og fremmest håndværkere og fiskere. Kun en enkelt meddeler har fra dansk side søgt at forklare denne store tilstrømning, idet

han berettede, at så mange bornholmere var rejst til Amerika, at der på landet opstod et stort behov for tilgang af fremmed arbejdskraft - men denne påstand får stå hen.

I folketællingen står de fleste indvandrere blot opførte som »født i Sverige«, hvilket ikke angiver noget nærmere om, hvorfra de kom, men iflg. den mundtlige tradition på Nordbornholm i dag, kom stenhuggerne fra Halland og Blekinge med majoritet for sidstnævnte, arbejdsmændene og tjenestefolkene fra Skåne:

»de svenske brostenshuggere kom fra Blekinge, arbejdsmændene fra Skåne« (AN)

»i Skåne var det mest landbrug, stenhuggerne kom fra Halland og Blekinge« (VA)

»mange stenhuggere kom fra Blekinge« (EJ)

Denne arbejdsdeling svarer også godt til de pågældende landskabers erhvervsfordeling, men påstanden kan desværre ikke bekræftes, da folketællingerne slet og ret kalder næsten alle »stenhuggere« og ikke skelner mellem uddannede stenhuggere og arbejdsmænd.

Selv om folketællingerne er meget sparsomme med oplysninger om fødested, står dette dog anført i nogle tilfælde. Vedlagt (s. 17-21) følger en liste over opgivne fødesteder; til folketællingernes oplysninger er tilføjet stednavne fremskaffet gennem interviews. Man må dog huske, at »fødested« og »sidste opholdssted før udrejsen« ikke behøver og ofte ikke er sammenfaldende, hvilket gør spørgsmålet om, hvorvidt stenhuggerne kom fra Blekinge og arbejdsmændene fra Skåne, endnu vanskelige.

På spørgsmål om hvorfor folk kom, er det i dag vanskeligt at få noget konkret at vide, først og fremmest fordi de fleste indvandrere af første generation er døde. De hypigst fremkomne svar, hvad angår landty-

ende, er »at jeg kendte en hjemme, der havde været på Bornholm tidligere« eller, »at man hjemmefra havde fået plads på Bornholm gennem bekendte« eller »at man havde ældre søskende eller slægtninge derovre«. Hans Nielsens forældre havde tidligere været på Bornholm »og syntes alligevel dér var bedre« og Ulrikke Holms (f. Bergstrøm) forældre vendte også tilbage efter at have opholdt sig i Simrishamn et stykke tid, fordi alle deres børn var bosat på Bornholm. En tungtvejende grund for mange har givetvis været, som det fremgår af afsnittene om forholdene i Sverige, at lønningerne og i mange tilfælde også arbejdsforholdene var bedre end i Sverige.

Nogle foretog rejsen sammen med be-

kendte. TMs mor rejste til Bornholm sammen med to præstekammerater, alle tre blev senere gift på øen; senere kom også moderens søster fra Sverige. AGEs mor rejste til Bornholm sammen med en bror og en søster; øen kendte de, fordi deres far havde været der i sine unge dage: Moderen fik plads på Hullegård som malkepige, hvor hun tjente 35 kr. på en vinter. Alle tre blev på Bornholm, broderen fordi han var bange for at blive taget til militæret, hvis han vendte tilbage til Sverige.

Peter Petersen fortæller, at hans far, der var fisker, flere gange havde været på Bornholm et par måneder om sommeren for at fiske; der havde han haft base i Allinge, og havde haft en kvinde til at ordne garnene

Fig. 1. Ud over stenhuggerne tog mange andre svenskere til Bornholm, hvor flere blev boende. Her er et billede af fisker Peter Petersen [PP]'s familie: Forældrene Sven Johan Petersson og hustru Kristina, der i 1886 rejste fra Matvik i Sverige og slog sig ned i Allinge med deres tre børn + hustruens datter af første ægteskab. Kristinas første mand, der også var fisker, var druknet i 1872. Peter Petersen opbevarede i 1970 stadig forældrenes flyttebevis udstedt i 1886 i Matvik. Ukendt fotograf, uden år. BM 778.

derovre. Men da silden altid lå ved Bornholm og da PPs mor hjemme havde haft et hårdt og tungt arbejde med at køre fiskefangsten på en kærre ind til Karlshamns fisketorv for at sælge den dér, besluttede familien at rejse til Bornholm og slå sig ned dér. En medvirkende grund til flytningen var, at PPs moster, der tidligere var taget til Bornholm som tjenestepige, i mellemtiden var blevet gift med en svensk stenhugger i Allinge og gerne ville have familien tættere på. [fig. 1]

I bogen »En by vokser til« skriver Niels Nielsen om udvandringen: »Så stærk var indvandringen, at den vakte uro i Sverige. I maj 1892 beklagede »Ystad Allahanda« stærkt den store udvandring til Bornholm og Amerika af svenske arbejdere, der var så stærk i Småland, at mange huse stod tomme og jorden lå øde. »Bornholm var i våren det forjættede land; didhen stiledede mange arbejdere kursen«.

Nogle danske, spekulative agenter havde rejst på kryds og tværs omkring og med fagre løfter og forestillinger lokket en del arbejdere med sig. Flere var rejst fra faste pladser. Bladet siger, at løfterne om den høje løn blev en skuffelse, særlig for pigerne, og efter at de svenske blade havde fremdraget flere misforhold, var pigernes udvandring taget af. Ved auktionen over de udvandrede ejendele opnåedes høj pris for inventaret; men ingen ville byde en øre for ejendommene«.

Selma Frode Kristensen giver en skildring af arbejdsrejserne set fra den skånske landalmues side: »I yngre år havde morfar under sommarmånaderne arbejdet ved et tegelbruk på Bornholm. Bornholm var Amerika for de allær fattigaste. Stenbrott och tegelbruk där gav sysselsättning under några sommarmånader. Och Bornholm var så nära, att man kunda leja en fiskare till at ro över. Det var billigare än en amerikabiljett. Morfar hade emellertid måst sluta med dessa sommarresor, fast de hade gett familjen en bra

summa kontanta pengar, som man väl fått lov att betala med i stället för dagsverken. Arbetet utfördes på vad man nu kallar ackord. De yngre arbetarna satte upp tempot för att tjäna mer. De äldre kunde inte följa med. De måste sluta. - - - allt för många arbetare kom och erbjöd sig, efter vad morfar sade, till nästan hur liten lön som helst. Bara en smula kontanta pengar att komma hem med var en betydlig hjälp för familjen där hemma på andra sidan Östersjön.«

Inden for stenindustrien er det gennemgående svar, at »her var bedre fortjenestemuligheder i 90'erne og at her var arbejde nok at få inden for stenindustrien« (WC), at »her var bedre tider (akkord) end i Blekinge« (GG) og »at tyskerne tog alle dem, de kunne få«. Et andet svar var, at »man tog til Bornholm, fordi der var stenindustri, og det kendte man hjemmefra« (VWH) og August Nielsens far fra Tjurkö havde fortalt sønnen, at der på Tjurkö ikke var plads til alle, så derfor rejste mange ud. Olga Forsberg beretter, at der var fattigt i Sverige og ingen mad, hvorfor hendes far, der var stenhugger, sammen med flere andre rejste hertil. »Det var under den fransk-tyske krig; de var nødt til at tage af sted i store skarer - havde papsedler på brystet«. Nogle af kammeraterne blev her, andre rejste tilbage. Et stykke tid senere rejste så også moderen og børnene til Bornholm og sluttede sig til faderen der. De to tidsangivelser »den fransk-tyske krig« og »OF's mor der rejste med børnene, hvoraf den ældste var født først i 80'erne, passer ikke sammen. De dårlige tider o. 1870-71 står imidlertid også omtalt i Barbro Lidströms artikel »De dårliga tiderna«, så det kan tænkes, at OF har hørt sin far berette om disse, og at hun så senere har forvekslet tildragelserne fra dengang med en nyere kriseperiode. (Se s. 25). [I flg. den svenske etnolog Olof Haslöv, i en periode underviser ved Institut for Europæisk Folkelivsforskning, var »de dårlige tider« årene 1867-69.]

En af grundene til, at der kom så mange stenhuggere fra Sverige, var iflg. en meddelelse (EJ), »at da det store Hammerværk skulle i gang, manglede de folk og sendte bud til Sverige« for »før de svenske brostenshuggere kom, var der ingen særlig brostensproduktion her, mest bygningssten, trappesten o.l.« (AN). Gustav Gummesen fortæller, at han morbror Eluf Johansen, der en overgang var formand på Hammervær-

Blekinge har det naturligvis varit et livligt utbyte av arbetskraft mellan de olika stendistrikten, kring Karlskrona, kring Ronneby och kring Karlshamn. Dessutom reste man, när arbetstillgången försämrades i Blekinge, till Bohuslän, till Bornholm och till sydöstra Norge, för att återvända när kojunkturen förändrats. Mellan övernämnda platser ägde ett nästan kontinuerligt utbyte av arbetare rum, men man resta

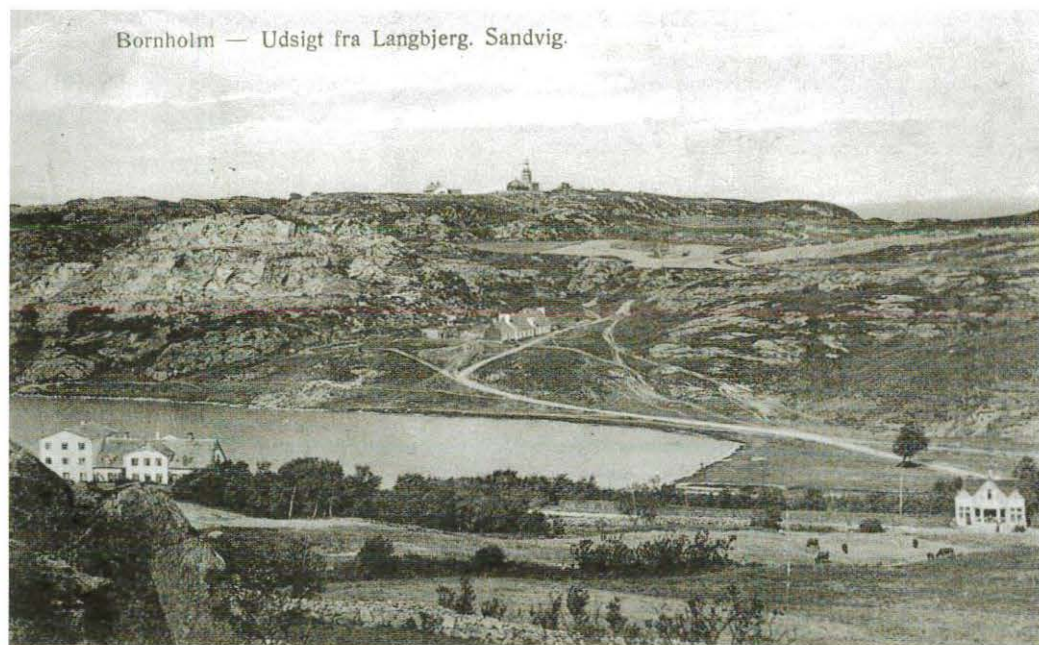

Fig. 2. Udsigt over Hammersøen med omgivelser. Til venstre i baggrunden ses arene i Hammerknuden fra de tidlige brud. Til venstre i forgrunden Hotel Hammersø og midt i billedet snor vejen sig op til Hammerfyret forbi arbejderboligerne Humledal. Postkort o. 1910-15. BM.

ket, rejste til Blekinge og där ansatte folk til værket. Det var den samme morbror, der havde skrevet til GGs far om at komme til Bornholm. [fig. 2]

Barbro Lidström beskriver i sin artikel arbejdsvandringerne således: »det viktigaste att minnas därvidlag är«, »at stenhuggarna har alltid varit ett faranda folk«. Inom

ochså, när det så föll sig. Ända till Amerika emigrerade stenhuggare för att arbeta där en tid i sitt gamle yrke och sedan komma tillbaka med tekniska nyheter. Denna livliga internationella trafik pågick nog i stort sett ända till världskriget. Reso mellan Bohuslän och Blekinge förekommo annu 1929 och 1930«.

Fødesteder

Allinge-Sandvigs svenskfødte del af befolkningen (undtagen folk ansat i stenindustrien)
(Betegnelserne: Församling (försl.) = sogn (s.) er i navnematerialet brugt i flæng)

1850 Skåne 1	1860 0
1870 Ystad 1	1880 Rönneby 2 Hoby 1 Balkåkra 1 Håkonryd, Kronobergs län 1
1890 Hörröd, Skåne 1 Mellby s. 2 Tomelilla 1 Tolstrup 1 Småland 1 Lille Beddinge 1 Blekinge 1 Karlskrona 1 Hörup s. 1 Everöd 1 St. Oluf s. 2 Valleberga försl. 1	1901 Cimbrishamn 1 Sandby 1 Kverrestad 1 Hoby 1 Mellby 1 Stiby 1 Rönneby 2 Blekinge 1 Löderup 1 Burlöf s., Malmöhus län 1 Stockholm 1
1911 Cimbrishamn 1 Hörby 1 Herrvik 1 Rönneby 1 Åby 1 Öljehult 1 Rödeby 1 Skåne 1 Smedstorp 1	1921 Skällinge 1 Roidesby 1 Hagestad s. 1

Materialet er hentet fra folketællinger og interviews. Fødesteder er kun medtaget første gang personen optræder i folketællingerne. Personer, der har haft arbejde inden for såvel stenindustrien som f. eks. landbrug, er medtaget på stenhuggerlisten under den tælling, hvor de første gang er opført med dette erhverv.

Fødesteder

Nørre herreds svenskfødte del af befolkningen (undtagen folk ansat ved stenindustrien).
Opstillet efter de samme retningslinier som ovenstående liste for Allinge-Sandvig

1850 Øland 3 Kalmar 6 Øland, Resmo s. 1 Wonstrup s. 1 Skåne 1	1860 Christiansstad län 1
1870 Kjearby s. 1 Efvetofte s. 1 Algotsrum 1 Malsjö 1 Storakjöpinge s. 1 Algotsboda 1 Worby s. 1 Jereslösa 1 Walleberga s. 1 Blekinge 1 Onslunda 3 Skåne 3 Råby Efvetofte 1 Christianstad län 2	1880 Tryde 1 Walby 2 Kvernby 1 Hoby 1 Blen s. 1 Urshult 1 Kvarnstad 2 Øland 1 Tåby 1 Asarum, Blekinge 1
1890 Borrby 4 Styby 1 Tryde 3 Hällsvik 1 Blekinge 3 Högestad 1 Vemmerlöv 1 St.Oluf s. Kr.stad l. 4 Kristianstad 1 Nogersund-Mjällby f. 1 Onslunda 1 Rösum försl., Kr.stad län 1	1901 Östra Ingelstad 1 Tryde 1 Skåne 1 Sälshög 1 Småland 1 Borrby 3 Hallaryd 1 Valleberga 1 St. Oluf 3 Lörup 1 Venestad s. 1 Stigby 1

1890 (fortsat) Kristianstad län 6 Smedstorp försl. 1 Malmöhus län 3 Vallby försl. 1 Borrby, Malmöh. län 2 Ingelstorp försl. 1 Borrby, Kr.stad län 2 Lörup 2 Sølvesborg 1 Tolstrup försl. 1 Misterhult 1 Mellby, Blekinge län 1 Kalmar län 2 Karlshamn 1 Glimminge 2 Hoby, Blekinge län 2 Rönneby 1 Borby, Kr. Stads län 1	1901 (fortsat) Hoby s. 3 Øland 1 Östra Esbinge s. 1 Karlskrona 1 Tommarp försl. 1 Hammenhög 1 Blekinge 1 Vemmerlöf 1 Malmö 1 Tjurstorp 1 Christianstad län 1 Färingtofta 1 Rönneby 1 Kalmar 1 Kvarnstad 1
1911 Listerby 1 Karlskrona 1 St. Hagestad 1 Småland 1 Gunnarstorp 1 Hammars s. 1 Rya s. 1	1921 St. Köpinge 1

Fødesteder

Allinge-Sandvig og Nørre herreds svenskfødte stenhuggere

1850 0	
1860 Tjurstorp 1	
1870 Rönneby 2	

1880 Christianopel 1 Barby (Chr.stad Län) 1 Ingelstad 1 Hammenhög 1 Hoby försl. 1 Hoby, Blekinge 1 Jönköping 1 Ryssby 1	Stenby 1 [smed] Steninge 1 Valleberga 2 Valleberga (Skåne) 1 [smed] Vesterbotten 1 Voxtorp s. 1 [smed] Ystad 1
1890 Åryd 1 Baldringe (Skåne) 1 Borrby s. 2 Ingelstad 1 Gunnarp 1 Hannas s. 1 Hoby försl. 3 [heraf 1 smed] Hoby 1 Hörby Carlshamn 1 Östra Hoby 1 v. Glimmingehus 1	Mellby 2 Mellby s. 1 Onslunda 2 St. Oluf (Skåne) 1 [kusk] Stanstorp 1 Tranås 1 [arbejdsmand] Quistbroe 1 Blekinge 2 Stockholm 1 Öster-Götland 1 Växjö 1
1901 Borrby 3 [1 smed, 1 arbejdsmand] Asarum s.1 [skærveslager] Billinge 1 Farshara (Malmöhus Län) 1 Finja 1 Frillestad 1 [smed] Hagestad 1 [smed] Jönköping 1 [stenarbejder] Karlshamn 2 [1 rosslager] Tjurkö 2 Löderup 1 Vallby 1 Blenstrup, Borrby s. 1 Styby 1 [smed] Växjö 1	Matvik 1 Nättraby 2 Onslunda 3 [1 vognsmører] Rönneby 2 Smedstorp 1 Tryde s. 3 Ullstorp 2 [1 arbejdsmand] Ystad 1 [skærveslager] Blekinge 2 Skåne 1 Bräkne-Hoby (Blekinge) 1 Hjortsberga v. Rönneby (Blekinge) 2 Växjö, Småland, men boende i Nättraby, Blekinge 1

1911 Borrby 1 Karlskrona 3 Wiby [arbejdsmand] 1 Öland 1 Sigarp 1 Tränsu s. 1	1921 Tjurkö 2
--	------------------

Fødesteder

Svenske og danske stenhuggeres svenskfødte hustruer og børn født i Sverige

1850 og 1860 0	1870 Rönneby 1
1880 Hagestad 1 Skällinge 1 Eljaröd, Kr.stad län 1 Ramsåsa 1 Karlskrona 1 Mellby s. 1 Urshult 1	1890 Hörby 1 Ystad 1 Hilberg 1 Hörup, (Skåne) 1 Eljaröd 1 Krakås 1 Mönsterås 1 Valleberga, Chr.st. län 1 Borrby 2 Benestad (Skåne) 1 Onslunda 1 Vemmerlöv 1
1901 Vissefjärda, v/ Kalmar 1 Borrby 6 Förkärla 1 Sandsjö 1 Silverborg 1 Frillestad 1 Matvik 4 Raram 1 Rönneby 1 Rösum s. 1 Smedstorp 1	1911 Västra Frölunda, v/ Göteborg 1 Samby, Borrby s. 1 Borrby 1
1921 Västra Frölunda 1	

Forholdene i Sverige på landet

Fælles for de fleste barndoms- og ungdoms-erindringer fra livet på landet i Sydsverige før århundredeskiftet [1900] er, at forholdene var dårlige, og at børnene måtte ud at tjene i en ung alder - dette sidste er dog ikke noget specielt for Sverige; også i Danmark måtte børn af småkårsfolk tidligt hjemmefra. Emil Kristoffersen fortæller, at hans far Nils Kristoffersen, f. 1871, hvis far var kreaturpasser på herregården Östra Ingelstad, fik sin første plads som 6-8-årig, hvor han skulle vogte gæs. Dernæst fik han plads som svinehyrde, men dette arbejde kunne han ikke lide, så den følgende dag stak han af og gik i skole, hvorefter inspektøren på godset kom hen til skolen og hentede ham; han fik dog derefter lov til at vogte får, mens en anden dreng blev svinehyrde.

Gennemgående i flere beretninger er, at de interviewedes forældre (første generation) som børn i Sverige ikke havde gået i skole. Peter Petersen fortæller, at da faderen i hans barndom en overgang fiskede på Tyskland og sendte penge hjem, måtte hans mor, der ikke havde gået i skole, lære at skrive sit navn, så hun kunne kvittere for beløbene.

Forholdene i det hjem, Valdemar Andersens mor kom fra i Borrbj, var meget fattige; som barn måtte hun gå med tiggerposen; kosten var den ringeste mulige, familien delte en spegesild til kartoflerne og de måtte komme bark i brødet for at få det til at strække. Hans Nielsen fortæller, at hans forældre traf hinanden på Bornholm, hvor de blev gift i Hasle, hvorefter de tog tilbage til faderens hjemegn. Moderen stammede fra Hällevik, hvor hendes far var fisker, men da denne giftede sig igen, efter at moderen var død, stak hun af hjemmefra og tog til Bornholm med en fiskerbåd. Hans Nielsens far havde, inden han tog til Bornholm for at tjene på landet, været staldkarl

på Glimmingehus, hvor han kørte med heste. Men havde forholdene været dårlige, inden han tog hjemmefra, blev de ti gange værre, da han kom tilbage med kone og barn. Konen skulle også hjælpe til på gården, så for at Hans Nielsen ikke skulle komme noget til eller løbe bort, blev han sat ned i en grøft med stejle sider, hvorfra han ikke kunne komme op ved egen hjælp - anden form for børnepasning kunne familien ikke skaffe. Forholdene i hjemmet i Valby var også usle; da drengen blev større, fordrev han og hans lidt ældre søster tiden med at kaste til måls efter rotter, der løb over gulvet i stuen. For at komme væk fra alt dette, stak faderen i hemmelighed atter af til Bornholm. Til inspektøren fortalte moderen, at manden var syg, men inspektøren red alligevel frem og tilbage foran huset og prøvede at løfte vinduerne af for at komme ind på den måde, så moderen måtte true ham med en bismervægt for at holde ham borte. Til sidst samledes familien atter på Bornholm, men i dag er kun Hans Nielsen tilbage på øen; søsteren blev gift med en norsk stenhugger og rejste senere tilbage til Sverige og en yngre broder, der også var stenhugger, rejste til Amerika.

En anden meddeler, Marie Månsson, har fortalt om de forhold, hendes mand voksede op under på Tjurkö. Forældrene havde et mindre landbrug, hvor børnene skulle hjælpe til, bl.a. med at bringe mælk ud til øens beboere; dette arbejde begyndte kl. 4 om morgenen. Om søndagen var det den samme arbejdstid, men da faderen var religiøs, tog han senere på dagen drengen med i kirke og medbragte samtidig en knappenål, ved hvis hjælp han holdt ham vågen under gudstjenesten.

Da Gustaf Månsson var 14 år døde faderen efter at have været enkemand i syv år, og en ældre bror, der skulle overtage stedet, sparkede derefter drengen ud, som han gik og stod; denne tog arbejde i et stenbrud og

rejste senere i 1908 til Bornholm, hvor en to år ældre bror, der også var stenhugger, havde slået sig ned i Hasle et par år forinden.

De her beskrevne forhold med dårlig økonomi og afhængighed af de mere velhavende jordejere svarer ganske godt til de få folkelivsskildringer, jeg har kunnet finde på tryk; disse omhandler fortrinsvis de jordløse landarbejderes liv i Sydsverige o. 1900. Forfatterinden til en af disse skildringer, Selma Frode Kristensen, der er født i Borrbys sogn 1894 og opvokset dér hos sine morforældre, giver i sin bog »Vid brunnen« et levende billede af de livsbetingelser, disse mennesker havde. Husene, de boede i, ejedes ofte af landarbejderne selv, mens jorden, nogle tønder land, tilhørte en af sognets store bondegårde, der på denne måde fik anvendelse for sin dårligste jord; til gengæld skulle så lederen gøre dagsarbejde på gården. I dette tilfælde var den udmark, huset lå på, nogle sandholdige arealer ud mod Østersøen, hvilke tidligere havde været brugt til kreaturgræsning og ikke gav ret meget ved dyrkning; så alle måtte derfor tage del i arbejdet og hjælpe til, for at familien skulle kunne klare sig. Foruden dagsarbejde på den gård, der ejede hustomten, var familiemedlemmerne nødt til at tage arbejde på andre gårde, hvor de fx havde fået lov til at sætte nogle skæpper kartofler eller låne en hest mod at arbejde et bestemt antal dage. Først når dette var afviklet, kunne landarbejderne tage arbejde for at tjene lidt kontante penge til de mest nødvendige ting - men der blev aldrig overskud, så de kunne betale sig fra det »tvungne« arbejde og således blive i stand til at tjene noget mere et andet sted for på den måde at slippe ud af den onde cirkel.

Granithugning i Blekinge

Vender man sig derefter fra Skåne til Blekinge for om muligt dér at finde noget af

forklaringen på den store udvandring af stenhuggere, er det nødvendigt at kaste et kort blik på stenindustriens udvikling på stedet.

Granithugningen i Blekinge har længere aner bagud end på Bornholm. I »Patriotiska Sällskapets Journal för oktober 1768« findes en artikel af løjtnant Erasmus Gabriel Henschen: »Anmärkningar vid Gråstenshugningen uti Carlskrona«, der handler om udbygningen af orlogsværftet i Karlskrona, hvilken stod på i årene 1758-92, samt om redskaberne til granithugning.

Da den senere granitindustri i stor målestok gik i gang i Blekinge, må der stadig have boet stenhuggere på disse kanter, idet Barbro Lidström påviser, at såvel redskaber og arbejdsmetoder som terminologi og organisatoriske detaljer viser en direkte overlevering fra den tidlige stenbrydning. Ydermere havde der på de centrale brydningssteder, Tjurkö, Lindö og Kuggeboda bevisligt været stenbrydning til landets fortifikation inden storproduktionen gik i gang o. 1860.

Den blekingske stenindustris opsving skyldtes tysk initiativ. I den sidste halvdel af 1800-årene udbyggede Preussen sin fortifikation med fæstninger, havneanlæg o.l., og som følge heraf kom i begyndelsen af 1850'erne fortifikationsingeniør Franz Hermann Wolff til Blekinge for på Preussens vegne at undersøge mulighederne for grannitleveringer. I 1856 slog han sig for egen regning ned på Dragsö og Tjarö, Åryds sogn, for at påbegynde en stenindustri dér. 1862 tog han til Tjurkö, hvor han dels købte flere områder selv og dels sluttede kontrakt med nogle jordejere om »at betjäna sig av alla till utarbetandet, utklyvning, transport m.m. av gråsten tjänliga bekvämligheter och får han för detta ändemot uppföra byggnader till smedjor, bodar till verktygens bevarande, boningshus eller vad det vara må, jämta kranor, väganläggningar eller brobyggnad«.

I begyndelsen fremstilledes udelukkende bygningssten, men i løbet af tiåret efter 1870 tog produktionen en anden retning, da tyskerne i denne periode begyndte at udbygge gadenettet i deres byer og samtidig at brolægge gaderne - og hertil behøvedes uanede mængder af sten. For at lære svenskerne at hugge brosten indkaldte Wolff iflg. J.F.s artikel 125 tyskere og 75 italienerne (se afsnittet: De italienske stenhuggere). Herefter tog produktionen rigtig fart, så Wulff i 1877 eller 78 måtte udvide og anlægge nye stenbrud på Lindø og i Kuggeboda.

De følgende 10-12 år var virksomheden stadig på sit højdepunkt, men derefter fra o. 1890 begyndte det at gå ned ad bakke med stadig færre ansatte. Som årsag angives, at fordi produktionen gik til Tyskland, var stenindustrien helt afhængig af konjunktursvingningerne dér. Dette medførte en vekslende efterspørgsel efter granit, hvilket virkede tilbage på stenhuggernes fortjenestemuligheder.

En anden grund til tilbagegangen var konkurrence med andre firmaer. I 1880'erne var der nemlig blevet oprettet andre stenhuggerier i omegnen: L.O. Smith og A.K. Fernström på Sternö; sidstnævnte sted var det lettere at komme til at bryde sten, hvilket resulterede i, at mange arbejdere tog dertil, da de kunne tjene bedre dér.

Resultatet af alt dette blev, at »Svenska Granitindustri och Skeppsrederiaktiebolaget F. H. Wolff« i 1906, efter at Wolffs († 1886) søstersøn og efterfølger var død i 1903, blev overtaget af Fernström, der efterhånden havde arbejdet sig op til at blive det største firma. Tjurköindustrien fik sit dødsstød 1914 ved første verdenskrigs udbrud, da al eksport til Tyskland standsede. Dette forvandt øen aldrig, selv efter 1918 kom stenindustrien aldrig rigtig i gang igen og hørte til sidst helt op.

Forsøger man nu at sammenligne Wolffs industriforetagende med stenindustrien på Nordbornholm, først og fremmest Bornholms Granitværk (se afsnittet om stenindustriens historie på Bornholm), viser de to firmaer flere lighedspunkter: begge var oprettet for tyske midler og indrettet på storindustri med egen udskibningshavn og egne lastskibe, begge havde flere hundrede ansatte med faciliteter for disse, fx arbejderboliger, begges eksport bestod næsten udelukkende af brosten og begge eksporterede kun til Tyskland, da det var billigere for nordtyskerne at få granit fra Sverige og Bornholm ad søvejen end at få den transporteret over land fra Sydtykland - og følgelig gik begge foretagender ned ved første verdenskrigs udbrud 1914.

Ser man på de to værker rent tidsmæssigt, ligger deres blomstringsperioder lige efter hinanden; Wolffs firma var for nedadgående efter 1890 samtidig med, at Ohlendorfs (Bornholms Granitværk), der nylig var startet, lå i en stærkt opadgående bevægelse.

Da det ikke har været muligt for mig at skaffe tilstrækkelig mange data om de svenske stenhuggeres fødesteder og/eller sidste opholdssted før tilflytningen til Bornholm, kan det følgende kun blive en hypotese. Med de ovenanførte oplysninger om værkernes forskudte storhedstid in mente, kunne man meget vel tænke sig, at det var en del af Wolffs arbejdere, der var rejst til Bornholm. - Som en meddelelser (AN) fortæller: »Da det store Hammerværk gik i gang, blev der sendt bud til Sverige« og ligeledes iflg. Gustav Gummesen, at hans morbror hvervede folk i Blekinge til Hammerværket. Hertil kommer den almindelig fremsatte påstand om, at der var bedre tider for »stenen« på Bornholm end i Blekinge i 1890'erne - denne sidste bemærkning kan jo dårligt henvise til Fernström, der ligesom Hammerværket var inde i en stærk udvikling på dette tidspunkt. [fig. 3]

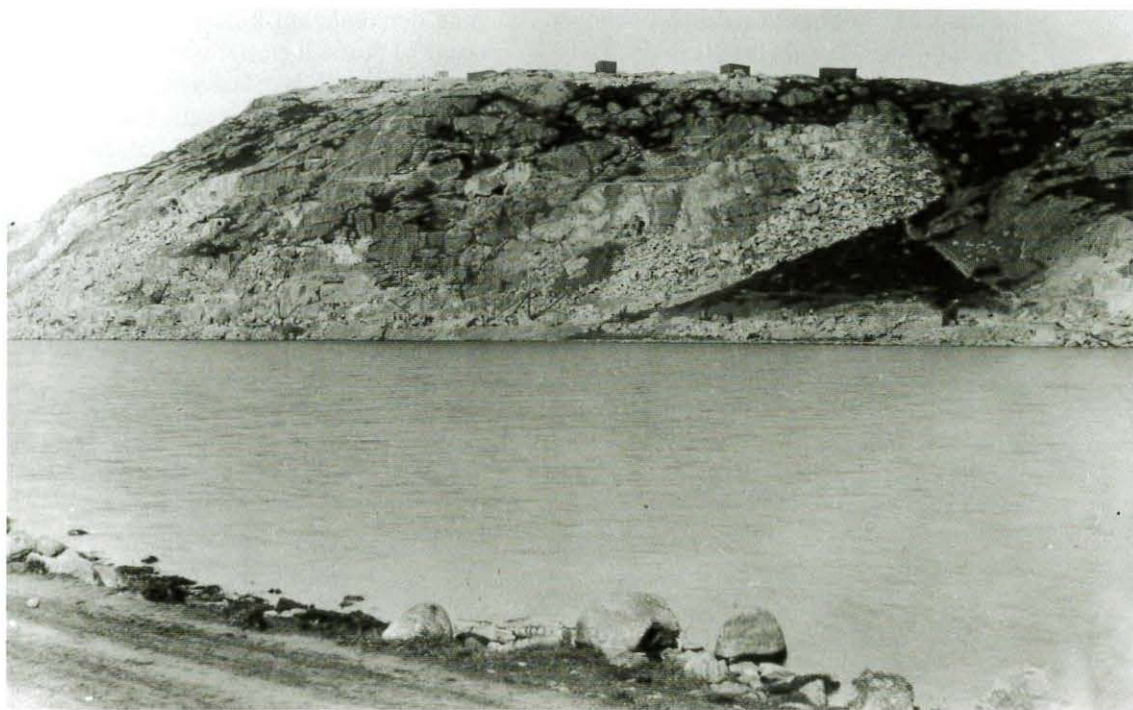

Fig. 3. Hammerkuden med Hammersøen i forgrunden. Da man begyndte at bryde sten dér, gik klipperne stejlt ned til søen. På toppen af klipperne, oven over bruddet, ses nogle af stenhuggernes private skure til at søge ly i i dårligt vejr. Men ikke alle havde råd til at have sådan et skur! Foto Bendt Kjøller, o. 1890. BM.

De dårlige forhold i Blekinge i 1890'erne för stenhuggere bekräftes i Barbro Lidströms artikel; sammesteds giver hun et kort rids över stenindustriens konjunkturer i Blekinge under hele opblomstringsperioden i sidste halvdel af forrige århundrede [1800-tallet].

»Eftersom stenindustrien är i huvudsak uppbyggd på den utländska marknaden, har den alltid varit ytterst känslig för alla kontinentala konjunktursvängningar, och derav har följt en vis osäkerhet för arbetarna. Det er mycket karakteristisk, at den första krisperiod, som de äldsta kunna erinna sig, inträffade 1870-71 »när som fransman och tyskan krigade«. Omkring mitten av 1890-talet infölls några dårliga år, delvis beroende på bristande organisation inom verksamheten. Vinteren 1894 var en ar-

betslöshetsperiod, då stenhuggarna i annars blomstrande distrikt kring Järnavik fingo dra sig fram genom att hugga ved hos böndarna. Vid sekelskiftet voro tiderna åter goda, men redan 1901 kom en ny depressionstid med strejk och utvandring. De följande åren voro gode, men 1906 kom en ny kris. När den var överstånden gick allting sin jämna gång till världskriget, under vilket stenhandteringen på många håll måste helt nedläggas.«

Rejsen til Bornholm

Ikke mange kan i dag fortælle om, hvordan rejsen fra Sverige til Bornholm gik for sig. Før 1857 havde der kun i perioder været regelmæssig sejlads på Bornholm, men i dette år oprettede nogle bornholmere en

fast rute til København med en hjuldampers »Mercur«, som de købte til formålet. Dette skib blev senere overtaget af »Dampskibsselskabet af 1866«, men sejlede kun kort tid, da det var ret ustabil i dårligt vejr.

I 2. udgave af Trap fra 1872 oplyses, »at dampskibet »Skandia« har i de tre fjerdedele af året to gange ugentlig faret mellem København og Rønne, den ene gang via Ystad«. Skibet, der her omtales, var den første damper, som det i 1866 stiftede dampskibsselskab havde erhvervet. »Skandia«, der var blevet leveret i nov. 1866, var en skruedamper med 600 hestekræfter og 35 køjepladser; ved selskabets stiftelse var det blevet besluttet, at skibet skulle gå én gang om ugen mellem Rønne og København i årets 9 mdr. og lægge op om vinteren. Fra 1870 blev sejladsen udvidet til 2 gange om ugen, hvor skibet på den ene af turene skulle anløbe Ystad og Trelleborg i Sverige. Inden århundredskiftet var selskabet blevet udvidet med endnu fire dampere: Heimdal 1873, Hjalmar 1881, Thor 1886 og Bornholm 1899; ved anskaffelsen af det sidste skib, solgtes Skandia til Sverige. Fra o. 1900 lagde selskabet sejlplanen om, så der nu var daglig forbindelse til København året rundt.

Denne rute til Ystad er der flere meddelere, der nævner:

- Moderen kom til Bornholm med ruteforbindelsen Ystad-Rønne. Landmændene kom til Rønne og fæstede svenskerne, når de kom. (TM).

- Tjenestefolkene kom med damperen fra Ystad til Rønne, bønderne kom så ned på havnen og fæstede folk dér. (VWH).

- Familien kom med damperen Skandia fra Ystad til Rønne i 1888. (HN).

- Drengenes far Niels Larsson kom til Rønne og hentede dem [1889]. (AN).

Niels Nielsen beskriver i sin bog om Rønne forholdene således: »I maj og da-

gene der omkring kunne man på Rønne Havn se postskibet, når det havde anløbet Ystad, sejle ind fuldt lastet med svenske arbejdere af begge køn og i alle aldre, lige fra unge drenge, rene børn, til halvgamle arbejdere. Kajen var fyldt med landboere, der søgte arbejdskraft. De søgende gik rundt og så på de ankomne, følte dem på armene, om der var arbejdsevne, pruttede med dem om prisen for så endelig at få dem til vognene og køre dem til deres fremtidige arbejdssted for den sommer«.

Foruden denne officielle rute var der flere andre muligheder for overfart. Selma Frode Kristensen beretter i sin bog, at man kunne betale en fisker for at ro sig over - afstanden var ikke længere, end at man fra hendes hjemstavn ved Sandhammeren kunne se øen i klart vejr. Den samme fremgangsmåde fortæller også flere andre om:

- de svenske stenhuggere kom i land heroppe fra fiskerbåde (AN)

- fiskerne tog stenhuggerne med herover (EJ)

- min mor tog herover med en fiskerbåd (HN) og - mine forældre kom med en fiskerbåd til Allinge (VWH)

- fiskeren Sven Johan Petersen bragte selv hele sin familie og alt sit gods fra Matvik til Allinge i sin åbne fiskerbåd (PP).

Også før strejken 1902 (se afsnittet om arbejdsforhold) berettes om, at nogle stenhuggere slog sig sammen og lejede en fiskerbåd for at sejle til Sverige - ved samme lejlighed ankrede et sejlskib op i bugten ved Sandvig og tog stenhuggere om bord, der ligeledes ville til Sverige. Om en lignende sejlskibsfærd fortæller Gustav Gummesen, at hans familie 1891 kom til Sandvig Havn med en lille jagt fra Nättraby i Blekinge, og Olga Forsberg, at familien i 1910 tog med en skude fra Allinge til Karlshamn, da de for en overgang flyttede til Sverige. - Der var mange måder at krydse Østersøen på.

Nogle enkelte kom også via København. Brødrene Peter og Frans Carlsson, der havde haft arbejde i Korsør ved anlægningen af havnen dér, kom med en brændeskude til Hammerhavnen fra København og efter strejken 1902 kom Andreas Nielsens far og farbror hjem til Bornholm via Hålsingborg og København - nogle år forinden havde de benyttet en anden transport, da de om natten stak af til Sverige med en fiskerbåd for at undgå at blive taget til militærtjeneste.

Købstæderne Allinge - Sandvig

I 1. udgave af Trap (1858-60) står der om de to tvillingebyer: »Med Allinge og Sandvig

er forenet et landdistrikt, som består af Hammersholm eller Hammershus Slots ladegård, også kaldet Slots-Vangegård, der var tilhørende slottet til 1744, da jorden blev solgt fra med tilhørende huse, og Hammeren incl. Slotslyngen med de dertil beliggende fyrmester- og fyroppasserbolig. Byerne ernærer sig af agerbrug, fiskeri, en ringe landhandel samt handel med forbisejlende skibe, der ankrer op for modvind«.

I 2. udgave af Trap (1872) omtales et eller flere granitbrud ved Allinge og i selve byen to stenhuggerier i granit, der leverer bygningssten og tilsammen beskæftiger o. 20 arbejdere [fig. 4].

I 3. udgave (1899) står, »at granitten, der

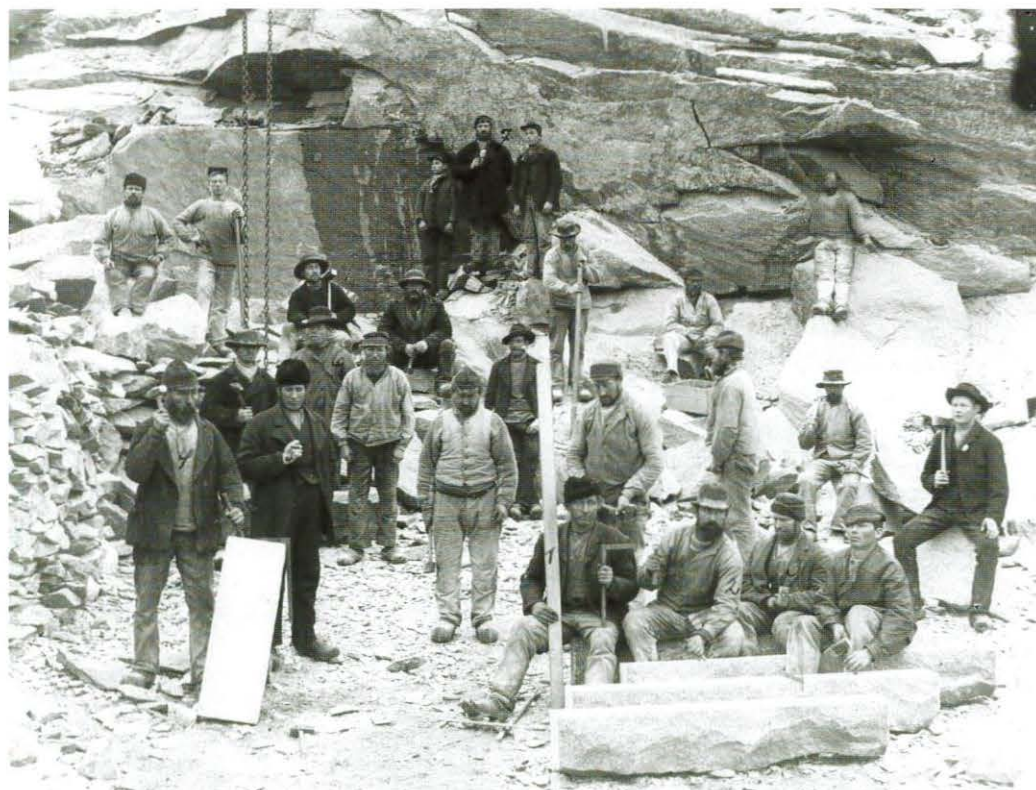

Fig. 4. Mohrs Værk. Fra det kooperative brud A/S Hammersholm førte et tipvognsspor ned til et stenhuggeri ovenfor Allinge, det såkaldte Mohrs Værk, i folkemunde kaldet Fyldebakken. Det kan være kantsten, der ses forrest i billedet, men arbejderne på Mohrs Værk huggede også forskellige former for bygningssten. Foto Bendt Kjeller, o. 1900. BM 717.

er fortrinnet egnet til monumenter, bygningssten, havnemoler osv., brydes mere og mere i de senere år, således (på Nordbornholm) på Hammeren: det tyske aktieselskab »Bornholms Granitværk«, på Ringebjerget ved Vang og ved Allinge«. Endvidere står der om byernes størrelse og befolkningstal: »Som man ser, er byerne i betydelig fremgang i de sidste årtier; det er særlig granitbruddene, der er grund til den store stigen af indbyggertallet. I Allinge er 4 stenhuggerier i granit med tilsammen o. 200 arbejdere og på Hammeren »Bornholms Granitværk«, der beskæftiger o. 350 arbejdere.

4. udg. (1921) viser nedgangen efter byernes storhedsperiode og skriver herom: »Grunden til at folkemængden, som ved dette århundredes begyndelse kulminerede, så at Allinge-Sandvig endog var øens største bykommune næst Rønne, er gået så stærkt tilbage i de sidste år, er dels den store aftagen i granitproduktionen, bl.a. ved »Bornholms Granitværks« ophør, dels at den store tyske turiststrøm er standset ved verdenskrigen«. Om stenhuggerierne opgives der blot, at der findes flere stenhuggerier deriblandt Hans og Jørgen Larsens stenhuggeri med 40-50 arbejdere og Møller & Handbergs stenhuggeri med ca. 40 arbejdere.

Ser man derefter på byernes med tilhørende landdistrikts indbyggertal, fremgår de ovenfor beskrevne forhold tydeligt af tallene i nedenstående tabel:

Til og med tællingen i 1870 viser indbyggertallet for det samlede område en jævn, mindre fremgang. Opgivelserne fra 1880 og 1890 viser hver en relativ større stigning på 4-500 personer pr. 10 år, for så at kulminere i 1901 med 3016 personer: en tilvækst på 1109 i løbet af 10 år. I 1911 var fraflytningen allerede begyndt, idet tallet i stedet for at stige som sædvanligt var dalet med ca. 150, og endelig er der så tallet fra 1921, der viser den katastrofale beskæftigelsessituation på stedet, hvilket resulterede i fraflytning: indbyggertallet var dalet med 978 siden 1911 - eller i løbet af 20 år var det dalet med ca. en tredjedel. [fig. 5]

At det store indbyggerantal omkring århundredskiftet skyldes stenindustriens opblomstring, er der ingen tvivl om: tallenes stigen og falden svarer til stenindustriens data med oprettelser og nedlægninger af stenbrud m.m. (se stenindustriens historie). Et tydeligt eksempel udgør Allinge-Sandvig landdistrikt, hvis indbyggeantal i tiåret 1890-1901 steg fra 69 til 310 personer pga. oprettelsen af Bornholms Granitværk; inden da havde hovednæringen i området været landbrug. I 1890 levede 42 af landdistriktets beboere af jordbrug, 10 af industri og 17 af »immateriel virksomhed«, hvilket hovedsagelig bestod i pasning af Hammerfyret.

Det store behov for stenhuggere, der opstod, da stenindustrien skulle sættes i gang, kunne ikke opfyldes af bornholmerne selv, og det var derfor nødvendigt at skaffe frem-

Indbyggerantal 1801 - 1921

	1801	1845	1850	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Allinge	337	551	609	653	800	1080	1423	1856	1869	1395
Sandvig	248	300	299	225	222	322	415	850	694	269
Landdistrikt				40	30	31	69	310	293	214
I alt	585	851	908	918	1052	1433	1907	3016	2856	1878

Fig. 5. Som Sandvig så ud o. 1910. Der er ikke meget på billedet, der antyder, at byen på det tidspunkt stadig var et driftigt samfund med ca. 700 indbyggere. Billedet viser den nuværende Hammershusvej. Postkort efter foto af en affotograferne Kjøller, o. 1910. BM.

med arbejdskraft. Denne kom først og fremmest til at bestå af svenske stenhuggere og disse med deres familier kom efterhånden til at danne et kraftigt indslag i den

lokale befolkning og udgjorde altså en betragtelig del af den store tilvækst af indbyggertallet. Hvor mange, det drejer sig om, ses af nedenstående tabel:

	Allinge			Sandvig			I alt
	1	2	3	1	2	3	(kolonne 2 og 3)
1850	0	0	0	0	0	0	0
1860	1	1	2	1	2	2	7
1870	8	9	7	0	0	0	16
1880	81	91	43	37	50	23	207
1890	68	106	137	47	62	70	375
1901	86	125	212	90	133	124	594
1911	54	82	121	38	57	90	350
1921	27	40	48	19	30	26	144

Kolonne 1: Antal svenske stenhuggere (Tallene fra kolonne 1 er inkluderet i tallene i kolonne 2).

Kolonne 2: Total antal personer født i Sverige inden for stenhuggerfamilierne
Kolonne 3: Hjemmeboende børn, født på Bornholm i sv./sv. el. da./sv. ægteskab

Foruden svenskere beskæftiget inden for stenindustrien, boede der i Allinge-Sandvig en del andre mennesker af svensk fødsel, hvilke ernærede sig ved forskellige byerhverv. Nedenfor følger en tabel over hvor mange svensk-fødte personer, uden for stenindustrien, der boede i byerne 1850-1921

samt en sammentælling af disses hjemmeboende, dansk-fødte børn (af sv/sv eller da/sv ægteskaber) for at vise det svenske islæt i Allinge-Sandvig. Landdistriktet vil blive behandlet sammen med de øvrige sogne i Nørre herred, da det på nær stenhuggerne var et rent landbrugsområde.

*	Allinge		Sandvig		I alt
	Sv. født	Da. født	Sv. født	Da. født	
1850	1	1	1	4	7
1860	12	2	2	3	19
1870	17	12	1	0	30
1880	39	34	7	5	85
1890	73	56	5	6	140
1901	70	81	9	16	176
1911	53	71	7	7	138
1921	54	51	9	12	126

* Sv. født = født i Sverige. Da. født = født i Danmark af sv/sv eller sv/da forældre.

Ser man derefter på forsørgernes erhverv, bliver fordelingen følgende, de to byer taget under ét. Husmødre af svensk fødsel, gift med danske mænd, er anført under ægtefællens erhverv.

1850 1 murer 1 fisker	1860 1 murer 1 fisker 1 skrædder 1 tømrer 1 daglejer 1 tjenestedreng 3 tjenestepiger
-----------------------------	---

1870 2 murere 1 bødker 1 hjulmager 1 skibstømrer 2 skræddere 1 urmager 2 karle 1 daglejer 1 væverske 1 spindekone 1 tjenestepige	1880 1 murer 3 bødkere 4 skræddere 1 smed 1 snedker 1 urmager 1 kusk 5 fiskere 1 matros 3 daglejere 1 tjenestekarl 1 »fin vask« dame 1 spindekone 1 husmor 1 sildegarnsbinderske 1 enke 1 »ugift pige« 7 tjenestepiger 2 fattighjælp
1890 1 smed 3 skræddere 3 skomagere 1 bødker 1 murer 1 møllersvend 1 urmager 2 snedkere 1 nattevægter 1 mejerist 1 landpostbud 5 fiskere 4 avlsbrugere 3 daglejere 1 værtshusholder 5 arbejdsmænd 4 tjenestekarle 1 ekspeditrice 1 syjomfru 3 husholdersker 14 tjenestepiger 3 arbejdersker	1901 1 bødker 2 murere 1 urmager 1 skomager 1 møbelsnedker 1 kurvemager 1 dameskrædderinde 1 »strikning og syning« 2 enker 4 smede 2 fiskere 1 silderøger 1 sømand 1 vognmandskusk 1 landpostbud 1 »fransk strygning« 1 husholderske 1 »ugift dame« 1 politibetjent 1 mejerist 1 agent 1 detailhandler

1890 (fortsat) 3 enker 1 »ugift pige« 2 fattighjælp	1901 (fortsat) 1 fotografmedhjælper 2 vaskekoner 1 gartneriarbejderske 7 tjenestepiger 4 avlsbrugere 1 uddeler i brugsforening 8 arbejdsmænd 3 tjenestekarle 1 smedemedhjælper og kalkbrænder 1 rengøringskone 5 arbejdersker 4 fattighjælp
1911 1 bødker 1 skomager 2 skræddere 3 murere 1 snedker 1 urmager 2 smede 1 mejerist 1 politibetjent 3 fiskere 1 silderøger 1 hotelejer 1 fiskehandler 5 avlsbrugere 1 kødudsalg og pensionat 10 arbejdsmænd 1 dameskrædder – syning 1 lever af formue 2 husholdersker 2 vask og rengøring 1 vaskekone 2 tjenestepiger 4 arbejdersker 1 enke 4 fattighjælp	1921 1 bødker 1 murer 1 skomager 1 snedker 1 politibetjent 1 møllersvend 1 chauffør 1 skrædder 1 baker 3 fiskere 1 købmand 1 fiskehandler 1 postbud 1 sømand 1 murerarbejdsmand 1 bladhandler 1 pensionat 1 bestyrer 1 baptistmissionær 6 arbejdsmænd 5 avlsbrugere 1 tilfældigt arbejde 1 fattighusbestyrelse 1 dameskrædderinde 1 husassistent 1 vaskekone 4 arbejdersker 3 enker 3 alderdomsunderstøttelse 3 fattighjælp

For at skabe en oversigt over alle disse erhvervsgrene, har jeg delt dem op i grupper, svarende til inddelingen i »Trap Danmark«; dog har jeg foretaget den ændring, at jeg har skilt tjenestefolk samt arbejds- skere, arbejdsmænd og daglejere ud, da jeg mente, det ville gøre oversigten lettere. Endvidere har jeg udeladt gruppen industri, da den så godt som udelukkende rummer folk ansat ved stenindustrien. I gruppen håndværk er lærlinge, svende og mestre regnet sammen. Herefter ser inddelingen således ud:

hvervene, men her må man også tage materialets lille omfang i betragtning. Grupper, der kræver en eller anden form for kapital, er svagt repræsenteret, som det ses, optræder grupperne handel og jordbrug, der har krævet investering, sent og gruppen »immateriel virksomhed« mangler i virkeligheden helt, da dens eneste repræsentant er en prædikant, midlertidig tilrejt. Endvidere består grupperne håndværk og handel jo ikke kun af selvstændigt erhvervsdrivende, men rummer også lærlinge, svende og butikspersonale. - Alt dette taget i be-

	1850	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Immatriel virksomhed								1
Håndværk	1	3	9	11	13	12	12	7
Handel og omsætning					2	4	3	4
Søfart				1				1
Fiskeri	1	1		5	4	2	3	3
Jordbrug					4	4	5	5
Daglejere og arbejdsmænd		1	1	3	10	17	17	13
Tjenestefolk		4	3	8	21	11	4	1
Andre erhverv			1	4	4	8	3	6
Egne midler				3	4	3	2	3
Almisse				2	2	4	4	6

Som det ses, er grupperne håndværk, tjenestefolk samt daglejere og arbejdsmænd de største, og denne gruppefordeling viser samtidig befolkningens to yderpunkter: folk med en solid uddannelse og folk helt uden uddannelse. De restrende grupper viser ingen klar linje mht. tilgangen til er-

tragtning kan man slutte, at hovedparten af de tilrejste har været uden særlige midler. Gruppen »egne midler« består næsten udelukkende af enker, der bor hos deres børn.

Lægger man nu antallet af svenske indvandrere (uden for stenindustrien) og antallet af disses hjemmeboende børn til de tal,

der fremkom i tabellen over svenske stenhuggere og deres familier i Allinge-Sandvig, kommer man frem til, at svenskerne udgjorde en betydelig procent af det samlede indbyggerantal i årene 1880-1921.

	1850	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Stenhuggere	0	7	16	207	375	594	350	144
Øvrige sv.	7	19	30	85	140	176	138	126
I alt	7	26	46	292	515	770	488	270

Endnu skal til dette resultat lægges antallet af svenske kvinder, giftede med danske stenhuggere og antallet af børn fra disse ægteskaber:

	0	0	2	5	37	73	42	14
I alt	7	26	48	297	552	843	530	284

En nærmere udspecificering følger her: Svenskfødte kvinder gift med danskfødte stenhuggere (og to italienske) i Allinge-Sandvig, samt børn af disse ægteskaber.

	Allinge		Sandvig	
	Svensk f.	Dansk f.	Svensk f.	Dansk f.
1850	0	0	0	0
1860	0	0	0	0
1870	1	1	0	0
1880	2	3	0	0
1890	7	20	4	6
1901	11	33	9	20
1911	9	24	4	5
1921	7	6	1	0

Til disse tal skal så endelig lægges antallet af svenskfødte personers danskfødte børn, der er flyttet hjemmefra, og som ikke er fulgt derefter i større omfang.

*Antal stenhuggere på Nordbornholm
(folk ansat ved stenindustrien)*

Det var imidlertid ikke kun i Allinge-Sandvig, at der fandtes stenhuggere. For at bevise, hvor stor en rolle stenindustrien spillede på Nordbornholm, følger nedenfor og på de følgende sider nogle tabeller, samt nogle på grundlag af disse udarbejdede kur-

ver over antallet af stenhuggere. Endvidere er der en opgørelse over, hvor mange af stenhuggerne, der var svenske eller af svensk afstamning. Tabellen over de svenskfødte stenhuggere er specificeret ud på områdets enkelte byer og sogne, mens de øvrige tal er en total for hele Nordbornholm, alle udarbejdet pga. folketællingerne.

Svenskfødte stenhuggere i Nørre herred og købstæderne Allinge-Sandvig.

	1850	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Allinge	0	1	8	81	68	86	54	27
Sandvig	0	1	0	37	47	90	38	19
All.-Sandv. landdistrikt	-	0	0	1	2	30	14	-
Olsker sogn	0	1	0	17	8	23	22	13
Rutsker sogn	0	0	0	1	0	23	12	11
Klemensker sogn	0	0	0	0	7	0	1	0
Rø sogn	0	0	0	2	1	3	1	1
Hasle landdistrikt	0	0	0	0	0	0	0	0
I alt	0	3	8	139	133	255	142	71*

*) + Allinge-Sandvig landdistrikt

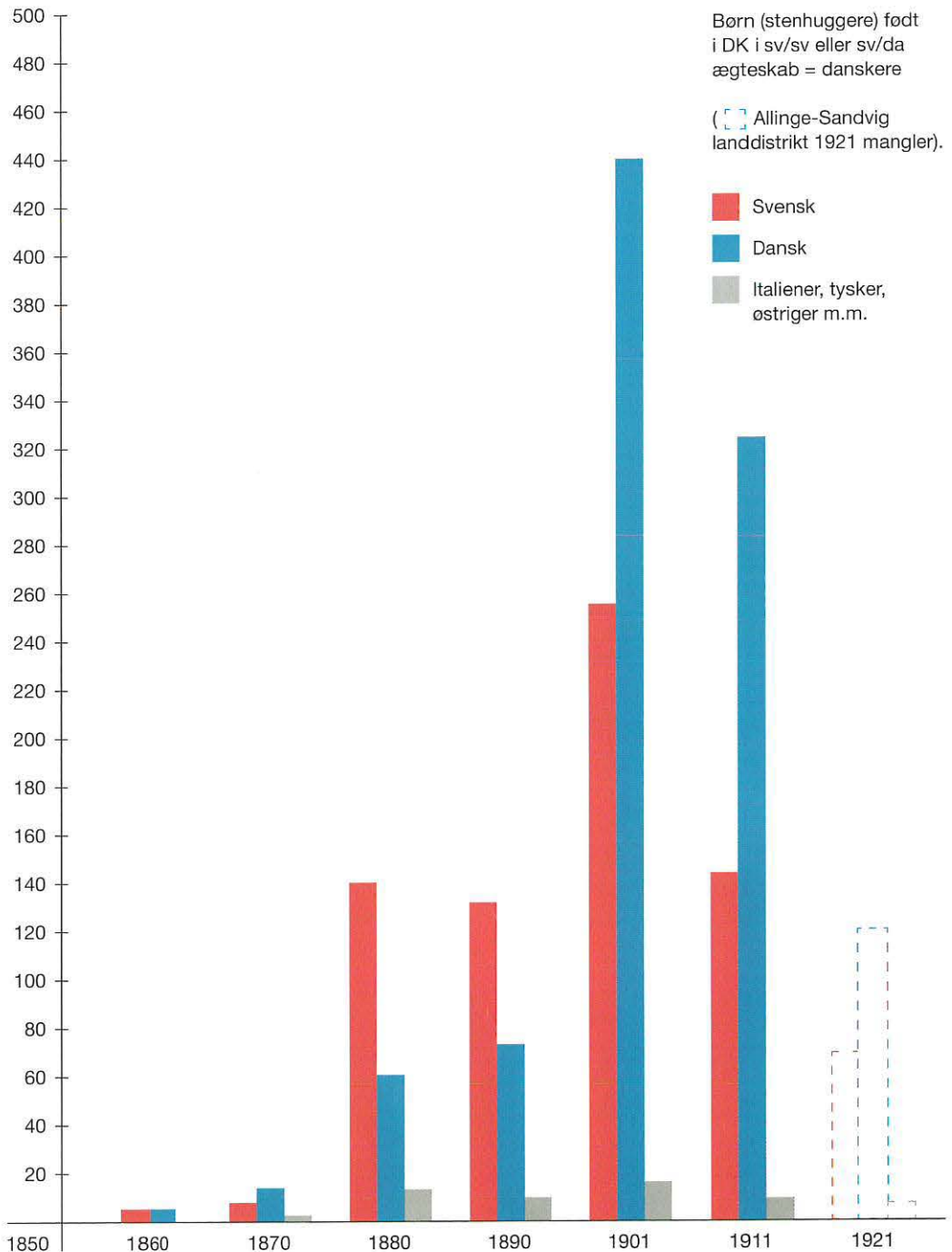
Antal stenhuggere i Nørre herred samt købstæderne Allinge-Sandvig 1850-1921. Børn født på Bornholm af svenske stenhuggere og ansat ved stenindustrien regnet for danskere.

(Se søjlediagram s. 36: Antal stenhuggere i Nørre herred samt købstæderne Allinge-Sandvig 1850-1921) [Børn (stenhuggere) født i DK i sv/sv eller sv/da ægteskaber = danskere]].

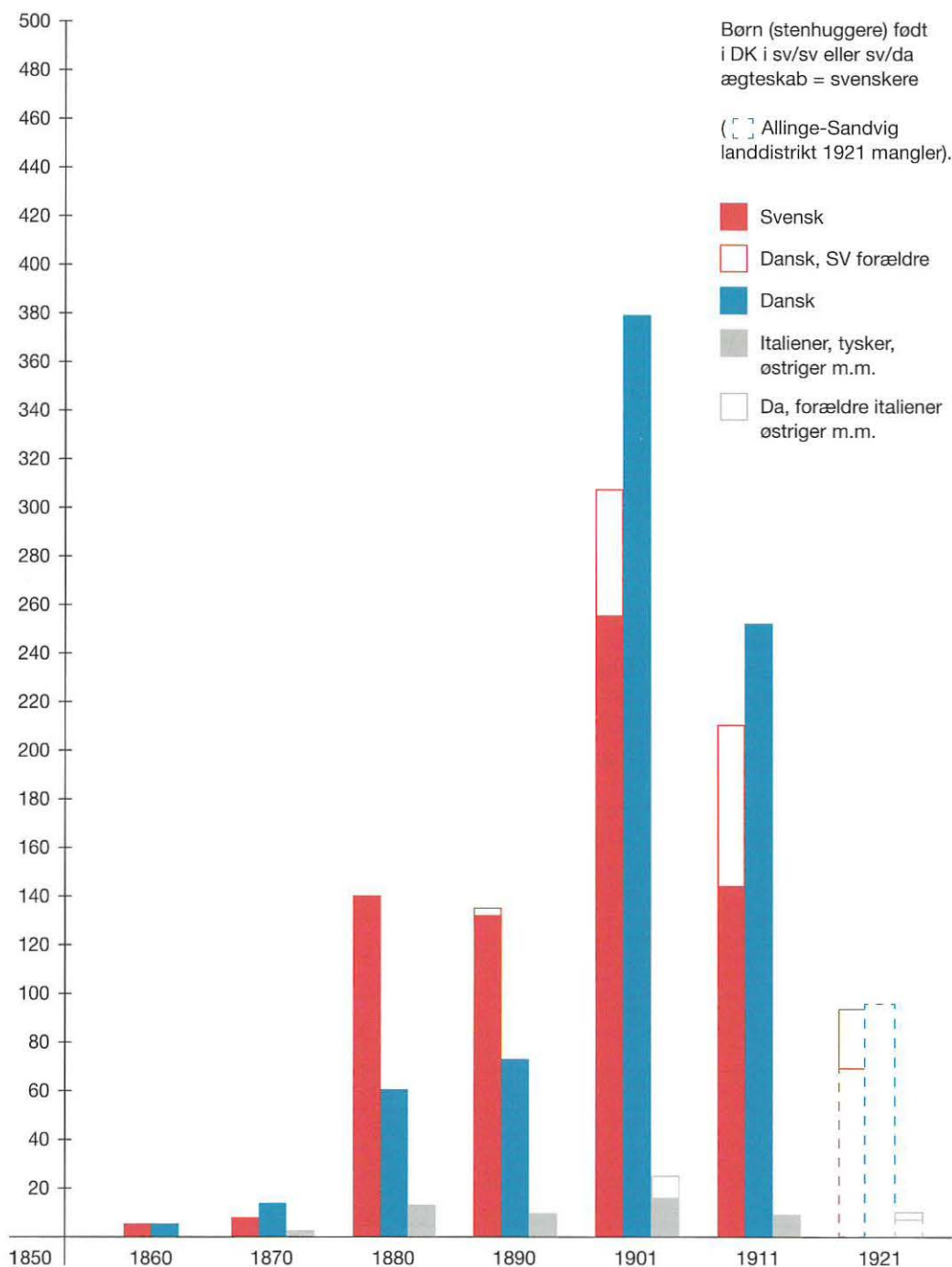
	1850	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Født i Sverige	0	3	8	139	133	255	142	71
Født i Danmark	0	3	13	61	74	438	324	119
Født i sydlige udland	0	0	1	11	9	14	8	4
I alt	0	6	22	211	216	707	474	194*

*) + Allinge-Sandvig landdistrikt

Antal stenhuggere i Nørre Herred samt købstæderne Allinge-Sandvig 1850-1921

Antal stenhuggere i Nørre Herred samt købstæderne Allinge-Sandvig 1850-1921

Regnes derimod børn født af svenske stenhuggere på Bornholm og ansat inden for stenindustrien for svenskere, bliver fordelingen en ganske anden og forholdet mellem de to grupper mere lige.

(Se søjlediagram s. 37: Antal stenhuggere i Nørre Herred samt købstæderne Allinge-Sandvig 1850-1921 [børn født i DK i sv/sv eller sv/da ægteskaber = svenske-re]).

	1850	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Født i Sverige	0	3	8	139	133	255	142	71
Født i Danmark i sv./sv. el. sv./da. ægteskab	0	0	0	0	1	51	73	22
Født i Danmark	0	3	13	61	73	380	251	96
Født i sydlige udland	0	0	1	11	9	14	8	4
Født i DK i ægteskab, hvoraf 1 fra sydlige udland	0	0	0	0	0	7	0	1
I alt	0	6	22	211	216	707	474	194*

*) + Allinge-Sandvig landdistrikt

Nørre herred

Også i Nørre herred fandtes (jfr. nedenstående tabeller) en stab af svenske stenhuggere (se s. 35) koncentreret i Allinge-Sandvig landdistrikt, Rutsker og Olsker sogne - netop de områder, hvor der lå stenbrud, og som samtidig er de sogne, der grænser op til

Allinge og Sandvig, og som var med til at forsyne byernes stenbrud med arbejdskraft [fig. 6].

Nedenfor følger en tabel over Nørre herreds svenskfødte stenhuggere, disses svenskfødte hustruer samt hjemmeboende børn født i Danmark eller i Sverige i sv./sv. eller sv./da. ægteskaber.

	Rutsker		Olsker		All.-Sandvig Landdistrikt		Klemensker		Rø	
	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk
1850	0	0	0	0	-	-	0	0	0	0
1860	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0
1870	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1880	1	4	20	2	1	0	0	0	2	1
1890	0	0	13	18	3	10	10	8	1	0
1901	24	18	26	50	56	62	5	8	3	0
1911	12	36	23	33	25	52	2	6	1	0
1921	11	12	16	14	-	-	2	3	1	0

Hasle landdistrikt er udeladt, da der her ikke var nogen beboere af ovenstående kategorier.

Fig. 6. Det såkaldte Krystalso-brud på toppen af Hammerknuden med udsigt ud over det omgivende landskab. Billedet viser tydeligt, hvordan man oppefra arbejdede sig ned i granitten. Foto Bendt Kjøller, o. 1890-1900. BM.

Til disse tal skal lægges antallet af svenskfødte kvinder gift med danskfødte stenhuggere (+ 2 italienere) samt antallet af hjemmeboende børn, født i disse ægteskaber:

	Olsker		Rutsker		
	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk	
1850	0	0	0	0	Klemensker 1911: 1 f. i Sv, 1 f. i Dk
1860	0	0	0	0	
1870	0	0	0	0	Rø 1921: 1 f. i Sv; 1 f. i Dk
1880	1	2	0	0	
1890	2	1	0	0	All.-Sandvig landdistrikt 1911: 1 f. i Sv; 5 f. i Dk (tællingen fra 1921 herfra mangler)
1901	6	10	0	0	
1911	6	19	2	5	
1921	6	14	1	4	

Men de svenske stenhuggere og deres familier udgjorde langt den mindste del af det samlede antal svenskere incl. familie i Nørre herreds landsogne. De øvrige, der fortrinsvis bestod af tyende og små selvejere, er her medtaget for at vise koncentrationen

af svenskere i området og for at vise, at de svenske stenhuggere altså ikke stod alene som en isoleret, lille samling tilflyttere.

Nedenfor følger en tabel over de øvrige svenskere med hosboende familie*:

	Rutsker		Olsker		All.-Sandvig landdistrikt	
	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk
1850	6	2	0	0	-	-
1860	39	20	6	2	0	0
1870	27	18	24	8	4	0
1880	28	14	45	39	5	2
1890	60	30	56	36	13	8
1901	40	37	34	20	6	1
1911	28	38	42	58	1	0
1921	26	29	52	56	-	-

*Alle steder, hvor husfaderen er opført som stenhugger og f. eks. landmand, er fa-

milien i det/de år ikke medtaget på denne liste

	Klemensker		Rø		Hasle landdistrikt	
	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk
1850	19	1	1	0	- opført under Klem.	
1860	10	8	1	0	- opført under Rutsker	
1870	48	6	6	3	- opført under Klem.?	
1880	174	65	21	10	- opført under Klem.?	
1890	277	102	33	12	24	18
1901	144	146	13	12	1	0
1911	143	215	18	19	3	7
1921	127	139	13	11	13	1

Lægger man herefter tallene for svenske stenhuggere med hjemmeboende familie til tallene for øvrige svenskere med hjemmeboende familie og tallene for svenskfødte kvinder gift med danskfødte stenhuggere

samt hjemmeboende børn af disse ægteskaber, bliver slutresultatet for hele Nordbornholm (Nørre herred + Allinge-Sandvig) som følger:

	Nørre herred		Allinge		Sandvig		Total	
	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i DK	f. i Sv	f. i Dk	f. i Sv	f. i Dk
1850	26	3	1	1	1	4	28	8
1860	60	30	13	4	4	5	77	39
1870	109	35	27	20	1	0	137	55
1880	298	139	133	80	57	28	488	247
1890	492	243	186	213	71	82	749	538
1901	358	364	206	326	151	160	715	850
1911	306	488	144	216	68	102	518	806
1921	268*	283*	101	105	40	38	409*	426*

*) + Allinge-Sandvig landdistrikt 1921

Endelig må man udspecificere mængden af personer født i Sverige samt deres hjemmeboende familier på de enkelte landsogne og købstæder på Nordbornholm og sammenholde de fremkomne tal med det totale

indbyggertal i hvert sogn og hver by. I nedenstående oversigt er betegnelsen »svensk« anvendt for såvel personer født i Sverige som for børn født i Danmark i sv./sv. eller sv./da. ægteskaber.

	Rutsker		Olsker		All.-Sandvig landdistrikt	
	Indb. i alt	Svensk	Indb. i alt	Svensk	Indb. i alt	Svensk
1850	1073	8	886	0	-	-
1860	1230	59	874	12	40	0
1870	1271	45	959	32	30	4
1880	1326	47	1146	109	31	8
1890	1300	90	1222	126	69	34
1901	1280	119	1226	146	310	125
1911	1397	121	1308	181	293	84
1921	1460	83	1388	158	214	-

	Klemensker		Rø		Hasle landdistrikt	
	Indb. i alt	Svensk	Indb. i alt	Svensk	Indb. i alt	Svensk
1850	1840	20	597	1	medregnet i Klem.	
1860	1849	18	613	1	(78) med i Rutsker	
1870	2001	54	662	9	(77) med i Klem.?	
1880	2175	239	727	34	(49) med i Klem.?	
1890	2225	397	772	46	74	42
1901	2210	303	686	28	30	1
1911	2382	368	744	38	41	10
1921	2507	271	805	27	62	14

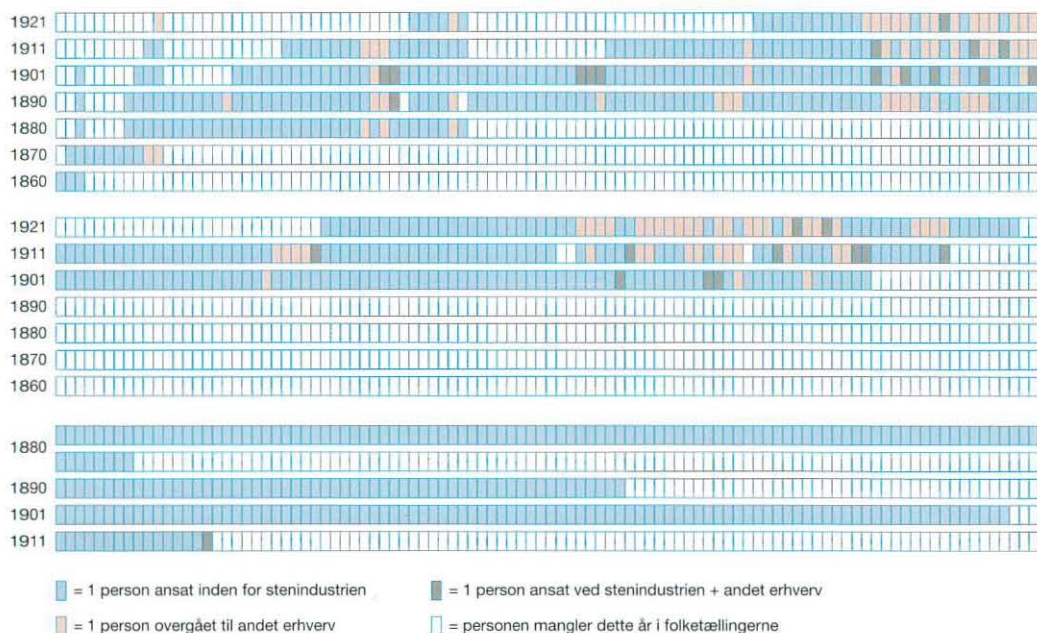
	Allinge		Sandvig	
	Indb. i alt	Svenske	Indb. i alt	Svenske
1850	602	2	299	5
1860	653	17	225	9
1870	800	47	222	1
1880	1080	213	322	85
1890	1423	399	415	153
1901	1456	532	850	311
1911	1869	360	694	170
1921	1395	206	269	78

Varigheden af de svenske stenhuggeres ophold

Når man ser bort fra folketællingerne 1860 og 1870, hvor tallene er for små til at kunne anvendes i en statistisk, kan mængden af stenhuggere fra de øvrige tællinger anbringes i to hovedgrupper, opdelt efter længden af deres ophold på Nordbornholm. Den første gruppe omfatter stenhuggere, der har opholdt sig i området i længere tid dvs. mindst findes i to tællinger, den anden stenhuggere, der kun optræder en enkelt gang.

På diagrammet: Varigheden af de svenske stenhuggeres ophold s. 43, der er udført på grundlag af folketællingerne, er hver enkelt stenhugger af svensk fødsel opført under det årstal, hvor han første gang figurerer, og søjlens længde viser, hvor længe han kan efterspores i området. Til disse tal må lægges den usikkerhed, som manglen på tællingen fra Allinge-Sandvig landdistrikt 1921 giver, men chancen for at personer, der kun optræder én gang i 1880, 1890 eller 1901 eller for at personer, der ikke optræder senere end 1901, skulle dukke op igen i

Varigheden af de svenske stenhuggeres ophold

1921, hvor beskæftigelsessituationen på Nordbornholm var meget dårlig, er yderst ringe. Af samme grund, usikkerhedsmomentet, må tallene over nytilkomne i 1911, hvor der ikke er mulighed for kontrol efter 1921 og tallene fra 1921, som altså ikke er fuldstændige, behandles med den største varsomhed og skepsis.

Læst i dag (2010) stemmer tallene i nedenstående tabel ikke 100% overens med tabel-

len over »Svenskfødte stenhuggere i Nørre herred og købstæderne Allinge-Sandvig«. Men pga. tidsintervallet fra undersøgelsen til nu, er det ikke muligt at korrigere dem, de til grund liggende notater eksisterer ikke længere. Differencerne er dog så små, at de ikke ødelægger helhedsbilledet.

Diagrammet øverst på denne side om varigheden af de svenske stenhuggeres ophold omsat til tal:

	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921	Total
1921			5	16	36	4	7	68
1911		2	17	33	65	24		141
1901	1	3	22	53	177			256
1890	1	4	24	104				133
1880	1	4	136					141
1870	2	6						8
1860	3							3

Til gunst for tabellernes tilforladelighed, hvorved fejlmarginen formindskes, må tages den almene tendens i tiden 1911-21 til afgang fra faget, og usikkerheden elimineres yderligere ved dødeligheden blandt stenhuggerne, hvor i adskillige tilfælde stenhuggerhustruer i senere tællinger står opført som enker. Denne sidstnævnte faktor er ikke angivet i tabellerne s. 43, da materialet ikke viser noget om dødeligheden blandt ugifte stenhuggere og billedet derfor ville blive skævt.

Når man med ovennævnte betragtninger i erindring derefter ser på figurerne, ser man straks det store »gennemtræk« der har været med stadige til- og fraflytninger. 1880 viser en tilgang på 139 stenhuggere,

hvoraf kun 31 optræder igen i den følgende tælling; i 1890 var forholdet mere ligeligt, idet de to grupper da var præcis lige store, nemlig hver på 58 personer, mens tællingen fra 1901 atter viser en overvægt af »engangspersoner«, kun 83 af 180 befandt sig stadig som stenhuggere i området 10 år senere. - Disse tal svarer også godt til beretningerne om, at stenhuggerne rejste rundt mellem de forskellige arbejdspladser alt efter, hvor »tiderne« var bedst, og der var arbejde at få. I virkeligheden har gennemtrækket nok været meget større, for som en meddeler (GG) forklarede: »Her var mange ungkarle; de var her et års tid og rejste så igen, og ingen vidste, at de havde været her«

Fig. 7. Hammershusvej 51, Sandvig, set fra havesiden. I døren står Gustav Gummesen [GG]'s mor Anna Gummeson f. Johansdotter, enke efter Carl Gummeson og daværende ejer af huset. Foto Kjøller, o. 1910. BM 466.

En anden faktor, som spillede med ind i spørgsmålet om opholdets længde, var giftermål. Langt hovedparten af gennemtræksgruppen var, som man kunne forvente, ugifte; men ægteskab var ikke en altafgørende faktor; i »engangsgruppen« findes også såvel dansk- som svenskgifte stenhuggere.

En tungere vejende grund, som dog igen må ses i forbindelse med ægteskab, var huskøb (se diagram s. 83). I 1880 var kun 16 svenske stenhuggere husejere, mens tallet i 1890 var steget til 48 og i 1901 til 88, hvor det så blev. I 1911 var der 87 svenskfødte stenhuggere, der havde hus, og af dem var kun 3 ugifte; de tilsvarende tal for de tidligere år var i 1880: 1, 1890: 1 og 1901: 4. Situationen afspejles nok ganske godt gennem en meddelers ord: »Far ville gerne være rejst tilbage, men mor ville gerne blive, og de havde jo huset her - -«. (GG) [fig. 7].

Overgang mellem stenindustrien og andre erhverv

Hvad angår først og fremmest stenarbejds-mændene, kom adskillige til Bornholm som bønderkarle, men gik senere over i stenindustrien, hvor der var flere penge at tjene:

- En del skåninge kom herover som tjenestefolk, men gik over til granitfaget som kløvere o.l. (AN)

- Når bondedrengene var kede af at være på landet, kom de til Hammeren og huggede sten. (PP)

- Svenskerne kom herover og arbejdede på landet og tog så plads i et stenværk, når de skulle giftes. (TM)

Som eksempel på folk, der skiftede erhverv, kan nævnes Peter Petersens svigerforældre, der begge var kommet til Bornholm som tjenestefolk på landet; hun tjente på Klingegård i Rutsker, han på en nærliggende gård. 1890 giftede de sig på Bornholm, og manden skiftede erhverv til sten-

hugger. Andre eksempler er Andreas Nielsens far og farbror, der i 1889 som 11 og 13-årige kom til øen som vogterdreng fra egnen omkring Onslunda eller Borrby i Skåne. Den ældste havde hjemmefra gennem bekendte fået plads på en gård, den yngste, ANs far, skulle først søge plads her. På Bornholm kunne drengene tjene hver 25 kr. på en sommer mod 2 kr. hjemme. Drengenes far, der var ansat som kusk ved et stenbrud på Nordbornholm, kom til Rønne og hentede dem, hvorefter de begav sig af sted til fods; undervejs blev de indhentet af en bonde, der spurgte, om de ville køre med - og hos ham blev den yngste ansat. Inden ANs far i 1893 kom i brostenshuggerlære, nåede han at have haft endnu tre pladser på forskellige gårde: Brogård, Lærkegård ved Tejn og Pæregård. Også Valdemar Andersens far Morten Andersen, f. i Tranås 1857, kom til Bornholm som tjenestedreng som 12-årig. Her tjente han flere steder, til sidst på Simblegård, hvor han traf sin tilkommende hustru, som var tjenestepige dér; også hun var svensk, født i Borrby. Efter at de havde giftet sig fik Morten Andersen arbejde på Hammerværket som rosslager. - Karl Emil Kristoffersens far begyndte som karl på Smørbygård ved Rønne, senere blev han kløver på Hammerværket, men endte hos »De Forenede« efter at have haft en landbrugsejendom og været slagter i 15 år. - Hans Nielsens far har en overgang ligeledes tjent på Simblegård i Klemensker, senere arbejdede han hos skovløber Schouv i Rø plantage, på Kannikkegård i Klemensker og et par steder i Hasle, fx hos en vognmand og ved teglværket dér, inden han kom til Hammeren; først var han ansat som kusk hos stenværksejer Wiberg, senere som kusk på Hammerværket, men efter at han var kommet til skade med sin ene fod ved en sprængning, blev han sat til at slå sten.

Også via folketællingerne kan der findes eksempler på indvandrere, der er kommet som daglejere og tjenestefolk, en enkelt

som murer, men som senere er gået over i stenindustrien. Diagrammet: Varigheden af de svenske stenhuggeres ophold s. 43 viser 15 eksempler, hvoraf de 8 skiftede erhverv mellem 1890 og 1901, men billedet er ganske givet yderst ufuldstændigt, da der i de tidlige folketællinger i den valgte periode ikke gives oplysninger nok, til at jeg med 100 % sikkerhed kan fastslå, om det er de samme personer, der senere optræder som stenhuggere og stenarbejds mænd. Overgangen fra landbrug til stenindustri har altså givetvis været større, end mit materiale viser.

Eksempler på overgang fra stenindustrien til et andet erhverv findes også, og her tegner landbruget sig ligeledes for hovedparten; de fleste »overløbere« blev selvejende landbrugere eller husmænd, kun nogle ganske enkelte står opført som daglejere ved agerbruget eller tyende.

Nedenfor følger en oversigt over hvor mange, der skiftede erhverv og over, hvad deres nye bestilling blev: Hver person er kun medtaget under det år, hvor han første gang står opført som andet end stenhugger. Folk, der flyttede til andre dele af Bornholm, er ikke medtaget i beregningerne.

En særlig kategori udgjordes af de folk, der på én gang var ansat ved stenindustrien og havde et andet erhverv. Hvor stort et antal, de udgjorde af den samlede mængde stenhuggere, ses af ovennævnte diagram om varigheden af de svenske stenhuggeres ophold. Flere af de personer, der en over-

gang havde to erhverv, fortrinsvis landbrug, er i andre folketællinger kun opført under det ene af disse (hovedsagelig ikke-stenindustri), dvs. at de i stenindustriens blomstringsperiode har villet tjene lidt ekstra evt. for at afhjælpe på dårlige tider. Et eksempel herpå er fisker Sven Petersson, f. 1858 i Matvik, som 1890, 1911 og 1921 står opført som fisker, 1901 som fisker og stenhugger. I folketællingerne findes endvidere eksempler på, at hustru og børn i nogle familier en overgang er anført under erhvervet »husmand« i et af landsognene, mens manden logerede som stenhugger i Allinge eller Sandvig.

Som det fremgår af oversigterne, kan stenindustriens konjunkturer og følgerne af disse følges gennem antallet af »overløbere«. I 1890 var tiderne gode, og kun to skiftede 100 % erhverv, i 1901 på stenindustriens højdepunkt var tallet tre, mens tilbagegangen for erhvervet samt følgerne af strejken 1902 ses i tællingen fra 1911, hvor 18 stod opført under et nyt erhverv. Tallene fra 1921 giver et skævt billede af erhvervssituationen på stedet, idet mange iflg. mine meddelere havde været nødt til at rejse bort for at skaffe sig arbejde. 1921-tællingen viser endvidere et betydeligt antal arbejdsløse stenhuggere - kort sagt: der har ikke været ret store muligheder for at skifte erhverv på stedet da. Til ovennævnte tal fra 1911 og 1921 skal endvidere tilføjes usikkerhed m.h.t. arbejdsplads for et mindre antal arbejds mænd.

	Landbrug	Fiskeri	Andet
1890	1		værtshusholder
1901	2		uddeler i brugsforening
1911	14		murersvend; »formue«; 2 arbejds mænd
1921	10	2	bladhandler; chauffør; møllersvend; fattighusbestyrelse; murerarbejdsmand

Arbejdsrejser

En af hovedgrundene til det store »gennemtræk« i den samlede mængde af stenhuggere var som nævnt den livlige rejseaktivitet, der herskede inden for stenhuggerfaget (se Barbro Lidström s. 16); dette fænomen afspejles også gennem mine meddeles beretninger.

Først og fremmest fortælles der om rejser til Sverige og retur, men også om rejser til Amerika og i et enkelt tilfælde til Tyskland: Andreas Nielsens farfar tog til Tyskland efter krigen i 1872 - det hed sig nemlig, at der var godt om arbejde at få efter en krig, fordi så mange var blevet slået ihjel.

Om konjunkturbestemte rejser og rejser for at se noget nyt er der flere, der fortæller:

- Far arbejdede på Hammeren, men hørte om gode tider i Sverige, hvorfor han tog kone og børn med til Bohuslän, hvor de blev i tre år. (WC)

- Olga Forsberg har boet ét år i Sverige, men havde hjemve. Da der var arbejdsløshed her o. 1910 rejste de nemlig over til hendes mands mor ved Karlskrona i Sverige, men vendte tilbage, da de fik brev om, at her atter var arbejde.

- Morbrors kæreste boede i Småland, men kom senere herved og boede i »Langelinie«. Nogle år efter, engang i 90'erne rejste de tilbage til Sverige til Bovalsstrand i Bohuslän. (GG)

- Valdemar Andersen rejste til Sverige i 1911 sammen med fire andre fra Allinge-Sandvig. De havde eventyrlyst og ville lære nyt, og man kunne tjene mere i Sverige. Man rejste på lykke og fromme. De kom hjem i 1914.

- Krigen fik også betydning for andre. EKA og hendes mand, der var født i Sandvig, men hvis far var svensker, boede i Västra Frölunda, men var på besøg i Sandvig hos familien i 1914. Da krigen brød ud kunne de ikke komme tilbage, men måtte

skrive til præsten i Sverige efter et flyttebevis og slå sig ned på Bornholm. Her blev de indlogeret i arbejderboligen »Humledal«, hvor de kom til at bo de næste 23 år.

Også under den store strejke i 1902 var der mange, der tog til Sverige; dette er beskrevet under afsnittet om arbejdsforhold.

Af mine meddelere har kun to selv været i Amerika. Hans Nielsen rejste som 19-årig til Sverige for at se sig om og opholdt sig nogle år i Västra Frölunda, Stipholt og Kristiansstad, men vendte så tilbage til Bornholm, hvor han giftede sig. Senere tog han atter af sted, mens konen blev på Bornholm; denne gang rejste han et år til Amerika, hvor han havde en yngre bror.

Også Gustav Gummesen startede med at tage til Sverige. Som 15-årig rejste han til Västra Frölunda sammen med fire-fem andre fra Allinge-Sandvig, men allerede året efter fortsatte han til Lysekil sammen med en ældre bror, der var taget til Sverige tidligere. I 1909 tog han til Amerika, hvor han arbejdede som stenhugger og skovarbejder til 1924; rejsen til Amerika foretog han sammen med faderen til en kammerat, der tidligere var rejst til Minnesota.

Andre nåede aldrig helt derover. MMs mand var taget til Bornholm for at tjene penge til Amerika-rejsen, men han blev gift på øen og kom aldrig videre. Men for mange »lykkedes« det, de fleste af mine meddelere har en eller flere slægtninge i Amerika, hvortil flere svenskere er kommet via Bornholm.

- Valdemar Andersens ældste farbror kom til Bornholm som 16-18-årig. Senere kom faderen samt flere af dennes søskende også derover, men de rejste alle videre til Amerika, faderen sidst i 1903 sammen med to arbejdskammerater, Sellberg og Johnson, fra Hammeren.

- Gustav Gummesens farbror var formand, da Sænehavnen blev bygget. Da den var færdig rejste han til en bror og søster i Amerika.

- Endelig fortæller Peter Petersen, at to af hans mors søskende var rejst til Amerika, efter at hans egen familie var taget til Bornholm. En tredje af hans mors søskende, Anna, var ligeledes på Bornholm, hvor hun blev gift med en svensk stenhugger. Efter stenhugger-onklens død rejste alle børnene til Amerika og tog deres mor med, men denne kunne ikke finde sig til rette derovre og kom tilbage til Bornholm.

Stenindustriens historie på Bornholm

Bornholm er den sydøstligste udløber af den fennoskandinaviske bjergmasse og har derfor en helt anden geologisk sammensætning end det øvrige Danmark. Ca. 2/3 af øen, den nordlige, nordøstlige og midterste del, består af granit, mens den sidste del fortrinsvis består af forskellige skifre samt kalk- og sandsten. Bornholm er derfor det eneste sted i Danmark, hvor der pga. adgang til råstof er mulighed for stenhuggeri (granithuggeri) i større målestok. På øen findes flere forskelligt udseende granitter: 1) den gråstribede granit ved Gudhjem og Aakirkeby, 2) den flammede Paradisbakkegranit i Ibsker, 3) den mørke Rønne-granit i Knudsker, 4) den grovkornede Svaneke-granit, 5) den lyserøde Hammergranit og 6) den rødgrå Vang-granit [fig. 8].

Stenindustrivirksomheden på Bornholm er, så vidt det kan fastslås, ikke stort mere end 150 år gammel [i 1970]. I en »Beretning om en undersøgelse over Bornholms Mineralogi 1819« foretaget 1815 af geologerne Rawert og Garlieb omtales granitten ganske vist, men brydning nævnes ikke, og den første efterretning om dette stammer da også fra 1819.

Dette år lejede Bornholms kommandant, oberst P. M. Hoffmann, den såkaldte »Kommandantløkke« syd for Rønne, hvor han begyndte at lade løse stenblokke forarbejde og hvorfra han havde leveringer til batteriet Trekroner, byggearbejder på Holmen og

Fig. 8. Men ikke alle stenhuggere var svenske af fødsel, mange bornholmere ernærede sig også ved stenhugning. Her ses stenhugger Jens Ipsen, Allinge, under arbejdet. Ukendt fotograf, uden år. BM 208x26.

den holstenske kanal¹. To år senere, i 1821, lejede han et areal »Klippeløkken« ved Klippegård i Knudsker, ansatte en tilrejt stenhuggermester fra Slagelse, P. A. Løppelmann, og begyndte at bryde af den faste klippe. Da granitvirksomheden imidlertid gik dårligt, flyttede Løppelmann i 1825 til Nexø, hvor han blev ansat i sandstensbruddet »Det kgl. Frederiks Stenbrud«, og samme år solgte Hoffmann sin virksomhed

1 Den Holstenske Kanal indviet 1784, fra 1853 kaldet Ejderkanalen.

med medfølgende eneret til stenbrydning på stedet.

Køberen var en Jens Hansen Rønne, der i et års tid selv havde drevet stenhuggeri. Året efter dette køb forpagtede han endnu et areal, det nuværende Rosvang i Knudsker. Få år efter, i 1829, købte J. Hansen Rønne også »Klippegården« på auktion, men ejendomsforholdet blev af kort varighed, da han atter solgte den fire år senere efter at have forbeholdt sig retten til stenbrydning på stedet i 30 år. Fra værket i »Klippeløkken« leveredes fliser til Christiansborg Slot, Holmens Bro i København, Rendsborgfæstningen m.m. Efter købmandens død førtes stenhuggervirksomheden videre af hans søn og svigersøn.

Den næste oplysning² stammer fra 1873, da der dannedes et interessentselskab, »De forenede Granitbrud og Stenhuggerier ved Rønne«, som drev stenhuggeri på Klippeløkken, og hvis medlemmer havde tilknytning til J. Hansen Rønnes slægt; som bestyrere nævnes O. Hall, prokurator Petersen og Georg Colberg. Tre år senere i 1876 fik selskabet en ny bestyrer A. P. Brodersen, for hvem det i løbet af 20 år lykkedes at opkøbe alle andele i selskabet, dvs. blive eneejer, hvorefter han den 2. feb. 1896 omdannede selskabet til et aktieselskab »A/S De forenede Granitbrud og Stenhuggerier ved Rønne«.

Samme år opkøbte aktieselskabet to andre stenværker i Knudsker med medfølgende brydningsret: stenværket på Stubbe-
gård, tidligere drevet af en mand ved navn Colberg, og stenværket på Smørbygård, hvor Bidstrup & Co. samt Jacob Mogensen (se under Vang) havde drevet stenbrydning. I 1922 forøgedes virksomheden atter, da der skete en sammenslutning med fire mindre virksomheder: »Frederiks Stenbrud«,

Sode og Sonne i Nexø, Nielsen & Riis i Rønne og Chr. Larsen i Allinge, hvorefter selskabet tog navneforandring til »A/S De forenede Granitbrud, Sandstensbrud og Stenhuggerier på Bornholm«.

En anden stor virksomhed havde hjemme ved Nexø. I 1852 anlagde havnebygmester Wulff og købmand Sauerbier i Swinemünde et stenbrud og stenhuggeri på Nørre-
mark i Ibsker, men dette gik konkurs efter tre år. I 1856 genoptoges driften på stedet af nogle nye ejere, Nexø-borgeren O. E. Sonne, en stenhugger Peter Kofoed Sode, der havde arbejdet under de forrige ejere, og en købmandsenke, madam Erthmann, hvis afdøde mand havde fået værket som tilgodehavende ved fallitten. Kort efter købte Sode og Sonne klipperne på Rabekkegårds og Hellesgårds grund i Ibsker samt anlagde en stenhuggerbane ved Bakkemøllen lige nord for Nexø by og byggede en smedje dér; alle disse nyhvervelser drev de to herrer alene.

Efter et par års forløb kunne de ikke længere tilfredsstille efterspørgslen på granit til bygning af Københavns søforter og ønskede derfor at udvide. Dette resulterede i, at de 1860 købte halvdelen af et stenhuggeri i Hasle, der blev drevet af købmændene H. Kofoed og A. Bærildsen, og året efter i 1861 begyndte at drive stenhuggeri i Svanke sammen med Sonnes broder, købmand Mathias Sonne. I slutningen af 60'erne overtog de 2/3 af det tidlige statsejede »Frederiks Stenbrud« (sandsten) i Nexø, mens den tidligere ejer Otto Hansen beholdt 1/3; driften blev kun kort, da kulen i 1872 under en stormflod fyldtes med vand efter brud på en dæmning, der var opført mellem kulen og havet.

I 1870'erne var der begyndt at komme gang i i stenhugningen i Allinge og for at kunne konkurrere med disse firmaer, der havde bedre granitsorter at arbejde med, anlagde Sode og Sonne 1881 et granitbrud på »Munkegård« med tilhørende huggeri

2 Kilder til dette afsnit, se litteraturlisten

Fig. 9. Tidligt foto af stenbrydning på Hammeren. Manden helt i hvidt neden for den transportable dampmaskine (lokomobile) er A.R. Wiberg, der anlagde et brud på Hammeren i midten af 1880'erne og siden, i 1891, solgte det til Hammerværket. Midt i billedet ses en kran til løft af klippeblokke. Ukendt fotograf, o. 1890. BM 64x6.

og sliberi i Allinge. Som bestyrer af dette ansattes K. A. Petersen, en søn af firmaets formand Peter Olsen, og denne sendtes til Sverige til stenværksejer Kulgren i Uddevalla for at lære granitslibning og -polering. Filialen i Allinge fik kun en kort levetid, da udbyttet ikke var stort nok og monument-sliberiet blev derfor nedlagt i 1888.

Endelig oprettede Sode og Sonne i midten af 80'erne et stenbrud i Gudhjem, efter at havnen var blevet gjort dybere dér, så større både (8-9 fod dybgående) kunne gå ind. Granitten i Gudhjem viste sig imidlertid, ligesom den i Hasle, at være af en ringe kvalitet, så gennemfuret af stik (revner), at den kun kunne bruges til brosten. Værket i Hasle var kun til virkelig nytte i én periode, nemlig da Hasle havn blev udbygget.

Firmaet overgik 1912 til et aktieselskab

af samme navn og i 1922 blev »Sode og Sonne i Nexø« samt Frederiks Stenbrud« som nævnt optaget i og sammensluttet med »De forenede« i Rønne.

Trap 1899³ nævner endvidere et granitbrud på Slamrebjerg i Bodilsker sogn.

Det område, hvor granitindustrien fik den største betydning, var Nordbornholm, men her kom efterhånden så mange forskellige virksomheder til, at de mindre stenværker kun kan udskilles fra hinanden med nogen usikkerhed i dag.

På Nordbornholm nævnes det første granitbrud o. 1860, da købmand Magnus Ipsen Curdt i Allinge begyndte at bryde sten på en grund til gården Hammersholm, den så-

3 Det topografiske værk Trap Danmark, se litteraturlisten.

kaldte »Moseløkke«, hvilket han fortsatte med til sin død 1884. Derefter videreførtes værket af Hans & Jørgen Larsen, København [Hammersholm, grundlagt 1885], der lejede løkken og senere købte parcellen. Oplysninger om stenbrydning fra denne tidlige periode er sporadiske, fx nævner 2. udgave af Trap fra 1872 blot 2 stenhuggerier i Allinge med tilsammen 20 arbejdere samt mindre stenbrud ved byen.

I årene 1876-80 anlagde ingeniør Sigvald Berg, der var havneingeniør i Rønne, et stenbrud og stenhuggeri i større målestok i Storedal i Olsker sogn; det var dette brud, der fik Sode og Sonne til at forlægge en filial til området. Bruddet i Storedal videreførtes engang efter 1890 af et konsortium, hvori bl.a. Wiberg, der havde drevet stenhuggeri på Hammeren, inden tyskerne kom, deltog [fig. 9].

I området har der endvidere i tidens løb

eksisteret tre kooperative stenbrud; det første blev oprettet 1890, da nogle arbejdere efter en strejke slog sig sammen og købte »Kokkeløkken«, der blev drevet under ledelse af formand Liljenberg. Det andet, kaldet »Forbundet«, oprettedes 1898, da nogle arbejdere ligeledes slog sig sammen og købte gården »Hammersholm«, idet de tegnede aktier à 10 kr. På gårdens område anlagdes derefter stenbruddet »A/S Hammersholm«, hvorfra et tipvognsspor førte ned til et stenhuggeri ovenfor Allinge - det såkaldte »Mohrs værk«, opkaldt efter den første leder. Værket kaldtes i folkemunde for »Fyldebakken«. Forbundet havde også brud ved Brogård, Bakkegård, Sjellegård m. fl. steder i de tilstødende sogne. I 1920 købtes hele virksomheden af Møller og Handberg [fig. 10]. Det tredje, »De Kooperative«, omtales i slutningen af dette afsnit.

Fig. 10. Stenbruddet A/S Hammersholm, kaldet »Forbundet«, ejedes af Allinge Stenhuggerforbund. Forbundet havde flere små brud i Hammersholmskovene i perioden 1898-1906. Ukendt fotograf, o. 1900. BM 64x3.

I Allinge eksisterede endvidere i nogle år et firma »Bornholms Stenhuggeri«, hvori der var tyske interesser, men det ophørte ved Første Verdenskrigs udbrud o. 1914. I Olsker oprettedes o. 1910 Borrelyngens Granitværk af Vald. Sørensen. Endelig har flere private drevet stenhuggeri på Nord-bornholm, fx på Langebjerg i Allinge-Sandvig landdistrikt, idet de blot lejede et areal af en landmand og derefter gik i gang med at bryde sten dér for egen regning.

3. udgave af Trap fra 1899 opremser i Allinge og Sandvig fire stenhuggerier med tilsammen 200 arbejdere dvs. en tidobling siden 1872.

Områdets største virksomhed kom senere til at ligge i Allinge-Sandvig landdistrikt, nærmere bestemt på Hammerknuden på Bornholms nordspids. I 1842-48 udskiftedes fælleslyngen på Bornholm og »Hammeren« blev derved tillagt Allinge-Sandvig kommune, men ejendomsretten over området blev først overdraget kommunen ved

skøde i 1873. To år senere, i 1875, solgte byerne hele området til grosserer J. C. Martens for 32.000 kr., og denne begyndte derefter at drive stenindustri i området, indtil han nogle år senere måtte holde op pga. dårlig økonomi. 1884 solgte han område til sin svoger, baron Ohlendorf, i Hamburg.

Murermester A.R. Wiberg havde fra midten af 80'erne forpagtet et areal på Hammeren og anlagt et stenbrud, som han drev til 1891. Dette år solgte han sin virksomhed til det nystiftede aktieselskab »Bornholms Granitværk« (se senere), men ophørte som nævnt ikke af den grund med at hugge sten; dette fortsatte han med forskellige steder til sin død 1915 og havde endvidere en stenhuggerbane ved Allinge Havn.

1890 købte baron Ohlendorf Sæneagrene, området neden for Hammerknuden, af brødrene Dam i Allinge og ansøgte staten om tilladelse til at anlægge en udskibningshavn. Koncessionen fik han den 19. juli 1890, men skulle som modydelse sikre Al-

Fig. 11. Sænehavnen eller Hammerhavnen anlagdes 1891-92 til udskibning af sten fra Hammerværket. Bemærk bunkerne af brosten, der ligger og venter på at blive lastet. På området mellem Hammersøen og havnen opførtes bl.a. et stort maskinhus og en dobbeltbolig til formanden og maskinmesteren. Oven for havnen ses fra venstre Blanchs Hotel, Hotel Hammershus og Hammershus Ruiner. Postkort, o. 1904. BM.

Fig. 12. Et andet center for stenbrydning fandtes i Vang, hvor der var blevet anlagt et brud i midten af 1890'erne. Herfra leveredes bl.a. sten til opførelsen af Københavns Rådhus og genopbygningen af Christiansborg Slot efter branden i 1884. På billedet ses stenhuggerbanen på Vang Havn. Postkort, o. 1905. BM.

linge Havn årlige bropenge på mindst 2500 kr. 1891-92 anlagdes så »Sænehavnen« eller »Hammerhavnen« af ingeniørerne Berg, Paulli og Nohr [fig. 11] og samtidig omdannede baronen stenværket på Hammeren til et aktieselskab »A/S Bornholms Granitværk« med et dansk bestyrelsesråd. Værket var stort anlagt og kom også til at drive storproduktion; Trap 1899 nævner 350 arbejdere. En nærmere præsentation af værket følger sidst i dette kapitel for at give et indtryk af dets omfang og indretning.

Ved Første Verdenskrigs udbrud købte staten Hammeren og Hammerhavnen tilbage for 575.000 kr. og selskabet likviderede; to år efter, i 1916, opløstes det og efter at virksomheden i nogle år var blevet drevet i fællesskab af »Hasle Klinker- og Chamot-testensfabrik«, bornholmske kommuner og staten, likviderede det atter i 1921, hvorefter driften helt ophørte.

Endelig skal Vang Stenbrud omtales. Efter at Jacob Mogensen i 1896 havde solgt sit stenbrud i Knudsker ved Rønne, fortsatte han samme år med stenslagning i Ringebakkerne syd for Vang fiskerleje; bruddet hed i folkemunde »Klondyke«⁴. Området havde han erhvervet i 1891, og bruddet anlagdes i forbindelse med udvidelsen af Vang Havn [fig. 12]. Fra dette sted udgik en hel del arbejde til Københavns nye rådhus, og, efter at Mogensen i 1905 havde solgt virksomheden til »De Forenede«, meget arbejde til Christiansborg Slot i årene 1909-12.

»Bornholms Granitværk«, i daglig tale kaldet »Hammerværket«, var uden sammenligning den største virksomhed på Nordbornholm inden for stenslagningen; hertil kom, at det var det, der havde det

4 Opkaldt efter guldgraverbyen Klondyke i Alaska, USA, hvor man netop i 1895 havde fundet store mængder guld.

Fig. 13. Dobbeltsporet tipvognsbane på Hammerværket. Banen bestod af to tipvogne forbundet med en kæde, så den nedadkørende, fulde vogn trak den tomme vogn op. Kæden var muligvis den, der var blevet indkøbt til det nystartede Hammerværk i 1890, men som da ikke kunne bruges pga. manglende maskinkraft. Foto Bendt Kjoller; o. 1900. BM.

Fig. 14. Huggeskure fra Hammerværkets storhedstid i »den tyske periode« 1890-1914. Modsat andre stenværker opførte Hammerværket huggeskure til sine arbejdere. Foto Jens Sidenius, 1969. BM.

mest moderne udstyr og de bedst ordnede arbejdsforhold og yderligere var det eneste, der havde egen udskibningshavn. Pengene til disse investeringer havde værkets ejer, baron Ohlendorf, tjent på import af kunstgødning fra Chile.

I oktober 1890 kom der gang i foretagendet, da der ankom en skibsladning maskingods fra Hamburg til det nye værk med fx en dampkedel på 60 HK vejende 20.000 pund samt en mindre kedel til frembringelse af komprimeret luft til boring i granit. Endvidere indeholdt ladningen et langt kædetræk, men det kom ikke til anvendelse, da det var alt for svært i forhold til den maskinkraft, man på det tidspunkt rådede over. Om denne kæde senere kom til anvendelse, har jeg ikke kunnet få oplyst, men det er meget muligt, da der senere på værkets grund

fandtes en bygning ved navn »Kæden« dvs. Kædehuset, i hvilket der sad et spil, der drev en kæde med tipvogne; denne tipsvognekæde gik efter det system, at de fulde vogne trak de tomme [fig. 13]. Senere hen har der været marketenderi i denne bygning.

Til værkets drift opførtes mellem Sænehavnen og Hammersøen et hovedanlæg bestående af et stort maskinhus med 16 esser, en tegnestue og en kontorbygning samt en dobbeltbolig til formanden og maskinmeesteren. Som noget ganske exceptionelt opførtes en mægtig huggahal med kulbuelys, og til forskel fra de andre stenværker opførtes huggeskure til stenhuggerne. Den store huggahal blev revet ned, da det egentlige granithuggeri ophørte. Endvidere opførtes der i udkanten af Sandvig en række arbejderboliger [fig. 14] (se afsnittet Bolig).

Da man begyndte at bryde sten på Hammeren, gik klipperne stejlt ned til Hammersøen. Man startede med at bryde mod vest, siden tog man fat på østenden og i forbindelse med brydningen anlagdes et tipvognsspor langs Hammersøen bag »Langelinie« (se senere) - men stenhuggerne måtte for værket bryde overalt på Hammerknuden.

Af arbejdsbesparende redskaber anskaffedes engang i 90'erne en stenkuser og i samme periode konstrueredes de såkaldte faldhamre, der blev placeret ved maskinhuset [fig. 15]. På faldhamrene kunne udslås chaussésten, brostensemner og ros, som man tidligere havde måttet stå og slå med hånden; apparatet var opfundet af en maskinmester ved værket (om det var maskinmester Stibolt eller Kvast, råder der i dag uenighed om) og de store dele dertil blev lavet på brødrene Ankers maskinfabrik i Hasle. Hvornår disse faldhamre er blevet opstillet, ved jeg ikke nøjagtigt, men de eksisterede i hvert fald i 1902, da stenhuggerne ikke kunne gøre strejken effektiv, fordi værket holdt faldhamrene i gang vha. arbejdsmænd.

I de første par år gik værkets produktion til bygning af den nye udskibningshavn, »Sænehavnen«, men efter dennes fuldførelse blev noget af det første arbejde leveringer til bygning af Kielerkanalen samt export af sten til Danzig. Restlageret af disse sten blev liggende på »Hammeren«, efter at exporten var stoppet og brugtes senere bl.a. til fremstilling af det såkaldte »danziger ros«; efter værkets ophør 1916 fik nogle brosteshuggere af kommunen lov til at hugge brosten af det resterende og sælge det for egen regning for at tjene lidt.

Efter strejken 1902 ophørte finstenhuggeriet på værket og der fremstilledes udelukkende brosten; hovedparten af disse eksporteredes, som også før 1902, til Tyskland, hvortil der næsten daglig afgik skib.

På grund af denne eksport var Hammerværket allerede nogle år før 1916 kommet i vanskeligheder, da Tyskland pludselig lagde told på import af granit; for at undgå at betale afgift sendte værket derfor alle sine bøger til Tyskland for at blive indregistreret dér.

1914 købte staten som nævnt hele området tilbage, men to år senere lukkede værket og stenhuggerne blev arbejdsløse. Nogle brosteshuggere søgte over i andre stenværker, men disse kunne selvfølgelig ikke opsluge alle; nogle slog sig sammen o. 1914-15 og oprettede et nyt selskab: »De Kooperative« med egne brud, mens andre oprettede egne småbrud i området, men adskillige var nødt til at søge over i andet erhverv, evt. helt forlade Bornholm for at få arbejde.

Om dette fortæller EJ, at han sammen med 15-16 andre i 1917 tog til Frederiksværk for at arbejde på Frederiksværk-Hundested banen - man havde derovrefra averteret efter arbejdere. Der blev han 1-1½ år til banen var færdig og gik derefter det halve Sjælland rundt for at søge arbejde, bl.a. arbejdede han en overgang i en tørve-mose ved St. Heddinge. Senere var EJ i København som arbejdsmand i Sydhavnen og Kalkbrænderihavnen og som gadesælger, inden han tog tilbage til Bornholm i 1921 og fik ansættelse ved et stenværk.

Fig. 15. Faldhammer til udslåning af chaussésten, brostensemner og ros konstrueret på Hammerværket i 1890'erne. Der var begyndervanskeligheder ved fremstillingen af faldhammeren, og historien fortæller, at den tyske maskinmester Kvast, da eksperimentet lykkedes, kastede sin hat op i luften og lovpriste jomfru Maria. Hertil svarede smeden, der passede hammeren: »Det er mig, der hugger - ikke Maria...« Foto Bendt Kjølner, 1890'erne. BM.

Brostenshugning og redskaberne dertil

Ved et stenværk fandtes der o. 1900 tre slags stenarbejdere: 1) granitstenshuggere (= finstenshuggere), 2) brostenshuggere og 3) arbejdsmænd: rosslagere og kløvere - af sidstnævnte kategori var der iflg VA flest, deriblandt hans far. Det er i dag ikke muligt at få nøjere rede på, hvordan fordelingen af

stenarbejdere har været i bruddene, da hovedparten af arbejderne til folketællingerne blot har opgivet deres stilling som »stenshugger«, hvilket kun levner et fåtal som arbejdsmænd og dette forhold kan jo umuligt passe [fig. 16].

Om arbejdsmændenes arbejde har kun en enkelt meddeler (EJ) fortalt, at »kløvernes arbejde bestod i at kløve firkantede blokke

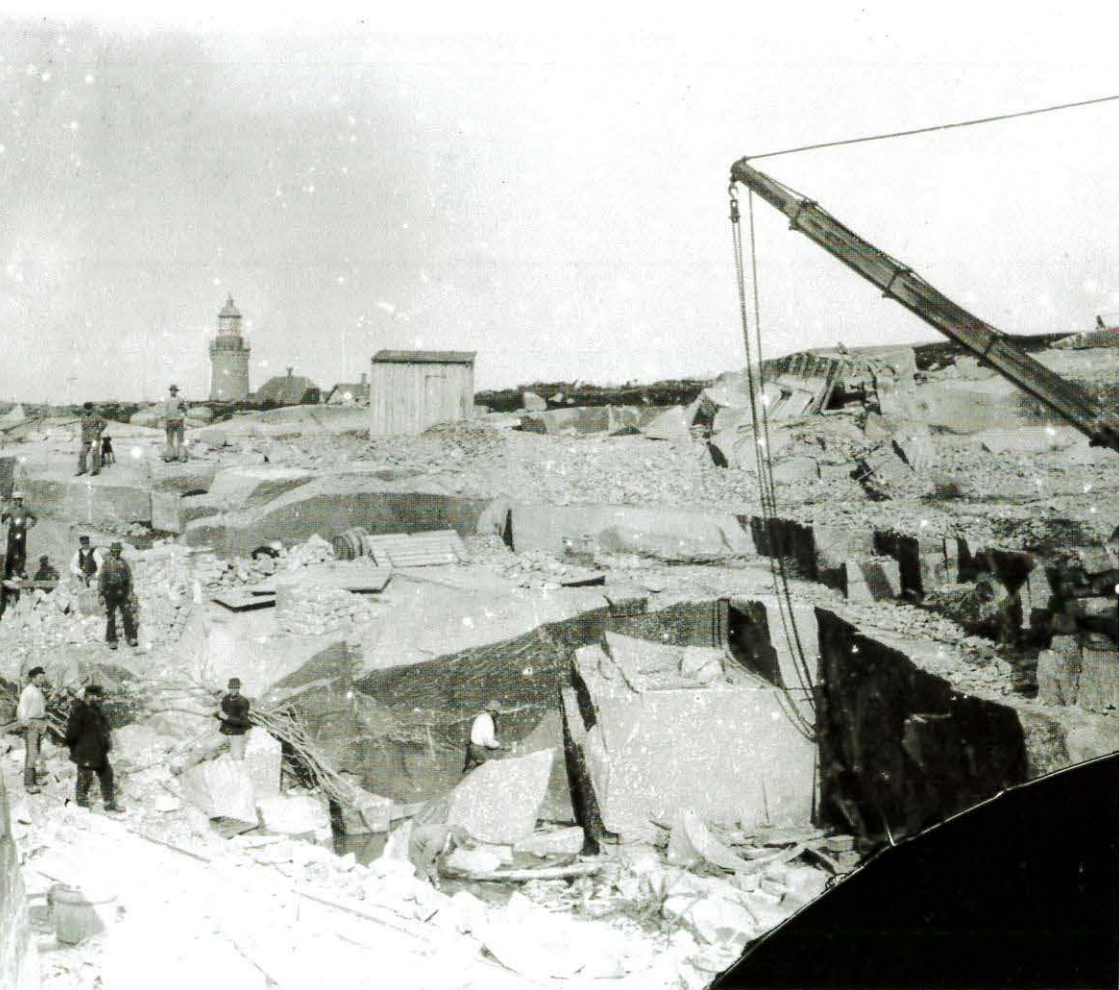

Fig. 16. Hammerværket. Endnu et foto fra bruddet på toppen af Hammerknuden, det såkaldte Krystalsø-brud. Ud over selve bruddet med dets skarpe kanter og arbejds spor viser billedet forskelligt udstyr: I midten et skur til stenhuggerne til at søge læ i og til højre en stenkran til løft af stenblokke. Til venstre i billedet rager Hammerfyret op ved siden af fyrmesterboligen. Foto Bendt Kjølner, o. 1890-1900. BM.

Fig. 17. Hammerværket. Gruppe af smede og maskinarbejdere uden for maskinhuset ved Hammerhavnen. Til højre i billedet, med rundpuldet hat, maskinmester Kvast, afflere meddelere nævnt som opfinder af faldhammeren. Ved alle stenværker var ansat smede til at »omståle« og reparere stenhuggeres værktøj. Foto Bendt Kjoller, o. 1890-1900. BM.

ud, hvorefter disse transporteredes med hestevogn til faldhamrene, hvor de blev lavet til chaussésten«, men ellers har ingen beskrevet denne arbejdsgren. Om den første kategori: finstenhuggerne, har jeg slet ingen oplysninger fået, mens derimod brostenhugningen er blevet godt belyst.

Iflg. adskillige af mine meddelere eksisterede der ingen rigtig brostensproduktion på Bornholm, før svenskerne kom til øen, og værktøjet var forældet. Nedenfor følger en gennemgang af selve brostenhugningen

og af værktøjet, der benyttedes dertil. Sidstnævnte fik man på Bornholm gratis på stenværkerne i modsætning til i Sverige, hvor man selv skulle betale 1/4. Værktøjet var i begyndelsen kun »stålet«, hvilket vil sige, at der var svejset et stykke stål i enderne på hamrene, der var af jern; efterhånden som stålet så blev slidt af eller løsnede sig, blev værktøjet »omstålet«. Til at gøre dette og i det hele taget til at reparere alt værktøjet var der ved alle stenværkerne ansat en eller flere stenværkssmede [fig. 17].

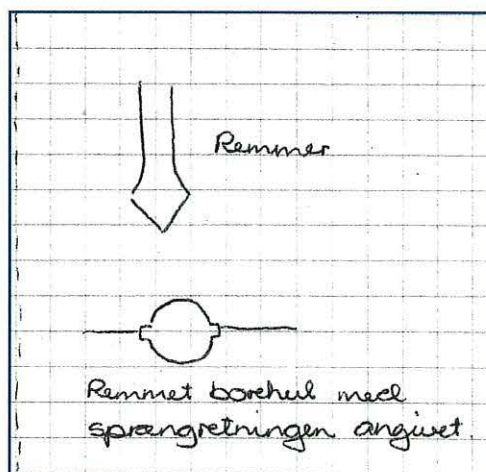
Følgende beskrivelse af brostenshugning på Bornholm er med enkelte markerede undtagelser givet af brostenshugger Gustav Gummesen [fig. 18]. Arbejdet gengives i den form, det havde o. 1905, hvilket år G.G. rejste til Sverige. Tegningerne er udført efter G.G.s skitser.

Det første man skulle, var at finde sig en klippeblok, egnet til videre forarbejdning til brostensemner. Hvis man stod over for så stor en klippeblok, at den ikke kunne slås løs med kiler, var man nødt til at sprænge den fri. Krudtet fik man gratis på værket; dette var blevet gennemført ved en strejke på 14 dage i 1890 (DSaF - se litteraturlisten).

Man begyndte med at lave et borehul, hvori krudtet til sprængningen skulle anbringes. I starten brugte man korte bor, kaldet spåtbør, men efterhånden som hullet blev dybere, anvendte man længere og længere bor, helt op til seks fod. Disse længste hed tommebor og brugtes kun til meget store klippestykker. Borene var ottekantede og desuden stjernespidsede i den ene ende, og boringen foregik på den måde, at én mand holdt boret og drejede det mellem hvert slag, mens to andre skiftevis slog. Til de små bor anvendtes klaphammeren, der vejede ca. 1 1/2 kg, de store bor blev slået i med borehammeren, en ca. seks kg tung hammer med et langt skaft - det gjaldt om at ramme rigtigt, da det ellers gik ud over arbejdskammeratens hænder. Det enkelte bor kunne kun hugges 50 cm ned, så var det sløvt og måtte udskiftes, selv om det var af stål.

Under boringen hældte man vand i hullet, da boret så »sank« hurtigere. Det tykke stenstøv pumpede man op med en borestage, der blot var en træstok, som man stødte ned i hullet. Herved sprøjtede massen op, samtidig med at den klæbede til stokken.

Når borehullet var lavet, skulle det remmes med en remmer af stål. Andreas Nielsen i Sandvig fortæller, at hans far første gang så remmeren, da han var i Sverige under strejken 1902.

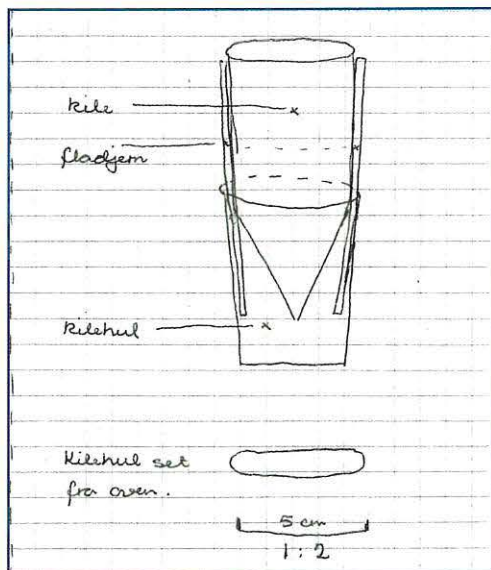
Da han kom tilbage til Hammerværket, gik han til maskinmester Stibolt dér for at få fremstillet en, men blev afvist; derefter gik en anden svensker, kløver Nils Kristoffersen til maskinmester Kvast og fik lavet en remmer, og dette eksperiment fulgtes med stor interesse af de øvrige. Disse oplysninger svarer godt til Wolmar Carlsons beretning om, at remmeren blev indført af svenskerne i hans fars (Peter Carlsson) tid. Remmeren lignede et bor, men var i den nederste ende hamret ca. 1/2 cm ud i hver side og endte i en spids. På den måde fremkom der en rille i hver side af borehullet samt i bunden af dette, når remmeren hamredes ned i borehullet ved hjælp af borehammeren.

Fig. 18. Brostenshugger Gustav Gummesen [GG] fotograferet uden for sit hus i Sandvig under feltarbejdet ca. 1970. Det er Gustav Gummesens beretning, der er hovedkilden til afsnittet om brostenshugning på Hammeren i begyndelsen af 1900-tallet. Foto Anne Dyhr; o. 1970. Privateje.

Fig. 19 Hammerværket (?). Arbejdere ved en dyngde stenbrokker; der ser ud til at fungere som stopklods for tipvognssporet, der løber bagved midt i billedet. Hele området er dækket af afslag fra stenhugning. Ukendt fotograf, uden år. BM 64x3.

Derefter kunne man gå over til selve sprængningen. I borehullet anbragtes en portion krudt, der skulle stå i et ganske bestemt forhold til stenens størrelse, da denne ellers ville blive ødelagt ved sprængningen. En minetråd blev lagt ned, så den lige nåede krudtet og hullet pakkedes med stenmel. Så antændtes minetråden, der havde en brændtid på ca. tre min. pr. meter, og når ilden nåede krudtet, flækkedes stenen i den længderetning, rillerne i borehullets sider angav. Når man havde remmet borehullet, kunne man godt stå en halv meter derfra og se på sprængningen. Stenen flækkedes kun i rilleretningen og rokkede sig måske en mm, og man kunne kun lige ane rystelsen - men ikke mange turde gøre det. [fig. 19].

Hvis det drejede sig om mindre klippestykker der skulle frigøres fra massivet eller den videre bearbejdning af udsprængte klippeblokke, behøvede man ikke at sprænge, men kunne flække stenen ved kilning med kilehuller.

I den efterfølgende arbejdsproces omtales to sæt redskaber, af hvilket de ene, det med mejslerne, iflg. »de gamle« (DSaF) skal være indført af italienske stenhuggere o. 1870 (se afsnittet herom).

I ældre tid påbegyndtes kilehullet med en hammer (tre-fire kg), derefter anvendtes en lidt mindre hammer, mellemhakken og til sidst en pikkert, som hullet rensedes op med. Alle tre redskaber var firkantede i tværsnit samt spidse i begge ender, de to sidste var mere langstrakte i faconen end

den første. Senere fremstillede man kilehullerne med mejsler, af hvilke man havde tre med forskelligt skær: 1) brøstmøjsel (brøster), 2) kilemøjsel, 3) oprensningsmøjsel (oprenser) anvendt i den her nævnte rækkefølge. Kilehullet blev slået med klaphammeren (på svensk handslägger), var ovalt med største diameter fem cm og var ca. seks cm dybt. I kilehullet anbragtes på begge sider af kilen et fladjern (på svensk lilblök) af sejt jernstål, da de ville gå i stykker under slagene, hvis de var af rent stål. Fladjernene skulle være lige så brede som kilerne og »følge siderne op« [fig. 20].

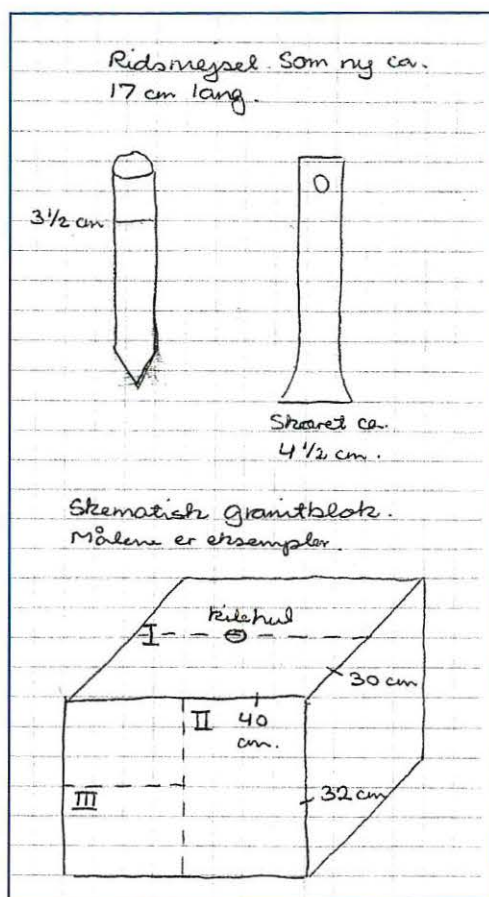
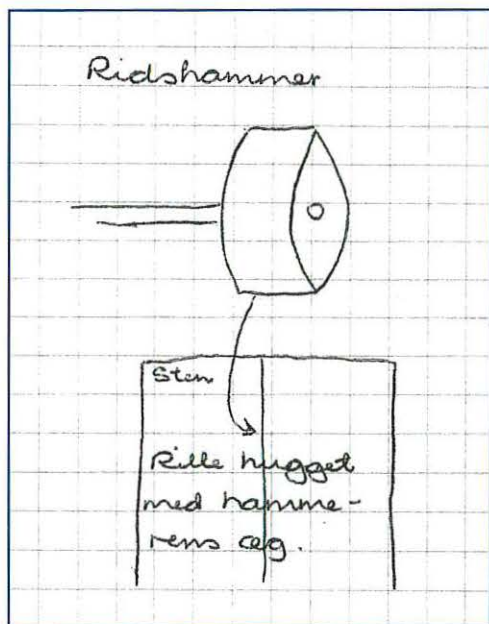
Kilen, der fra ny af var 8-10 cm lang, var flad nedefter og skulle være lidt slankere end kilehullet, da den skulle presses ned i spænd i dette mellem fladjernene. Når dette

Fig. 20 Hammerværket (?). I stenen forrest til venstre i billedet ses i randen tydelige spor af kilehuller fra kløvning af blokken. Ukendt fotograf, uden år. BM 64x6.

var sket, slog man med klyveren, en hammer der var »langspids« i den ene ende og vejede ni-ti kg, så kilen blev presset længere ned og flækkede klippestykket. - Og sådan blev man ved, til man havde blokke af passende størrelse til at lave brostensener af.

Til den videre flækning af de mindre blokke brugtes tidligere en såkaldt rids-hammer. Den afløstes senere hen af ridsmejslen, som de svenske brostenshuggere iflg. Wolmar Carlson bragte med sig; dette nye redskab lettede arbejdet meget, idet brostenshuggerne nu kunne ligge på knæ og »ridse« mod tidligere at have måttet stå krumbojet og hugge (DSaf). Gustav Gummesen mener, at han første gang så ridsmejslen i Amerika. Disse oplysninger svarer også godt til oplysninger fra Blekinge (Blekingeboken 1938), hvor det meddeles, at ridsmejslen kom til Blekinges vestre del kort efter år 1900, til Tjurkö muligvis noget tidligere, og at mejslen i virkeligheden er indført fra Amerika af hjemvendte stenhuggere.

Med ridshammeren og altså senere med ridsmejslen og klaphammer huggede man en rille I, en mm dyb på tværs af stenen i længderetningen. I denne rille huggedes et kilehul og ved et slag med kilehammeren (seks-ti kg) på den i hullet anbragte kile, flækkedes blokken i to skiver; ved lange skiver slog man flere kilehuller.

Derefter huggede man på ny en rille II med ridsmejslen, nu på tværs af de to nylig adskilte dele. Begge skiver vendtes, så rillerne kom nedad og man slog lige modsat rillen på bagsiden, hvorved hver skive brækkede midt over. Samme proces gentoges derefter (rille III) med hver af de fire fremkomne dele, så man til slut, ud af en

blok med de på tegningen angivne mål, fik otte brostensemner.

Det at vende en skive og slå kaldtes at knække (på svensk bräcka), hammeren, man slog med, vejede fem-seks kg og hed på svensk knäckhammer, det danske navn kunne GG ikke huske.

Tilbage var der så kun at rette emnerne til til brosten. Dette gjordes med en hammer kaldet duksen, der som ny vejede 2 1/2 kg. Hvis man var så uheldig at få hamre lavet af en dårlig smed, kunne man godt bruge tre-fire dukse om dagen - nu rækker en dux af diamantstål flere dage.

Brosten huggedes i fire grader, og ved siden af disse kom den billigste slags, de så-

kaldte bønder, der blot skulle have 4 hjørner, men ikke behøvede at være i vinkel. Grad I var den fineste, og af disse opbevarede man stemplede prøver på værket til sammenligning, hvis der skulle opstå uoverensstemmelser. Til denne grad hørte fx de såkaldte »fladlus«, d.v.s. »Hambürger Brückenstein«, der i bredde, længde og højde målte 11 x 15-21 x 9,5-10,5 cm. Grad II bestod af »Kuber«, der målte 19-20 x 19-20 x 19-20 cm og renhuggedes på alle 6 sider, »Prismer« 18-30 x 12-15 x 16-21 cm, Königbergsten«, Berliner-prismer« og »Hamburger Reihenstein«. Grad III bestod fx af »Dansk 2. sortering« 12-15 x 15-25 x 17-21 cm, Grad IV har jeg ingen oplysninger fået om. [fig. 21]

Fig. 21. Hammerhavnen, i baggrunden Hammershus Ruiner og kysten mod Vang. På arealet ved havnen ligger dynger af brosten og venter på at blive lastet. Indtil 1914 eksporteredes hovedparten af Hammerværkets brostensproduktion til Tyskland. Foto Alfred. Kjoller, uden år. BM 717.

De italienske stenhuggere

Den anden gruppe fremmedarbejdere, der kom til Bornholm, og som tilførte øens stenindustri ny faglig kunnen, var som nævnt i forrige afsnit nogle italienske stenhuggere. I Dansk Stenindustriarbejder-Forbunds jubilæumsbog står følgende at læse:⁵

»Efter hvad vore ældste oplyser, blev mejslen indført her til landet o. 1870 af italienske stenhuggere. Inden den tid anvendtes pickerter og hughamre i stedet for spids- og bredmejsler. Med en stor »klodspikkert« borthuggede man de største »knøk« og jævnedes efter med mindre pickerter, og til »retslag« og kanter benyttedes hughamre. Indførelsen var lidt af en revolution på arbejdets område og fremmede arbejdet betydeligt. Men som det næsten altid går med noget nyt, blev også mejslen mødt med mistro i begyndelsen. De unge byttede dog snart klodspikkert og hughammer med spidsmejsel og bredmejsel, mange ældre holdt dog stædigt ved. . . . Inden for brostenshugning indførte italienerne de tre mejsler til at hugge kilehuller med«.

Endnu i dag [1970] kan man i Allinge-Sandvig gennem den mundtlige tradition høre om italienerne: KJ fortæller »at seks italienere kom herop for at lære bornholmerne at bruge mejslen«, og AN »at seks italienere kom herop for at lære bornholmske stenhuggere at bruge mejsler, tidligere havde de brugt hamre. Italienerne blev indforskrevet af værket«.

Sammenholder man ovenstående beretninger, siger de alle tre, at italienske stenhuggere kom til Bornholm medbringende et nyt stykke værktøj: mejslen, men tidspunktet for ankomsten angives forskelligt. Ser man på folketællingerne, stemmer disse med den første beretning, idet »fremmedarbejderne« er med i tællingen 1880, hvil-

ket år Hammerværket endnu ikke var gået i gang [fig. 22].

Traditionen siger endvidere, at der kom seks italienere, men også her viser folketællingerne noget andet. Nedenfor følger en liste over de »italienske« stenhuggere fra 1880:

Benditto Rosa, f. i Venedig 1851
 Julio Camilo Brentegani, f. i Verona 1852
 Julio Vingjolle, f. i Italien o. 1851
 Giusieppe Gugliemette, f. i Milano 1844
 Anton Caldine, f. i Italien o. 1849
 Johan (Giovanni) Rechio Bretevano,
 f. i Verona o. 1848
 Joseph Manfrøi, f. i Italien o. 1848
 Johann Costa, f. i Østrig o. 1861

Af disse otte navne går kun de fire første igen i traditionen i dag. Til gengæld nævnes to andre, der først er med i tællingen fra 1901:

Johannis, f. i Italien 1842
 Pitro Sejmone Valentin, f. i Østrig 1861

Til denne liste kan endvidere føjes følgende navne fra det sydlige udland, hentet fra folketællingerne:

Carl Vilhelm Adolf Hampe, f. i Prøisen
 1857 (folketælling 1870)
 Hans Brandt, f. i Camin, Mecklenburg
 o. 1825 (1880)
 Delore Guelse, f. i Italien o. 1851 (1890)
 Frans Josef Schüller, f. i Bayern
 o. 1850 (1890)
 Christian Frederic August Hennings,
 f. i Burg, Ditmarsken 1867 (1901)
 Johan Georg Frederik Kristian Baasch,
 f. i Tyskland 1866 (1901)
 Johan Bauer, f. i Tyskland 1878 (1911)
 Peter Ratzay, f. i Rusland 1890 (1911)

⁵ Se litteraturlisten.

Fig. 22. Mohrs Værk. Her arbejdede stenhuggere af flere forskellige nationaliteter side om side. Af personerne på billedet kendes identiteten på de atten, fordelt på syv danskere, syv svenskere, to italienere og to tyskere. Manden mærket »1« midt i billedet er Benditto Rose og »17«, et par rækker oven over; Julio Vingjolle, begge italienere tilflyttet før 1880. Iflg. den mundtlige tradition på Nordbornholm o. 1970, »var italienerne kommet herop o. 1870 for at lære bornholmerne at bruge mejsel«. Ukendt fotograf, o. 1900. BM 717.

Af disse kan i hvert fald de fire sidste af gode grunde ikke høre med til den tidlige gruppe indvandrere; heller ikke Hampe hører til, idet han i tællingen 1870 allerede har flere børn, født på Bornholm, den ældste er født i Hasle o. 1860, dvs. han må være kommet mindst 10-15 år før de øvrige. Om nogle af de fem resterende er kommet til Bornholm tidligere og derefter har opholdt sig andetsteds på øen får stå hen, den eneste, der opgiver noget herom, er Valentin, der er tilflyttet fra Nexø år 1900. Af disse fem nævnes kun Hans Brandt i mere end én

tælling (2), og kun én var gift, nemlig Valentin med en svensk pige.

Hvad angår de otte først indvandrede, nævnes tre: Caldine, Costa og Manfrøi kun i tællingen 1880, to andre, Brentevanni og Vingjolle, henholdsvis i 1880, 1890 og 1901, og 1880 og 1890; alle fem var ved de respektive tællinger ugifte. I 1880 boede de italienske stenhuggere, med undtagelse af Rosa, der logerede i Allinge, alle i Sandvig, hvilket formodentlig vil sige, at de var ansat ved et stenværk dér.

Tilbage står at omtale tre af italienerne,

der alle tre blev gift på Bornholm og slog sig ned dér for stedse. Af disse fik én: Brennegani, en del betydning inden for stenindustrien, idet han, foruden at være formand i Moseløkken, blev valgt til repræsentant inden for Dansk Stenarbejderforbund, da dette stiftedes 1897.

Om italienerne huskes i dag, at der om søndagen kom en katolsk præst til Sandvig for at holde messe på Klos Hotel (senere Strandhotellet) for dem og som en kuriositet, at de om det danske klima udtrykte, »at her var otte måneder vinter og fire måneder koldt«. Endvidere går der historier om, hvordan italienerne fangede andre folks hunde og katte for derefter at invitere ejerne til middag på deres egne dyr.

Kaster man et blik over Østersøen, viser det sig, at de bornholmske italienere ikke har været et isoleret fænomen. I Barbro Lidströms artikel fra 1938 fortælles af flere meddelere om denne invasion, der i lighed med den bornholmske skal have fundet sted i midten af 1870'erne, »at konsul Wolff lod indkalde en del udenlandske arbejdere for at lære svenskerne at hugge brosten«. Opgivelserne om, hvor mange der kom, er varierende, én meddeler går helt op til o. 150. Nationalitetsangivelsen er heller ikke helt sikker, idet de fremmede angives at være tyskere, mens i hvert tilfælde en del af dem var østrigere og italienere. Som forskel på tyskerne og italienerne kan nævnes, at mange tyskere bragte deres familier med herop og at mange efter et stykke tid vendte tilbage til deres hjemegn, mens italienerne o. 15 alle ved ankomsten var ugifte. De fleste af disse giftede sig med svenske piger og slog sig varigt ned i Sverige.

Som forklaring på de italienske stenhuggeres tilstedeværelse fremsætter BL den hypotese, ud fra forskellige meddeleres oplysninger, at disse stenhuggere hører til den skare af udvandrere, der forlod Italien i den sidste halvdel af det 19. årh.; senere er de så blevet opslugt af stenindustrien i Sachsen,

Bayern og evt. Østrig. Da Wolff sendte bud til disse områder efter stenarbejdere, fulgte italienerne med, da de allerede én gang var brudt op fra deres hjemegn.

Ligesom på Bornholm indførtes også nye redskaber i Blekinge. Som det vigtigste nævnes den lille bredkile, dernæst pikmejslen (= da. spidsmejsel) der afløste den gamle pikhackan (= da. pikkert) og endelig de forskellige mejsler til kilehulshugning. Kort sagt var hovedparten af dette det samme værktøj som det, der omtales indført af italienerne på Bornholm.

Om den samtidige indvandring til Bornholm findes der også optegnelser fra Blekinge, idet inspektør Lundquist, Kuggeboda, og inspektør Ekemstam, Torhamn, har meddelt, at »även till Bornholm skall et tiotal italienere ha invandrat på 1870-talet. De höggo både gatsten och sträcksten«.

Om en forbindelse mellem »de bornholmske« og »de svenske« italienerere kan man i dag kun gisne, men det synes nærliggende, at de skulle have fulgtes nordpå. Eventuelt kan »de bornholmske« italienerere så være kommet til øen via Sverige ifølge med svenske stenhugger.

Arbejdsforhold

Rundt omkring på værkerne var der ingen bestemte regler for ansættelse af stenhuggere - de gik blot i gang med at arbejde på den nye arbejdsplads. Når formanden så kom til, bemærkede han blot, at der var en ny mand, og så var den sag i orden.

Inden århundredskiftet [1900] var der heller ingen bestemmelser om læretid. Nybegynderne akkorderede sig ind hos en stenhugger, og når de kunne klare sig, var de udlærte. Oprindeligt var der heller ingen aldersgrænse, fx startede brostenshugger Hans Nielsen som 10-årig i 1892; senere kunne halvstore børn ikke tage fat for alvor så tidligt. Valdemar Andersen begyndte i 1903 som 12-årig på Hammeren, men ar-

Fig. 23. Stenhugger Wollmar Carlson [WC] og hustru i deres hjem i Vang. Det var Wollmar Carlsons far, Peter Carlsson og dennes bror, Frans Carlsson, begge svenske stenhuggere, der i marts 1896 var initiativtagere til stiftelsen af en fagforening for stenhuggere på Hammeren. Foto Sune Jonsson, 1966. BM.

bejdede kun om formiddagen - om sommeren var han der hele dagen. Den første lærlingekontrakt for såvel granitstenshuggere som brostenshuggere kom år 1900.

På trods af at drengene ikke kunne komme så tidligt i lære, fik mange alligevel føling med stenhuggeriet i en ung alder. Såvel Emil Jonassen som Julius Klausen og lidt længere ind i det nye århundrede [1900-tallet] Andreas Nielsen startede deres løbebane i bruddene med at bringe eftermiddagskaffe op til faderen og evt. ældre brødre og fik så stukket en mejsel i hånden og skulle hugge kilehuller, mens kaffen blev drukket.

Da Ohlendorf startede o. 1890 på Hammeren, indkaldte han ingeniører til stedet og disse indførte ordnede forhold: 10 timers arbejdsdag mod tidligere 12-14 timer og 25 øre i timen mod tidligere 16 øre. Arbejdstiden var fra seks til seks, men heraf fragik to timer fordelt på tre pauser,

hvoraf den længste »middag« var på 1 time.

Fagforeninger kendte man dengang ikke så forfærdelig meget til. Ganske vist var der i 1887 oprettet en i Allinge for strækstenshuggere, flækkere, brostenshuggere og smede, og denne havde også fået gennemført nogle forbedringer med en strejke 1890, men var senere sygnet hen. Den første stenhuggerfagforening i Danmark var startet i København 1884-85. På Bornholm blev den næste (efter Allinge) oprettet 1890 i Rønne (DSaF⁶).

I 1896 kom to svenske brostenshuggere, brødrene Peter og Frans Carlsson tilbage til Bornholm efter at have arbejdet nogle år i Sverige. Der havde de lært, hvordan man skulle drive en fagforening, og den 24.

6 Se litteraturlisten.

marts 1896 samledes kløverne og brostenshuggerne på Hammeren på et afsides liggende sted på værkets grund for at drøfte oprettelsen af en sådan. Mødet blev imidlertid afbrudt af værkets direktør, der kom til og skældte ud, hvorfor man atter samledes om aftenen på rådstuen i Sandvig og stiftede foreningen. Brødrene Carlsson var efter fagforeningens start ilde sete på Hammeren og blev afskediget efter en mindre kontrovers, men dog atter antaget. På grund af alt dette rejste de 1898 til stenværket i Vang, hvor Peter Carlsson af stenværksejer Jacob Mogensen fik lovning på en byggegrund i Ringebakkerne syd for Vang mod at skaffe arbejdere fra Hammeren. Dette skete, men Carlsson kom dog selv til at betale grunden i den sidste ende, da Mogensen gik fallit og måtte sælge (WC) [fig. 23]. Også andre havde vanskeligheder pga. fagforeningen; som modtræk over for værket rejste en del ugifte, svenske brostenshuggere hjem.

Hovedformålet med fagforeningerne var i begyndelsen at få en fælles priskurant. Den 28. feb. 1897 oprettedes i Rønne en sammenslutning af stenarbejdere »Dansk Stenindustriarbejderforbund« og på stiftelsesmødet besluttede man, at Allinge Fagforening skulle fremlægge en priskurant i juni 1897, men »at man endelig ikke måtte presse på«. Sagen må dog være gået igennem, for den første priskurant for »Stenhuggerier på Bornholm« trådte i kraft 1.7. 1898. Den første priskurant for stenklovning og brostenshugning kom først 24.3. 1900 og gjaldt kun for Bornholms Granitværk på Hammeren og stenflækkernes og brostenshuggernes fagforening sammesteds.

I efteråret 1901 opsigte alle arbejdsgiverne, med undtagelse af »Sode og Sonne« i Nexø, såvel priskuranter som lærlinge-kontrakter; det sidste fordi de mente, at kontrakterne hæmmede tilgangen af lærlinge.

Arbejdsgiverne ville afvente udfaldet af en strejke i Blekinge, formodentlig fordi begge parter eksporterede til Tyskland og lå i indbyrdes konkurrence. Hvis strejken trak ud, ville de forhandle på grundlag af en overenskomst i Bohuslän, den såkaldte vestkyst-tarif, men dette ville betyde en nedgang på 10-15 % efter den gældende priskurant. Den 1. april 1902 udløb de gamle priskuranter og da stenhuggerne ikke ville gå ind på de nye betingelser, blev der erklæret strejke overalt. Det eneste sted, strejken ikke fik videre følger, var i Vang, hvor stenhuggerne sluttede en foreløbig kontrakt med stenværksejer Mogensen. Strejken var dog ikke lige effektiv overalt, idet faldhamrene til chaussésten og lastning af skibe på Hammeren blev holdt i gang ved hjælp af arbejdsmænd.

Men de fleste kom til at føle arbejdsnedsættelsen hårdt. Det fortælles, at man fra Sverige averterede i bladene på Bornholm efter huggere, og en del rejste også derover; de, der blev, måtte tage andet arbejde eller stifte gæld. Brostenshugger Valdemar Andersen fortæller, at 15-16 arbejdere fra Sandvig slog sig sammen og lejede en fiskerbåd, som de sejlede til Sverige i, og Julius Klausen, at der en dag ankrede et skib op i bugten ved Sandvig og tog et halvt hundrede stenhuggere, heriblandt nogle italienere, om bord for at sejle dem til Karlskrona. Nogle stenhuggere kom til Väster-vik, men da granitten dér var hårdere, end de var vant til, og de følgelig ikke kunne tjene så meget, blev de der ikke længe. Andre tog til Västra Frölunda i Bohuslän, nogle til Tjurkö og nogle til Fernström ved Karlshamn. Nogle af de bortrejste kom aldrig tilbage, da de fandt sig godt tilrette i Sverige, evt. blev gift dér. Emil Jonason fortæller, at hans far i 1902 tog til Tjurkö, hvorfra han stammede, og blev der nogle måneder, men at han ikke altid huskede at sende penge hjem, så familien undertiden ikke havde smør til at komme på brødet.

Fig. 23a. Stenarbejdere i Allinge, ca. 1902. BM.

Hen på sensommeren kom nogle familiefædre, der var rejst til Sverige ved strejkens udbrud, tilbage til Bornholm, og dette betød øget understøttelsesbidrag fra stenindustriarbejderforbundets ikke særlig fyldte kasse; en rigtig arbejdsløhedskasse eksisterede ikke. I sept. 1902 kom det til et møde i Allinge, hvor man enedes om at tage det bedste tilbud, man kunne få, så strejken endte 21.-22. sept. efter seks måneder, og stenhuggerne havde tabt. [fig. 23a]

Et eksempel på, hvordan én klarede sig gennem vanskelighederne, er stenhugger Niels Augustson fra Tjurkö, der i 1902 flyttede til Hasle sammen med nogle kammerater og dér oprettede et stenhuggeri på »Tassen«, som de drev nogle år. 1906 købte han på opfordring af nogle bekendte, der var flyttet til Østermarie, en ejendom dér, og begyndte at bryde jorden, som næsten udelukkende bestod af lyng. Samtidig fortsatte han stenhuggeriet i Hasle, købte en stenknuser fra Sverige og leverede i mange år skærver til amtets veje. (CAN).

En anden udvej var at rejse til Amerika. Efter strejken blev Emil Klausens farbror, brostenshugger Julius Klausen, der var fagforeningsformand, jaget ud, og han rejste derefter til Canada, hvor han startede et stenværk. Broderen Georg, der også var

brostenshugger, rejste to gange over til ham, men kom hver gang tilbage og endte til sidst sine dage i Lysekil i Sverige.

Også Valdemar Andersens far rejste til Amerika, dog først året efter strejken i 1903; hver måned sendte han 100 \$ hjem til familien til afbetaling på gæld. Faderen havde aldrig gået i skole, så han kunne ikke skrive, og tredjemand måtte derfor blandes ind i brevskrivningen med hjemmet. Dette var moderen meget ked af, så hun skrev til ham, at han skulle lære sig det, hvilket også skete; resultatet var dog ikke altid lige godt, det hændte, at han blandede de store og små bogstaver sammen, hvilket morede børnene meget. Faderen kom aldrig hjem, men døde i Amerika.

I forbindelse med »det at kunne skrive« fortæller VA videre, at han som 16-årig blev valgt til sekretær i fagforeningen, fordi han kunne skrive. De fleste medlemmer var nemlig svenskere, der aldrig havde lært skrivekunsten.

Inden maj 1902 havde man på Hammeren haft såvel finstenshugning som brostenshugning, men finstensarbejdet blev ikke taget op igen efter strejken. Som følge deraf rejste en del svenske finstenshuggere hjem, mens de andre både danske og svenske søgte over i andre virksomheder.

Stenhuggerne og det bornholmske samfund

I de forrige afsnit har jeg prøvet at gøre rede for de svenske stenhuggeres betydning for og indflydelse på den bornholmske stenindustri. I det følgende vender jeg blikket fra erhvervet til individet for at se, hvordan svenskerne som mennesker blev modtaget i det bornholmske samfund.

De svenske stenhuggeres ægteskaber

Hvad angår giftermål, har ægteskab mellem svenske stenhuggere og svenske piger og svenske stenhuggere og danske piger

talmæssigt været nogenlunde ligeligt fordelt, dog med en mindre overvægt på den danske side (tabel s. 73 og søjlediagram: Svenskfødte stenhuggere (danskfødte stenhuggere født i sv/sv eller sv/da ægteskaber ikke medtaget) [sv/da gift] s. 75)

Disse tal, hentet fra folketællingerne, stemmer også godt med, at jeg på spørgsmål om utilfredshed hos bornholmske forældre over blandede svensk-danske ægteskaber, overalt har fået benægtende svar. Hvor det er anden generation, der er blevet udspurgt, viser svarene i hvert fald, at uoverensstemmelserne ikke har været dybere, end at børnene aldrig har hørt om dem eller mærket til dem.

Fig. 24. Udsigt over udkanten af Sandvig mod Hammersøen og Hammerknuden med Humledal og Hammerfyret. Midt i billedet ses tagryggene på Langelinie, den ene af de to rækkehuskæder; Hammerværket o. 1890 lod opføre til sine arbejdere. Langelinie bestod af 20 boliger; i folketællingen 1901 var 15 af disse 20 boliger beboet af en svensk stenhuggerfamilie. Læg mærke til hvor åbent landskabet bag husrækken er uden bevoksning. Foto Kjølter, o. 1910-20, BM 717.

Et par eksempler, der tjener til at underbygge ovennævnte anførelser, findes efter min mening i de blandede ægteskaber, hvor den svenske part har været gift før og har bragt børn af ren svensk afstamning med ind i det nye ægteskab. Teodor Mogensen fortæller, at hans mor, der var svensk, første gang var gift med en svensk stenhugger med hvem hun havde et par børn, men at hun efter dennes død giftede sig med en dansk stenhugger. Olga Forsberg omtaler et lignende forhold: hendes far, en svensk stenhugger, giftede sig anden gang med en bornholmsk pige, efter at hans første, svenske kone var død ni måneder efter det fjerde barns fødsel. - Disse forbindelser var næppe kommet så let i stand, hvis man på Bornholm generelt havde set skævt til blandede ægteskaber.

Til indtægt for denne påstand kan også tages ægteskaber indgået mellem svenskfødte kvinder og danskfødte stenhuggere (s. 34 og s. 39).

Flere svenske stenhuggere blev efter århundredskiftet [1900] gift på Bornholm med piger, der var født på øen som børn af helt eller delvis svenske ægteskaber. Fx blev Olga Forsberg, født 1888 i Allinge, men hvis forældre begge var svenske, gift med en tilflyttet svensk stenhugger, og Gu-

stav Gummesen blev gift med en pige opvokset under lignende forhold. Disse ægteskaber mellem »hel-svenskere« og »halv-svenskere« har formodentlig været meget hyppige foreteelser, da tvillingebyerne på det tidspunkt allerede gennem en længere årrække havde haft et stort svensk indslag i befolkningen, men i denne periode med det store befolkningstal er det svært at udrede nationalitets-afstamning, da folketællingerne ikke opgiver noget om hustruernes pigenavne.

Se søjlediagram: Svensk fødte stenhuggere (dansk fødte stenhuggere født i sv/sv eller sv/da ægteskaber ikke medtaget) [gift/ugift] s. 74

Se søjlediagram: Svensk fødte stenhuggere (dansk fødte stenhuggere født i sv/sv eller sv/da ægteskaber ikke medtaget) [sv gift/da gift] s. 75.

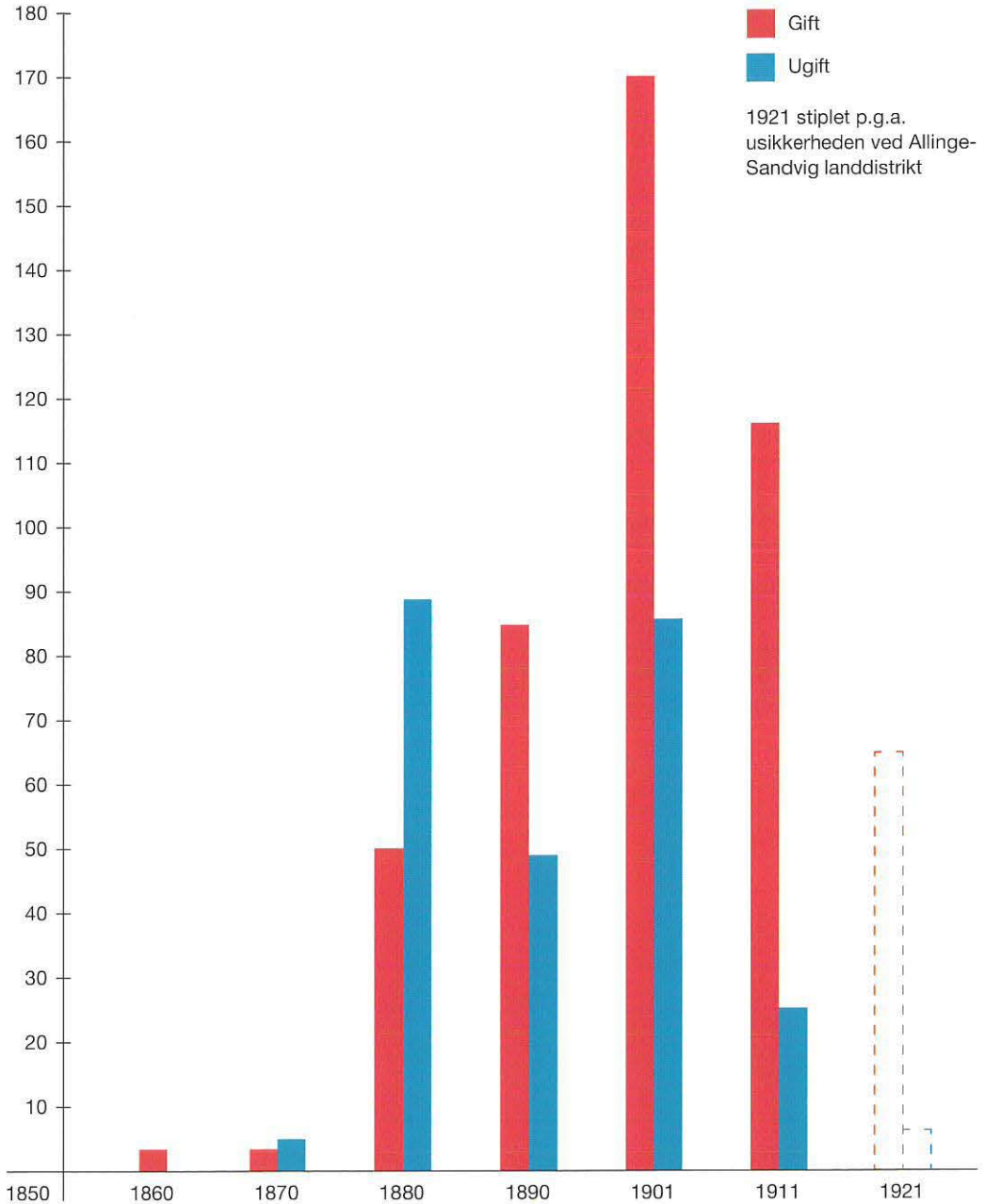
Mange af de ugifte, svenske stenhuggere, der kom, blev senere gift på Bornholm med svenske piger, som de lærte at kende derovre. Tabellen på s. 76, der kun omfatter svenske stenhuggere gift med svenske piger, viser hvor bryllupperne fandt sted. Tallene er desværre ret ufuldstændige, da det til grundliggende materiale, folketællingerne, ikke nær altid giver oplysninger nok, til at man kan udlede noget om disse forhold.

	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921*
Svenske stenhuggere, svensk gift	2	1	17	36	74	45	24
Svenske stenhuggere, dansk gift	1	2	27	47	79	69	38
Svenske stenhuggere, gift, konen ikke opført	0	0	7	1	18	3	2
Svenske stenhuggere, Ugifte	0	5	88	49	84	25	7

Stenhuggere født på Bornholm i sv./sv. eller sv./da. ægteskab er ikke medtaget. Enkemænd og fraskilte er opført som ugifte. *) Tællingen Allinge-Sandvig landdistrikt 1921 mangler.

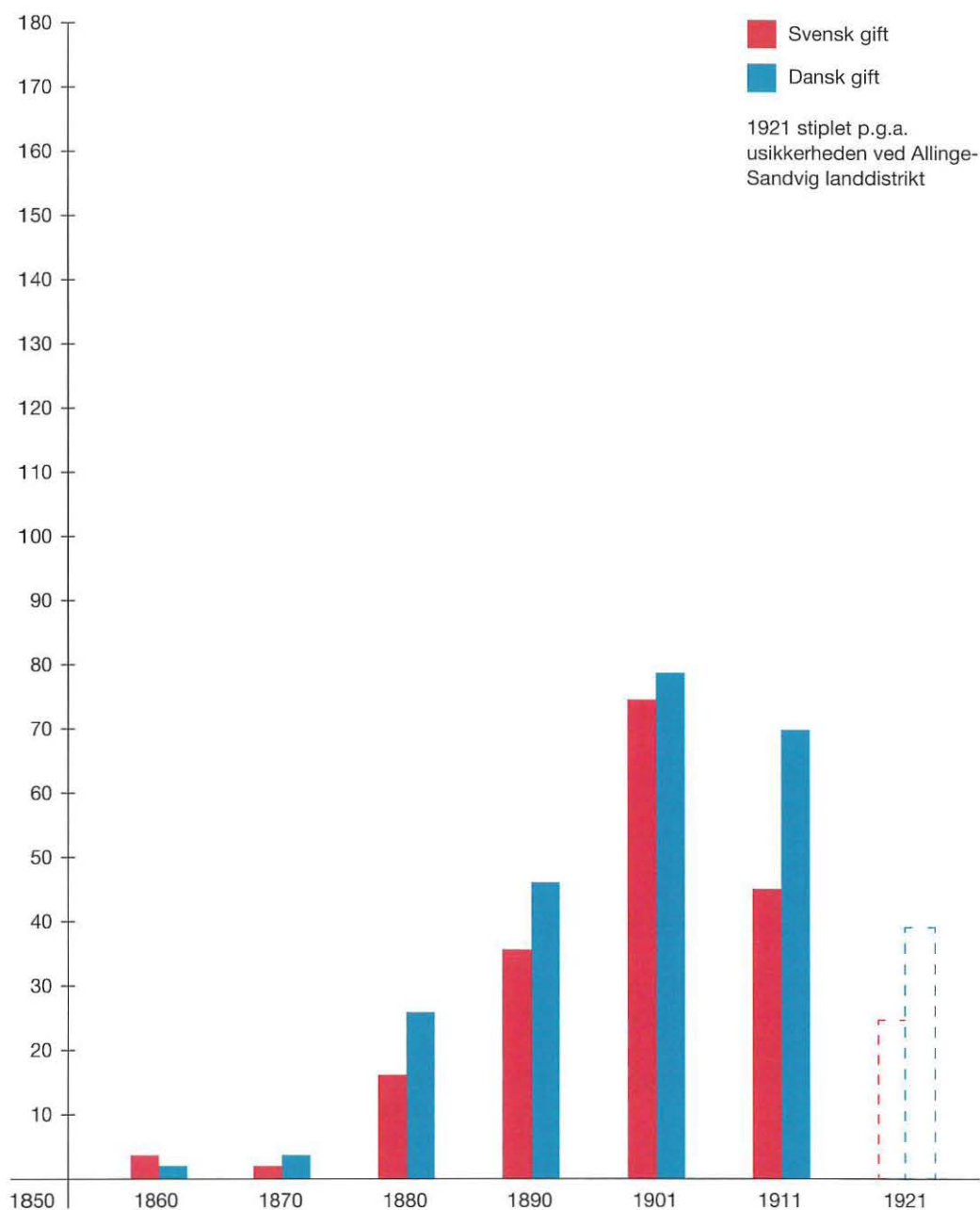
Svenskfødte stenhuggere

(danskfødte stenhuggere født i sv/sv eller sv/da ægteskaber ikke medtaget)

Svenskfødte stenhuggere

(danskfødte stenhuggere født i sv/sv eller sv/da ægteskaber ikke medtaget)

Svenske stenhuggere gift med svenske piger. Sted for indgåelse af ægteskab.

	Total	I Sverige	I Danmark	Ved ikke
1860	2	1	0	1
1870	1	0	1	0
1880	17	3	3	11
1890	36	11	11	14
1901	74	31	34	9
1911	45	13	23	9
1921	24	2	16	6

Tallene er dog store nok til at vise, at ægteskaber mellem svenskere, indgået i Danmark, har været meget almindeligt blandt det svenske befolkningselement på Nordbornholm og interviewene tjener også til at underbygge dette:

- PP's moster var tjenestepige i Allinge og blev gift dér med en svensk stenhugger; hans svigerforældre, begge født i Sverige, var ligeledes blevet gift her, mens begge tjente på landet.
- TM's mor kom herover og tjente på landet og blev senere gift med en svensk stenhugger.
- EJ's forældre blev gift her. Moderen, der var skåning, tjente på en gård; faderen, der var stenhugger, stammede fra Tjurkö.
- SKM's forældre blev gift her.
- AGE's forældre blev gift her. Moderen tjente på Hullegård, faderen på en gård tæt ved.
- CAN's forældre blev gift her. Faderen var stenhugger fra Tjurkö, moderen var kommet fra Karlskrona til Allinge sammen med sin mor og var opvokset på Bornholm.

Med folketællingen fra 1901 som grundlag, eftersom denne er den første, der angiver

ver årstallet for ægteskabernes indgåelse, og dertil er den, der indeholder det største antal stenhuggere, dvs. giver det bedste mulige materiale for perioden 1850-1921, har jeg udarbejdet en oversigt (s. 77) over giftermålsalderen for såvel danske som svenske stenhuggere. Til gruppen af svenskere er regnet stenhuggere født i Danmark af sv./sv. eller sv./da. forældre. De to grupper er dette år nogenlunde lige store, idet den danske gruppe kun havde en overvægt på 18 personer, et tal, der er så lille, at det ikke kan forvrænge indtrykket væsentligt.

Resultatet af sammenholdningen viser, at flere ægteskaber blev indgået i den danske gruppe i en tidlig alder: i gruppen 20 år og derunder: 19 mod 9, i gruppen 21-25 år: 94 mod 61, mens den tredje gruppe 26-30 år viser en mere ligelig fordeling, 54 mod 52; den fjerde gruppe, 31-35 år har en klar overvægt på den svenske side: 12 mod 29. Grunden til denne forskel ligger imidlertid, så vidt jeg kan se, ikke i nogen væsensforskel mellem grupperne vedrørende forskel i økonomi, indstilling til ægteskab, diskriminering eller lignende, men skyldes simpelthen, at de svenske ungkarle først er kommet til Bornholm i en »sen« alder og derefter har indgået ægteskab på øen.

Svenskfødte stenhuggere 1901. Giftermålsalder

Alder	15-20 år	21-25	26-30	31-35	36-40	41 -	I alt
Antal	9	61	52	29	8	5	164

+ 6 sv. gift uden opgivelse af årstallet. + 1 sv. gift for anden gang (perioden 31-35 år).

Stenhuggere født på Bornholm i sv/sv eller sv/da ægteskaber skulle have været opført her.
(Der var ingen)

Danskfødte stenhugger 1901. Giftermålsalder

Alder	15-20 år	21-25	26-30	31-35	36-40	41 -	I alt
Antal	19	94	54	12	2	1	182

+ 5 da. gift uden opgivelse af årstallet. + 3 da. gift for anden gang. (1 i perioden 36-40 år, 2 i perioden 41- år)

Svenskfødte stenhuggere 1901. Ugiftes aldersfordeling

Alder	14-20 år	21-25	26-30	31-35	36-40	41 -	I alt
Antal	15 + 37 = 52	23 + 13 = 36	18 + 1 = 19	8	6	8	78 + 51 = 129

Stenhuggere født på Bornholm i da./sv. el. sv./sv. ægteskaber figurerer i ovenstående tabel med tallene efter +. + 5 sv. enkemænd og + 5 sv. fraskilte

Danskfødte stenhuggere 1901. Ugiftes aldersfordeling

Alder	15-20 år	21-25	26-30	31-35	36-40	41 -	I alt
Antal	73	72	17	8	5	5	175

+ 6 da. enkemænd

En tilsvarende oversigt opstillet over aldersfordelingen i 1901 mellem ugifte stenhuggere født i Sverige eller i Danmark i da./sv. eller sv./sv. ægteskaber og ugifte stenhuggere født i Danmark af danske forældre viser en større overvægt på dansk side med 175 mod 129, dvs. ca. 7:5. Den samme fordeling viser sig omtrent i den yngste aldersgruppe: 73 mod 52, mens den næste gruppe, 21-25 år rummer dobbelt så

mange danskere som svenskere, 72 mod 36 - det er uden tvivl her, det store danske overskud i det samlede tal skal findes. De sidste fire grupper fremviser meget små og jævnbyrdige tal, så taget under ét, ser det ikke ud til, at den svenske gruppe er blevet tilsidesat som ægteskabskandidater sammenlignet med danskerne.

Ser vi til sidst på en tabel over ægteskabelig stilling hos stenhuggerne født i Dan-

Stenhuggere, født i Danmark i sv./sv. eller sv./da. ægteskaber.
Ægteskabelig stilling

	Ugift	Sv. gift	Da. gift	Total
1890	1	0	0	1
1901	51	0	0	51
1911	51	1	21	73
1921	7	1	14	22

+ ugifte: 1911 – 1 overgået til andet erhverv, 1921 – 3 overgået.

+ Da. gifte: 1921 – 9 overgået til andet erhverv.

mark af sv./sv. eller sv./da. forældre, viser det sig, at samtlige personer i 1901 var ugifte, men af disse var 37 ud af de 51 20 år eller derunder og kun en var over 26 år gammel. I 1911 var størstedelen, 51 ud af 73 stadig ugifte, men af disse 51 var mange nytilkomne til faget (j.fr. diagram s. 82 nederst: Stadighed inden for stenindustrien. Stenhuggere født på Bornholm i sv./sv eller sv./da ægteskaber), var kun 20 ud af de 51 fra 1901 stadig ansat inden for stenindustrien på Nordbornholm), så også her skyldes det hovedsagelig en ung alder. Af de 22 gifte i 1911 var kun en gift med en svensk pige, men dertil kommer, som tidligere omtalt, at der blandt de danske piger sikkert har været flere med helt eller delvis svenske forældre.

Indfødsret og navneskik

I sin bog: »For 50 år siden. Christian Stub-Jørgensen fortæller træk fra livet i Allinge omkring 1904«⁷ kommer forfatteren ind på spørgsmålet om indfødsret og skriver herom:

»En forsigtig indstilling gjorde sig gældende hos byrådet i Allinge. Således var der 15 svenskfødte arbejdere, der søgte dansk indfødsret, og byrådet havde ansøgningerne til erklæring. Man meddelte regeringen, at ansøgerne i den tid, de havde opholdt sig i kommunen, havde ernæret deres familier uden hjælp fra det offentlige og ført et hæderligt og ædrueligt levned, men at man desuagtet nærede betænkeligheder ved at anbefale, da man kunne vente, at hele den talrige svenske arbejderbefolkning i kommunen ville søge indfødsret, og der på den måde blev mulighed for, at de engang ville komme til at falde kommunen til byrde. Men regeringen kunne ikke godkende byrådets betænkeligheder og bevilgede de fleste af ansøgerne indfødsret. Byen fik derved et befolkningstilskud, som i mange tilfælde har vist sig værdifuldt og som i næste generation er blevet fuldblods allingebo, tit ikke til at skelne fra de rigtige på navnet engang, da man i den tid brugte den praksis at ændre de svenske son-navne til danske sen-navne, når indvandrernes børn blev døbt, fx blev Jönsson til Jensen osv.«

Alle mine meddelere, der er født i Sverige, har i dag dansk indfødsret; nogle af dem erhvervede den sammen med forældrene, an-

⁷ Se litteraturlisten.

dre måtte selv søge. GAE fortæller, at hans forældre søgte, men at hans to ældre brødre født i Sverige selv måtte søge, og GG at hans forældre havde indfødsret, men at han selv først søgte i 40'erne for børnenes skyld.

Langt hovedparten af mine danskfødte meddeleres svenskfødte forældre havde også indfødsret; der fortælles kun om nogle få, der ikke ville søge fx UWH's far og såvel OF's mand som hendes far. Sidstnævnte var syg i mange år af astma, men »ville ikke tigge og søge om indfødsret og pension«; til sidst gjorde han det dog, men nåede ikke at få den, inden han døde.

Om navneskift i forbindelse med erhvervelse af dansk indfødsret beretter Sofie Christine Margrethe Mortensen, f. Clausson, at det fordanskede navn Klausen blev indført, da hendes yngre bror blev døbt i 1894. I 1902 søgte faderen om indfødsret og ved samme lejlighed kunne han ændre sit navn, hvis han ville; dette skete, for at børnene skulle hedde det samme.

Skikken med at fordanske efternavnet, er der flere, der omtaler. Peter Petersen fortæller, at da faderen henvendte sig på herredskontoret i Hasle med sit »betyg«, der samtidig var flyttebevis, blev der spurgt, om de ville gå over fra -son til -sen, med den tilføjelse at det gjorde mange - og altså også denne familie. Peter Petersen er i øvrigt den eneste, der har kunnet fortælle noget om flyttebeviset, som han stadig har liggende. Se eksempel på flyttebevis og opholdsbog for indvandret svensk familie, s. 102-104.

Gustav Gummesens far hed blot Gumme til efternavn, da han kom, men fik endelsen -sen hæftet på sig her. Navneændring skete dog ikke i alle tilfælde. EAWM's far ville være svensker og beholdt Månsson, mens alle børnene blev døbt Mogensen, men i øvrigt var det en udbredt praksis, at forældrene beholdt -son navnet, mens børnene blev døbt med -sen navnet (fx Valdemar Andersen); dette findes der talrige eksempler på i folketællingerne.

En anden måde at ændre navnet på, hvilket optræder flere steder i folketællingerne om end ikke så hyppigt som ændringen -sen, er hos familier, hvis ældste børn, der er født i Sverige, har fået faderens fornavn + son til efternavn, mens de yngste børn, der er født i Danmark, oftest fik en fordansket form af faderens efternavn som efternavn.

Endelig er der mange, som hedder -son, der simpelthen nu kalder sig -sen uden nogen sinde at have fået det »lovligt« ændret, som EJ siger: »Jeg er nu dansker og kalder mig Jonassen«. Som et kuriøst eksempel kan til sidst nævnes AHO's far, der ikke ville være ved det svenske og derfor købte navnet *Karlson*.

Af ovennævnte årsager er det i dag svært at finde frem til folk af svensk afstamning ved hjælp af familiens efternavn, om end der er visse navne, der let kan udskilles fx Hågensen og navne, der ender på -strøm og -green. Også navne som Johansen, Mogensen og Carlsen har været mere almindelige blandt den svenske del af befolkningen end blandt bornholmerne.

En anden måde at finde frem til folk af svensk afstamning er at se på fornavnene, for selv om efternavnene blev fordanskede, fik børn født i Danmark af svenske forældre ofte et svensk-klingende navn. Foruden de navne, der lige så godt kan være danske som svenske, var følgende hyppigt anvendt. Svenskeprægede navne til drenge var mere almindeligt end til piger.

Oscar !	Ulrikka Vilhelmina
Gustaf Adolf !	Ida Kristine
Magnus	Olga
Oluf	Hanny
Nils Johan	Alma
Gösta	Margit
Carl Vilhelm	Johanna
Carl Johan	Vilhelmina
Edvin	

Skikken med at opkalde børn efter den svenske almanak, dvs. give dem det navn, som deres fødselsdag havde i almanakken, har ikke været brugt af hverken mine meddelere eller af deres forældre og kendes i mange tilfælde slet ikke.

Desværre går mit materiale ikke langt nok op i tid, til at man kan sige noget om navnene i tredje generation, dvs. børn af svenske indvandreres danskfødte børn, da kun få stenhuggere af anden generation var gift i 1921, og jeg ikke har eftersporet anden og tredje generation inden for andre erhverv. Alt tyder dog på, hvilket man også kunne vente, at de svenske navne er gledet noget i baggrunden, idet de i materialet kun optræder ganske få gange.

Boligforhold

Det følgende afsnit omhandler de svenske stenarbejderes boligforhold. I de omstående tabeller er personerne rubricerede efter følgende retningslinier: Enkemænd og fraskilte er opført som ugifte. Børn (stenhuggere) boende hos forældre er opført som logerende. Hvis en familie bor som én blandt flere, og intet andet er anført, er den regnet for logerende, hvis familien bor alene i et hus og intet andet er anført, beror afgørelsen på et skøn ud fra tidligere og senere tællinger.

I tabellerne er medtaget såvel danskfødte som svenskfødte stenhuggere for at undersøge, om der var væsentlig forskel mellem de to gruppers boligstandard. Gruppen af »ugifte stenhuggere« består næsten udelukkende af logerende, de få husejere i begge lejre er, med undtagelse af en enkelt, enkemænd og fraskilte. Gruppen af »gifte stenhuggere, hvor konen ikke er opført« udgøres på nær én person af logerende, midlertidigt tilrejste fra deres hjemegn - formodentlig tiltrukne af de gode fortjenestemuligheder på stedet. Danskfødte, gifte stenhuggere er ikke udspecificerede i dansk og svensk gifte, da antallet af da./sv. ægteskaber i den danske gruppe er meget lille i forhold til det samlede tal. [fig. 25]

Diagrammerne s. 83 (1) og s. 84 (2): 1. Gifte stenhuggere. Husejere [da ctr. sv] og 2. Gifte stenhuggere. Logerende familier [da ctr. sv] viser forholdet mellem danske og svenske stenhuggere som husejere og logerende familier. Omregnet i procent, taget af henholdsvis det samlede antal gifte, danske stenhuggere og det samlede antal gifte, svenske stenhuggere, bliver tallene som det ses på s. 85. Tallene fra 1860 og 1870 er ikke taget med pga. deres lille størrelse, ligesom 1921 er udeladt pga. usikkerheden ved manglen på Allinge-Sandvig landdistrikts tælling.

Svenske stenhuggere. Svensk gift

Årstal	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Logerende	1	0	14	17	35	12	3
Husejere	1	1	3	19	39	33	21

Svenske stenhuggere. Dansk gift

Årstal	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Logerende	0	0	15	19	34	18	6
Husejere	1	2	12	28	45	51	32

Fig. 25. Hammershusvej 51 (tidligere Storegade), Sandvig, i 1970 ejet af Gustav Gummesen [GG]. Huset var i 1896 blevet opført af hans far, Carl Gummesen, indtil da havde familien efter flytningen til Bornholm boet i Humledal. På husets granitsokkel fornemmer man tydeligt, at faderen var stenhugger og stolt af sit håndværk. Ukendt fotograf, o. 1900. BM 1466.

Svenske stenhuggere. Ugifte

Årstal	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Logerende	0	5	87	48	81	22	4
Husejere	0	0	1	1	3	3	3

Svenske stenhuggere. Gifte. Konen ikke opført

Årstal	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Logerende	0	0	7	1	17	3	2
Husejere	0	0	0	0	1	0	0

Danske stenhuggere. Gifte

Årstal	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Logerende	0	1	10	18	88	70	15
Husejere	2	6	25	34	97	102	65

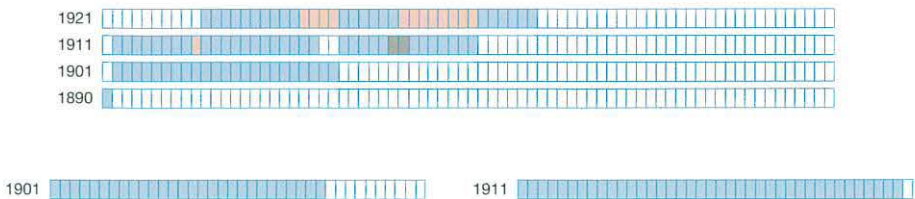
Danske stenhuggere. Ugifte

Årstal	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Logerende	1	5	23	20	175	73	13
Husejere	0	1	1	1	6	5	3

Danske stenhuggere. Gifte. Konen ikke opført

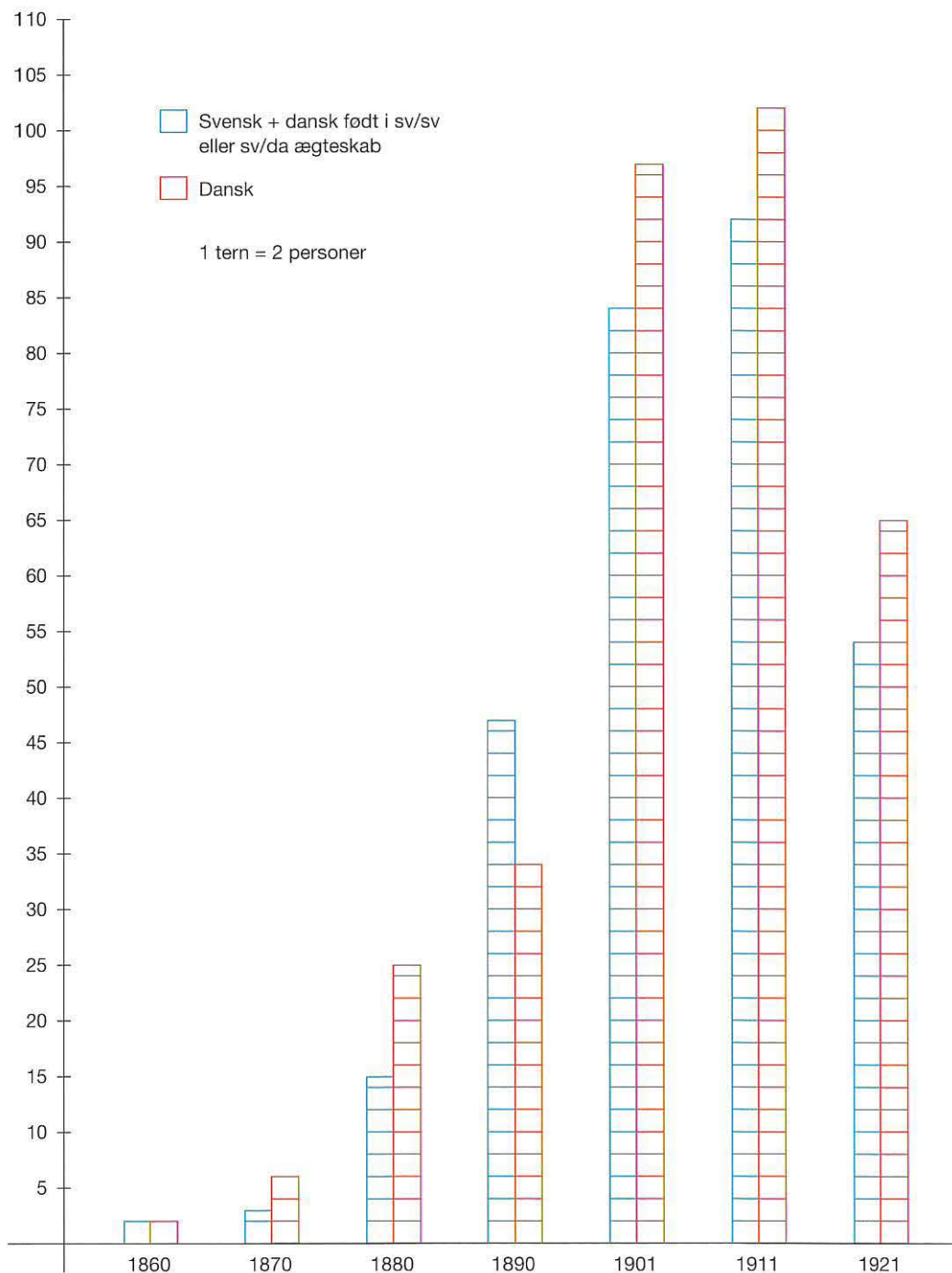
Årstal	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921
Logerende	0	0	2	0	5	1	0
Husejere	0	0	0	0	0	0	0

Stadighed inden for stenindustrien

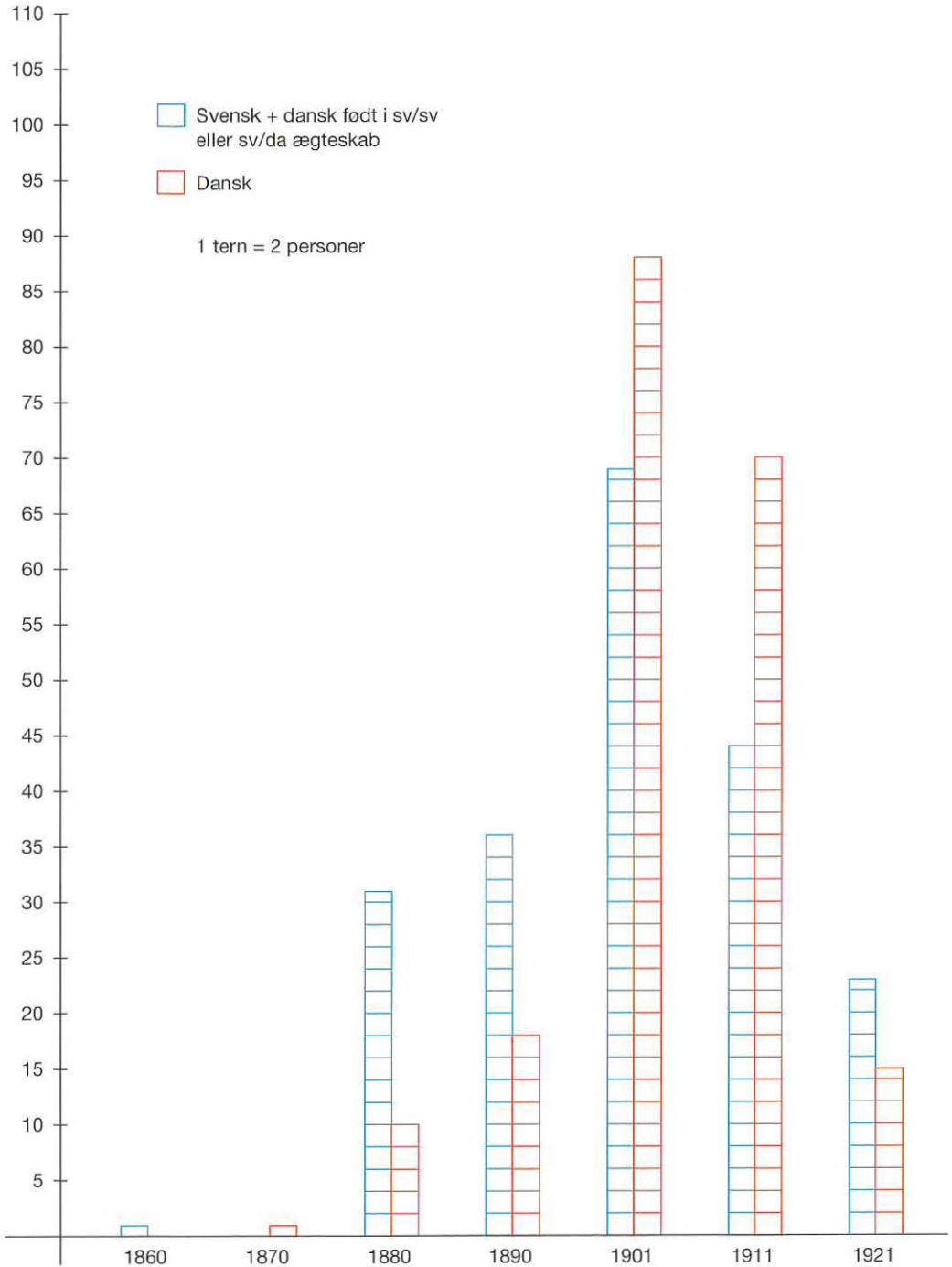

Stadighed inden for stenindustrien. Stenhuggere født på Bornholm i sv/sv eller da/sv ægte-skeber. (Tilhørende tekst s. 78, venstre spalte).

Giftede stenhuggere. Husejere.

Gifte stenhuggere. Løgende familier.

Stenhuggere født på Bornholm i sv./sv. el. da./sv. ægteskaber. Husejere ctr. logerende.

	1890		1901		1911		1921	
	Hus-ejer	Loge-rende	Hus-ejer	Loge-rende	Hus-ejer	Loge-rende	Hus-ejer	Loge-rende
Ugifte	0	1	0	51	0	51	0	7
Gift	0	0	0	0	8	14	1	14

Husejere	Danske stenhuggere	Svenske stenhuggere
1880	71,4 %	34,1 %
1890	65,4 %	56,6 %
1901	52,4 %	54,9 %
1911	59,3 %	73,7 %

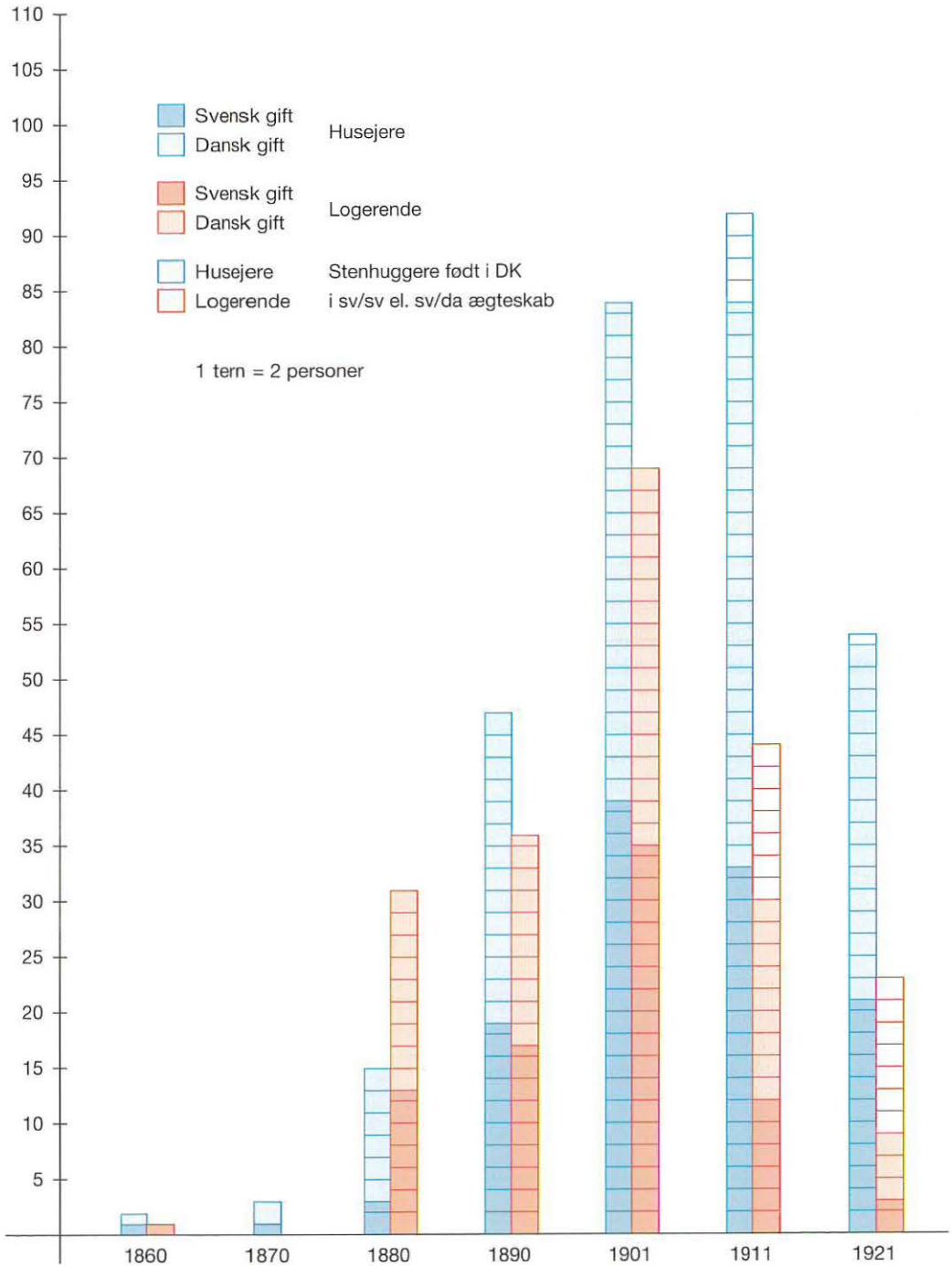
Som det ses, var der procentvis næsten dobbelt så mange danskere som svenskere, der havde eget hus i 1880; på dette tidspunkt var den store tilgang af svenskere til den bornholmske stenindustri endnu af ret ny dato, mens adskillige af bornholmerne havde boet på stedet gennem længere tid. Ti år senere var den danske overvægt kun på 8,8 % for i 1901 at blive overgået med 2,5 %. 1911 var det svenske tal steget med endnu 18,8 % til trods for den store afgang fra

faget (se s. 37), også det danske tal var gået op, dog kun med 6,9 %. Kort sagt, mens de danske tal viser en faldende tendens gennem det meste af perioden 1880-1911 for kun at stige lidt til sidst, var det svenske tal inden for det samme tidsrum steget med 39,6 % - svenskerne viste sig altså, taget under ét, at være et mere købedygtigt publikum end danskerne.

Tilsvarende kan læses af tallene for logerende familier.

Logerende familier	Danske stenhuggere (logerende)	Svenske stenhuggere (logerende)
1880	28,6 %	65,9 %
1890	34,6 %	43,4 %
1901	47,6 %	45,1 %
1911	40,7 %	26,3 %

Gifte svenske stenhuggere. Husejer ctr. logerende

Svensk stenhuggere	Svensk gifte		Dansk gifte	
	Husejere	Logerende	Husejere	Logerende
1880	12 %	88 %	44 %	56 %
1890	53 %	47 %	60 %	40 %
1901	53 %	47 %	57 %	43 %
1921	74 %	26 %	64 %	36 %

Det svenske tal for logerende familier (s. 85) var størst i starten, faldt derefter med 22,5 % for kun at stige med 1,7 % i 1901, det år den største tilgang er registreret. 1911 var tallet faldet med 18,8 % dels pga. huskøb, dels fordi mange var rejst bort fra området eller overgået til andet erhverv. De danske tal for logerende familie steg derimod i perioden 1880-1901 med 19 %, for under de ens vilkår kun at falde med 6,9 % i 1911.

Ser man derefter på den procentvise fordeling mellem husejere og logerende familier (øverst på denne side) for henholdsvis svensk gifte og dansk gifte svenske stenhuggere (danskfødte stenhuggere af sv./sv. og da./sv. ægteskaber medregnet) bliver tallene sådan (se søjlediagram s. 86: Gifte, svenske stenhuggere. Husejere ctr. logerende)

De svensk-danske forbindelser ser ud til at have haft den største betydning i periodens begyndelse, hvor 44 % af de dansk gifte havde eget hus mod kun 12 % af de svensk gifte. Senere jævnedes forskellen ud, først med en lille overvægt på dansk side, men alt i alt synes der ikke at have været noget større mærkbar forskel i de to parter økonomiske forhold. [fig. 26]

På de følgende sider findes en fortegnelse over de svenske stenhuggeres boliger i Allinge, Sandvig og Allinge-Sandvig landdistrikt 1901 (danskfødte stenhuggere i svenske ægteskaber ikke medtaget). Listerne er udført på grundlag af folketællingen fra

dette år for at undersøge, om svenskerne boede i isolerede grupper eller var jævnt fordelt mellem de øvrige indbyggere, hvem de svenske ugifte stenhuggere logerede hos, og om danske arbejdere logerede hos svenskere.

Fig. 26. Hammershusvej 45 (tidligere Storegade), Sandvig. De fleste huse nær Langelinie og liggende ved vejen ud mod granitbruddene og Hammerhavnen er bygget i slutningen af 1800-tallet og var beboet af folk, der arbejdede i stenindustrien. Formentlig også dette, bemærk husets kunstnerisk udførte granitsokkel. Ukendt fotograf, o. 1910. BM 1466.

Allinge 1901. Husejere.

Svenske stenhuggere. Husejere. Matr.nr.	Svenske logerende	Danske logerende	2. familier boende til leje	3. familier boende til leje
9c				
9d				
20	2	1		
42				
44				
50c			kvinde f. i Allinge	
50d				
50g				
50h				
50m				
55b			rengøringskone f. i Rutsker	kvinde f. i Klem.
55e			arbejdsmand f. i Sv.	
55g				
55k			stenhugger f. i Rønne	
55p	1		stenhugger f. i Allinge	kvinde f. i Sv.
57c	2			
70				
71				
94b	1			
119b			arbejdsmand f. i Klem.	
134a				
138		1	alderdomsunderstøt.	
149a			mand f. i Rutsker	
154 (a?)				
190b				
211u				
211ø	1	1		
263 udenbys				
339e (eller 369e)				
368a			kusk f. i Sv.	
368e				
369bf				
369bg	2	1		
369bi				
369bn				
369bc (eller be)				

Allinge 1901. Familier boende til leje

Matr. nr.	Husejer	1. familie	2. familie	3. familie	4. familie
19i	Hans P. Holms enke	sv. stenhugger			
41c	murermester f. i Rutsker	= ejer	sv. stenhugger		
50e	J. Lund	sv. smed			
56c	stenhugger f. i Nyker	= ejer	sv. stenhugger		
72	snedker f. i Allinge	= ejer	sv. stenhugger		
73	rentier f. i Allinge	= ejer	dameskrædderind. f. i Rutsker	2 sv. stenhuggere	rentier f. i Allinge
84	kvinde f. i Østerlars	= ejer	stenhugger f. i Allinge	sv. stenhugger	vaskekone f. i Allinge
85	Allinge kommune	snedker f. i Svaneke	sv. stenhugger		
91a	smed f. i Østerlars	= ejer	sv. stenhugger		
120a	Andr. Sonne	rengøringskone f. i Sv.	murer f. i Randers	stenhugger f. i Sv.	stenhug. f. i Klemensker
120b	Julius Kjøller	sv. arbejdsmand	snedker f. i Østerlars		
120c	Andr. Sonne	= ejer	4, 6 + 7. fam. ud af 7 = sv. stenhuggere		
122a	stenhugger f. i Allinge	= ejer	sv. stenhugger	kvinde f. i Rutsker	
144	Ludvig Dalbom	sv. stenhugger	sv. stenhugger		
151	stenhugger f. i Klemensker	= ejer	sv. stenhugger		
185ab	kvinde f. i Allinge	= ejer	sv. stenhugger		
186	fjerkæhandl. f. i Allinge	= ejer	sv. stenhugger	2 kvinder f. i Nyker og Randers	
188	Sinius Madsen	sv. stenhugger			
189a	malermest. f. i Klemensker	= ejer	3, 6 + 9 ud af 9 fam. = 1 sv. smed, 2 sv. stenhugger		
211f	skæreriejer	= ejer	smed f. i Nyker	sv. stenhugger	
339b	Kaibjerg Mejeri	sv. stenhugger			
339g	Carl Nielsen	sv. stenhugger			

+ se listen over svenske stenhuggere, husejere

Allinge 1901. Logerende

Matr. nr.	Logivært	Sv. logerende	Da logerende	Husejer
15	Fattighuset	2		Allinge Kommune
50e	Svensk smed	1 (?)		J. Lund
55i	Stenhugger f. i DK	1		= vært
112	Sv. arbejdsmand	1		Peter L. Holm
118a	Handlende f. i Klemensker	1	1	= vært
120a	Sv. stenhugger	1		Andreas Sonne
120b	Sv. arbejdsmand		1	Julius Kjølner
120c	Sv. smed	1		Andreas Sonne
165	Enke f. i Sv.	1		M. Ipsen
168a	Kvinde f. i Sv.	1		Kvinde f. i Allinge
189a	Enke f. i Sv.	1		Malermester f. i Klemensker
369e	Sv. arbejdsmand	1		= vært

+ se listen over svenske stenhuggere, husejere

Sandvig 1901. Husejere

Svenske stenhuggere. Husejere. Matr. nr.	Sv. logerende	Da. logerende	Har 2. familie boende til leje
1b	2		
2	1		x (sv. stenhugger)
3			
7a		1	
7aa	3		
7ak			
7ap	1		
7b			
7cu	1	1	
7y		2	
7ø	1	1	
11a			
11d	1		
11e			
14gu	2		
14p			

(Fortsat)

14y		2	
14q	1		
21	1		
22	1		
57a			x (f. i Gudhjem)
57e	1	1	x (f. i Østermarie)
60	5		
68	1	1	
369bd	1		x (maskinpasser f. i Rønne)
369b			x (sv. arbejdsmand)
369be			
369bg			
369bp el. bf			
379g			
379gf		2	
379k	5	1	
379u		1	
148f			

Sandvig 1901. Familier boende til leje

Matr. nr.	Husejer	1. familie	2. familie	3. familie
5	Line Kofoed	sv. stenhugger		
7o	murer f. i Allinge	= ejer	sv. stenhugger	
14	avlsbruger f. i Sandvig	sv. stenhugger		
25	Aug L. Vilhelmsen	sv. stenhugger		
27	rentier f. i Sandvig	= ejer	sv. stenhugger	arbejdsm. f. i Åker
32	Andr. Grønbechs enke	sv. stenhugger	snedker f. i Sv.	
35	fisker f. i Sandvig	= ejer	sv. stenhugger	
42	Espersen	= ejer	sv. stenhugger	
148a	snedker f. i Østerlars	= ejer	sv. stenhugger	
369h	enke f. i Sv.	= ejer	sv. stenhugger	

+ se listen over sv. stenhuggere, husejere.

Sandvig 1901. Logerende

Matr. nr.	Logivært	Sv. logerende	Da. logerende	Husejer
11f	stenhug. f. i Olsker	1	3	= vært
14x	arbm. f. i Østermarie	2		do.
27b	fisker f. i Sandvig	1	2	do.
28	fisker f. i Hasle	1		do.
33	fisker f. i Sandvig	2	3	do.
51b	smed f. i Sverige	1		do.
55a	enke f. i Olsker	1	2	Andr. Holm
42	Espersen	1		= vært
7ab	stenhug. enke f. i Sv.	4	1	Johan C. Kofoed
25	sv. stenhugger	1		Aug L. Vilhelmsen
32	sv. stenhugger	1		Andr. Grønbechs enke

+ se listen over sv. stenhuggere, husejere.

Allinge-Sandvig landdistrikt 1901. Husejere

Svenske stenhuggere. Husejere. Matr. nr.	Sv. logerende	Da. logrende	Har 2. familie boende til leje
Sænehuset 1ey	5	1	
Hammersøhuset 1h			

Allinge-Sandvig landdistrikt 1901. Familier boende til leje

Matr. nr.	Husejer	1. familie	2. familie	Sv. logerende	Da. logerende
1a »Vandmøllen«	A/S Hammersholm	sv. stenhugger			
369f »Sandlinien«	Bornholms Granitværk				
lejlighed nr.	2	sv. stenhugger			
	3	do.			
	4	do.			
	6	do.		1	
	11	do.			

(Fortsat)

»Langelinie« lejlighed nr.					
	3	sv. stenhugger			
	4	do.			
	5	do.			
	6	do.			
	7	do.			
	9	do.			
	10	do.			
	11	do.			
	13	do.		2	
	14	do.			
	15	do.			
	16	do.			
	18	do.			
	19	do.			
	20	do.			
»Kjædehuset«		sv. stenhugger		2	6
»Humledal«		sv. stenhugger (3. af 6 fam.)	5 stenhugger- familier f. i Dk		

Som det ses, var der en markant forskel på sammensætningen af svenske arbejdere i de to nabobyer; i Allinge, hvor der længst havde været stenindustri i større målestok, var det fortrinsvis hele familier (64 mod 22 enlige logerende), mens Sandvig med det ret nye Bornholms Granitværk tæt ved havde en mere ligelig fordeling af de to kategorier (46 mod 44).

Matrikelnumrene i Allinge på de svensk-ejede hus viser, at hovedparten af de svenske husejere dér boede spredt i den nordlige del af byen; en sammenhobning i selve byen fandtes kun omkring parcellerne af matr. nr.

50 og 55, dog var koncentrationen ikke stor nok til, at man kan tale om et svensk kvarter. »Imellem byerne« langs strandvejen fandtes som nybyggeri en større samling svensk-ejede huse, henholdsvis opført under Allinge og Sandvig købstæder som parceller af matr. nr. 369b, men den største koncentration med betydeligt svensk islæt fandtes i Sandvigs vestlige udkant langs udfaldsvejene fra byen op mod Bornholms Granitværk. Der lå alle parcellerne af matr. nr. 7, 14 og 379, ligeledes nyudstyknings hovedsagelig med huse opført af stenhuggere, der var flyttet til byen. (Se kort s. 110 + 111)

Fig. 27. Langelinie, Hammershusvej 50 (tidligere Storegade 54), Sandvig. Langelinies 20 lejligheder blev opført som boliger til arbejdere ved Hammerværket o. 1890, da storproduktionen skulle til at gå i gang og mange stenarbejderfamilier derfor flyttede til området. Den søndagsklædte familie er fotograferet i den lille forhave ud mod vejen. Ukendt fotograf, o. 1910. BM 1466.

Sammesteds fandtes Bornholms Granitværks arbejderboliger opført på matr. nr. 369 f under Allinge-Sandvig landdistrikt (se s. 92-93). Her havde værket o. 1890 på sin grund i udkanten af Sandvig ladet opføre to rækkehuskæder, »Langelinie« [fig.

27] og »Sandlinien« [fig. 28] med plads til henholdsvis 20 og 12 familier, samt et fem-familiers hus »Humledal« [fig. 29] ved vejen, der fra Hammersøen fører op til Hammerfyret. Hvert af rækkehusene, der var på tre fag, indeholdt i stueetagen en stue, et kammer og et køkken samt en lille forstue, hvorfra en trappe førte op til loftsetagen, hvor der var et værelse. Til hvert hus hørte en lille forhave samt en gård bag huset med lokum; endvidere var der til hver »linie« et fælles vaskehus. Disse huse opførtes af rønnefirmaet Kofoed og Espersen, der også havde bygget en del af værkets anlæg mellem Hammersøen og Sænehavnen [fig. 30]

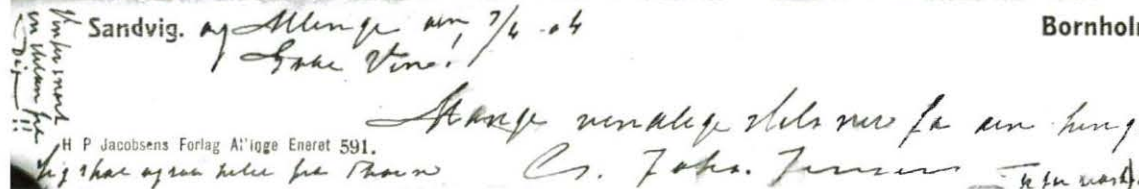

Fig. 28. Udsigt over Sandvig. Midt i billedets højre halvdel, i udkanten af byen ud mod Hammerknuden ses tagryggene af Sandlinien, den anden af de to rækkehuskæder Hammerværket o. 1890 lod opføre som boliger til sine arbejdere. Sandlinien bestod af tolv boliger; i folketællingen 1901 var fem af forsørgerne svenske stenhuggere. Postkort, foto o. 1903. BM.

Fig. 29. Humledal beliggende ved vejen op til Hammerfyret, i baggrunden ses Hammersøen. Huset er den tredje af de boligbebyggelser, Hammerværket o. 1890 lod opføre til sine arbejdere. Humledal rummede fem boliger. Gustav Gummesen [GG] fortalte, at huset endnu ikke var helt færdigt, da hans familie flyttede ind i det i 1891 ved ankomsten til Bornholm. Ukendt fotograf, o. 1891-1900. BM 72x11.

Om huskøb fortæller mine meddelere:

- Valdemar Andersen er født i Langelinie, men 1898 flyttede familien til et hus, som faderen i forening med en smed Andrésen fra Hammeren havde ladet opføre »mellem byerne«.

- Gustav Gummesen beretter, hvordan hans familie, da de flyttede til øen i 1891 blev indlogeret i »Humledal«, som på det tidspunkt endnu ikke var helt færdigt, men at de ikke blev boende dér længe; 1897 flyttede de ned til Sandvig, hvor faderen havde ladet bygge et hus i mellemtiden (i Storegade [51] over for Langelinie).

- Faderen boede i kuskeboligen ved Hammerværket, men købte senere hus i Nygade [17] (HN).

- Forældrene boede først til leje, men købte 1895 4-fagshus i Bredgade (SKM).

Allinge:

- Svigerforældrene havde sparet lidt penge sammen og byggede hus »mellem byerne«. (PP).

- Indtil OF var otte år havde familien boet til leje flere steder i Allinge, men dette år købte faderen et hus i Pilegade. Da faderen døde, var de nødt til at sælge det, men

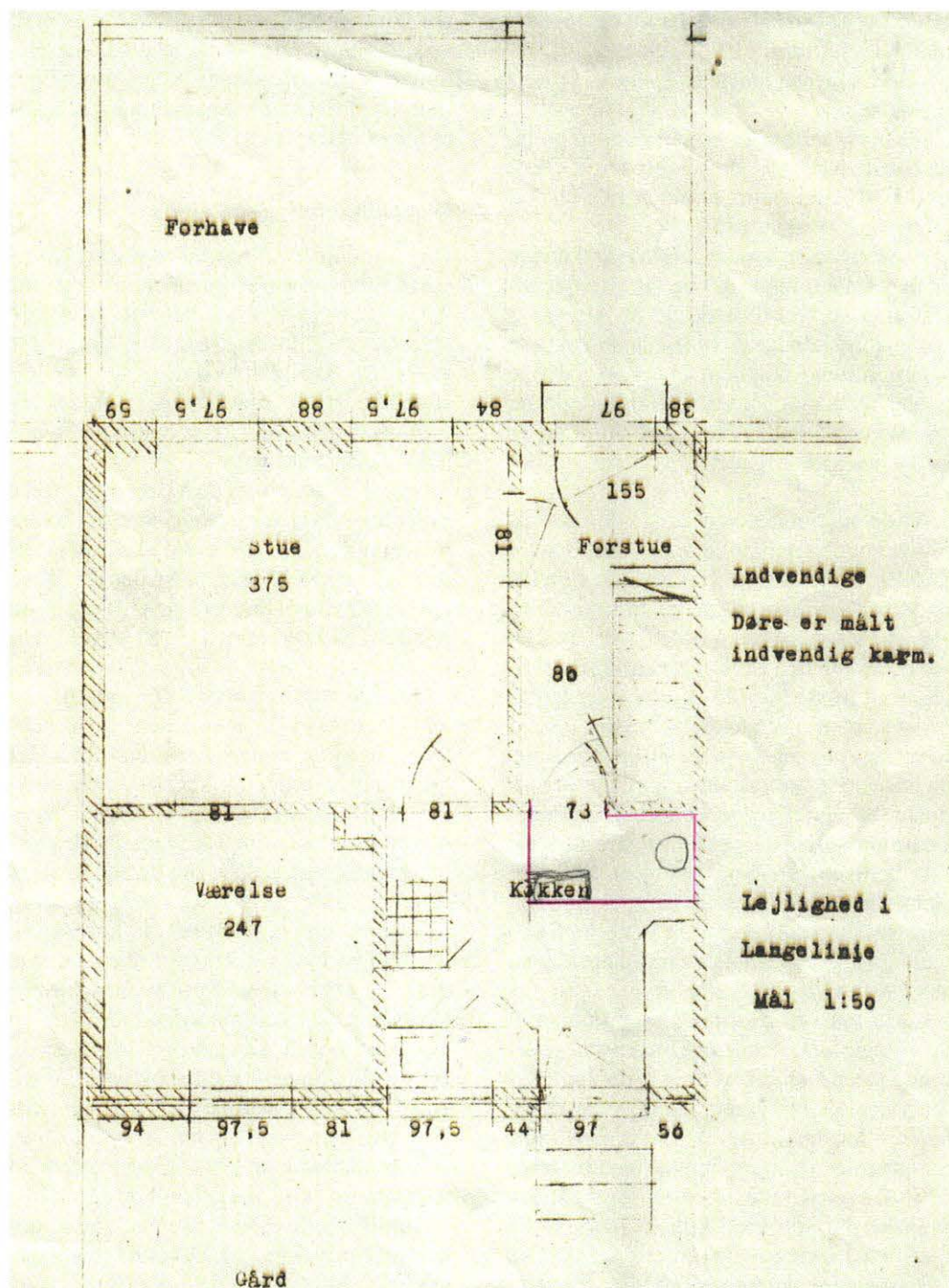

Fig. 30. Grundplan over én af lejlighederne i Langelinie, mål 1:50. Tegning der i 1970 fandtes på Allinge Kommunekontor. Forhaven vender ud mod Hammershusvej (tidligere Storegade). Plantegning, privat eje.

efter sit giftermål købte OF og hendes mand det samme hus tilbage.

- GAEs far var smed, købte hus i Grummeløkkegade.

- PPs møster havde skaffet dem en bolig, da familien kom til Bornholm. De boede 2 steder til leje i Allinge, inden PPs far lod bygge hus i Brogade [3].

- TM's mor og hendes første mand boede et år i Hasle, men da han fik arbejde på Hammerværket, flyttede de til Allinge. I begyndelsen boede de til leje, men købte så »Bjerghytten« »mellem byerne«; i denne boede TM's mor stadig, da hun giftede sig anden gang, men i 1906 solgte familien og købte hus i Rosengade.

Af de logerende svenske stenhuggerfamilier boede i Allinge fem og i Sandvig tre familier alene i et lejet hus og i fire tilfælde boede to familier, en da. og en sv. eller to svenske alene sammen til leje i et hus. Det mest almindelige var dog, at husets ejer boede som første familie og den svenske familie som nummer to, og her synes ikke at have været nogen form for diskriminering, da husejerne fandtes inden for både stenindustrifolk og byernes andre indvånere. Derimod synes svenske husejere at have fået deres anden familie (lejer) fra enten stenindustrien eller et økonomisk lidt ringere stille publikum, men dette kan kun være gisninger, da tallene er meget små at arbejde med.

Laver man en opstilling på grundlag af de ovenanførte lister over svenske, logerende stenarbejdere contra deres logiværter, viser det sig tydeligt, at de svenske arbejdere har holdt sammen, idet i Allinge, Sandvig og Allinge-Sandvig landdistrikt i 1901 61 svenske stenarbejdere logerede hos svenske familier mod kun 15 hos danske familier. Ligeledes var tallene for danske stenarbejdere, der boede hos eller sammen med svenske familier meget beskedne; kun 28 danske stenarbejdere logerede hos sven-

ske familier og kun 11 boede sammen med svenske logerende hos danske logiværter - hvilke to tal tilsammen udgør en meget lille del af det samlede antal danske, logerende stenhuggere i 1901.

Omgangsformer og drillerier

Om forholdet mellem danskere og svenskere fortæller Peter Petersen, at »der var lidt svenskerhad, fordi her var så mange svenskere, og lørdag - søndag kunne der godt blive slagsmål, hvis de havde fået lidt at drikke, stak med kniv osv., men det gik over med tiden, der blev bedre sammenhold, da der kom børn«.

Denne udtalelse dækker over flere aspekter i dagliglivet angående forholdet mellem danskere og svenskere og er samtidig den, der fortæller mest derom; disse områder berøres kun i ringe omfang af de øvrige meddelere, dog nok til at bekræfte ovennævnte delvis.

Om slagsmål og knivstikkeri har jeg ikke fået beretninger fra andre, men her må henvises til NEUs materiale (s. 101), hvor det berøres flere steder. Drikkeriet var der derimod et par stykker, der omtalte: »Både danskerne og svenskerne var glade for den billige brændevin« (UWH) og ligeledes: »lønnen for en arbejdsmand var i 1890-93 23 øre i timen og en pægl brændevin kostede 27 øre, så det var ikke mærkeligt, at svenskerne drak, hjemme kunne de (iflg. meddeleren) kun få en liter om måneden« (AN). Som modvægt mod drikkeriet oprettedes loger og afholdsforeninger i tvillingebyerne, i Allinge fx en godtemplarloge og i Sandvig fremstod bl.a. en bevægelse, der var så fanatisk, at dens medlemmer ikke engang måtte drikke sodavand, kun almindeligt postevand.

Om drillerier og svenskerhad er der kun kommet lidt frem, og forholdet ændredes også her med tiden til det bedre. Da Gustav Gummesens bror kom i skole i Allinge i begyndelsen af 90'erne, på hvilket tids-

punkt der endnu ikke var nogen skole i Sandvig, »skulle han have prygl, fordi han var svensk«, men da Karl Jørgensen, søn af en bornholmsk stenhugger, nogle år senere kom i skole, spurgte læreren som noget ganske selvfølgelig, om hans forældre var svenske. Den eneste, der kan erindre nedsettende brug af ordet »svensk« fra skolens side, er Hans Nielsen, der var så stor og stærk, at læreren ikke turde slå ham, men måtte nøjes med skældsord: »din svenske laban«, men denne har rimeligvis været stærkt ophidset og skulle have luft på den ene eller anden måde.

En smule drillerier fra de andre børns side pga. sproget fortæller PP om, men det gik over, da han var meget dygtig til gymnastik og forstod at hævde sig dér. I andre tilfælde blev drillerier stoppet af læreren, fx da MMs børn, der var 12 i alt, blev kaldt »træskosvenskere«, fordi de gik i træsko og havde lappesko med i skole, mens de andre børn var begyndt at bruge lædersko. Om børnedrillerier over for voksne har kun en enkelt fortalt, at »børnene løb og skreg efter de svenske arbejdere« (SKM), men dette er ikke blevet bekræftet fra anden side.

På spørgsmålet om hvorvidt nogle har hørt om eller selv mærket noget til utilfredshed blandt de bornholmske indbyggere over at der kom så mange svenskere eller om forskelsbehandling, er samtlige svar benægtende på nær de ovenfor citerede bemærkninger. »En stenhugger var en stenhugger, så var det lige meget, om han var dansk eller svensk« (GG) og kun Peter Petersen kan huske, at kammeraterne kaldte de svenske arbejdere for »lusesvensker«, når de blev uvenner - men at så lidt kommer frem i dag om dette forhold, skyldes nok dels, at eventuel misfornøjelse er glemt i tidens løb, dels at mine meddeles beretninger ikke rækker længere tilbage end til o. 1890, da de første begyndervanskeligheder var overstået.

Forholdene må dog også have været ret gode, da ingen af mine meddelere, iflg. deres egne forklaringer, nogen sinde har overvejet at flytte til Sverige for stedse og kun en enkelt, GG, kan huske, at forældrene har overvejet det. - Det sidste punkt skyldes dog sikkert ofte, at forældrene ikke har drøftet det med børnene, for folketællingerne viser jo, at mange er rejst herfra medbringende kone og børn; om de er rejst andetsteds hen på Bornholm eller til Sverige, oplyses der desværre ikke noget om.

Heller ikke i omgangskredsen skelnedes der synderligt mellem, hvem der var svensk, og hvem der var af dansk oprindelse, og efterhånden jævnedes forskellen helt ud. PP og WC fortæller, at »forældrene i begyndelsen kom mest sammen med svenskere, men at det senere gled over til bornholmere«, og ellers går svarene ud på »at man kom sammen med kammerater eller dem, der boede tæt ved« (EAVM og EJ), eller »hvem man kom sammen med afhang af, hvem man boede nær ved« (UWH). OF siger »at her var lige så mange svenskere som danskere, svenske og danske børn blev »kørt« sammen, men man kom i det hele taget ikke så meget sammen, da folk ikke havde så mange penge«. - Mængdeangivelsen skal nok ikke tages så bogstavelig jvf. folketællingernes tal. Kun Hans Nielsen fortæller om større sammenkomster, »at stenhuggerne kom sammen på den gamle rådstue i Sandvig og dansede«, men han gør ikke nærmere rede for, om det var svenskere eller danskere, formodentlig har det været begge dele; Gustav Gummesen husker om lignende forhold, at ungkarlene samledes på kroen og var dygtige til at drikke, selv var han medlem af afholdsforeningen Verdandi.

Sproget. Kontakt med svensk familie

En af årsagerne til at kontaktsværlighederne var så forholdsvis små, var givetvis, at bornholmerne og svenskerne fra starten kunne kommunikere uden større vanskeligheder; svensk og bornholmsk ligger tæt op ad hinanden, selv om mange gloser er forskellige.

Gennemgående lærte de danskere, der havde slået sig fast ned på øen, efterhånden at tale bornholmsk (AGE's forældre, MM's mand), selvom flere aldrig kunne komme helt ud over enkelte svenske ord isprængt det danske (PP's far, TM's mor). På grund af dette blandingssprog og fordi mange svenske ord gik i arv til de danskfødte børn, kaldtes sproget i de to tvillingebyer da også for »sandvig-svensk« (PP) og »allinge-svensk« (EVAM). Hos mine meddelere stødte jeg adskillige gange på svenske ord, vendinger og betoning, som de i barndommen havde antaget fra forældrene og i flere tilfælde fået genopfrisket senere hen under stenhugger-arbejdsrejser til Sverige.

Flere af de indvandrede danskere havde i begyndelsen trods alt svært ved at forstå bornholmsk (WC's far, PP's forældre) - ligesom MM i begyndelsen havde svært ved at forstå svensk - og der var også dem, der holdt fast ved det svenske og aldrig prøvede på at komme efter bornholmsk sprogbrug (UWH's far, OF' far). Det modsatte eksisterede selvfølgelig også, nogle havde let ved at forstå det bornholmske (OF's mand) og nogle forsøgte bevidst at aflægge det svenske sprog (TM's mor). Kort sagt kan der ikke siges noget generelt om anvendelsen af svensk sprog kontra bornholmsk.

Hvad angår sprogbrug hos anden generation, er ingen af mine meddelere som børn blevet tvunget til at tale det ene eller det andet, som OF udtrykte det »børnene talte som de andre her«.

En af grundene til at det svenske sprog levede videre hos folk, der var bosat på

Bornholm, var jo nok, at så mange af arbejdskammeraterne var svenske, så dette sprog benyttedes alment på arbejdspladserne, og at sproget til stadighed fornyedes gennem tilgangen af nye stenhuggere fra Sverige. En medvirkende årsag har nok også været, at nogle stenhuggere (iflg. PP; EAVM's far) holdt svenske aviser, fx et Ystad-blad eller Karlshamn Allahanda, som senere gik på omgang mellem de andre svenske stenhuggere. Men der læstes også danske aviser. Andreas Nielsen fortæller, at han for første gang kom alene i stenbruddene som fireårig, da han på det tidspunkt hver mandag skulle bringe lørdags Politiken op til faderen og dennes kammerater; disse abonnerede i fællesskab på et hovedstadsblad for at få mere udførlige beretninger om krigsbegivenhederne (1915).

Også kontakten med familien hjemme i Sverige hjalp til med at holde det svenske i live. Mange vedblev med at opretholde forbindelsen med hjemmet efter udrejsen og har også senere besøgt familien i Sverige; ligeledes har adskillige haft besøg på Bornholm af den svenske familie. Disse forbindelser er ofte blevet holdt ved lige af anden generation, men er også i flere tilfælde gledet ud, da første generation faldt fra, eller fordi de nærmeste slægtninge i Sverige nu er døde. Nedenfor følger nogle eksempler på de forskellige former for kontakt mellem mine meddelere og deres svenske familie:

- EJ var som lille dreng i Sverige med sin mor og besøgte hendes hjem. Har stadig kontakt med kusine.

- PP har flere gange været på besøg i Sverige og har stadig kontakt med familien dér. Plejer at få besøg af en svensk kusine om sommeren.

- HN har besøgt familie i Sverige og har også haft besøg her.

- AGE har besøgt i Sverige og har stadig kontakt. En onkel plejede at komme på besøg her til midsommer, som er fridag i Sverige.

- AHO og SKM har været på besøg i Sverige og skriver stadig med familien.

- OF's far var på besøg i Sverige, men havde ikke råd til at tage børnene med. OF havde besøg af en kusine hvert år, indtil denne døde for nogle år siden.

- TM's mor havde forbindelse med en søster i Sverige, men det gled ud, da TM's mor døde.

- CAN og WC har begge besøgt familie i Sverige, men forbindelsen er gledet ud.

- MM havde kontakt med en svoger og dennes familie i Sverige, indtil hendes mand døde. MM's mand og søn har engang sammen besøgt mandens barndomshjem i Sverige.

- EAVM: forbindelsen er gledet ud.

- UWH: ikke forbindelse med Sverige.

Materiel kultur (NEU)

I de forrige afsnit har jeg behandlet den svenske indvandring ud fra nogle sociale aspekter: ægteskab, bolig m.m. I dette sidste forsøger jeg at finde frem til eventuelle forskelle i materiel kultur mellem de to grupper i befolkningen.

Som nævnt i indledningskapitlet gennemgik jeg, inden feltarbejdet påbegyndtes, en del materiale hos Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU) for at finde forskelle i levevis og materiel kultur mellem svenskere og danskere på Bornholm og derved få et grundlag for min påtænkte udspørgen på øen. Da der hos NEU ikke findes en spørgeliste med direkte relation til mit emne, gennemgik jeg de grupper i arkivet, der mest sandsynligt kunne tænkes at indeholde noget herom: tyende, ind- og udvandring, befolkningsgrupper, levnedsbeskrivelser, søndag og kirkeliv, religiøst liv samt kalk- og stenbrydning.

Resultatet var ikke overraskende. Om rent konkrete ting, træk i klædedragten o.l. fremkom næsten intet, blot nævntes af en meddeler fra Klemensker, f. 1884 (NEU

20.457) »at de gamle svenske koner med sort silkehovedtørklæde nejede synligt i kirken under gudstjenesten«, og sammesteds fra (NEU 17.122) »pigerne var gerne i spraglet tøj, særlig forklæderne gerne gule med blå bort, men tværstribede«. Den samme meddeler tjente som ung i Østerlars sogn og skriver om vask dér, hvorved hun også kommer ind på dragten: »det var dengang grøn sæbe, der blev kogt i, men det hjemmenvævede var nemt at få rent, derimod havde vi skræk for det faste, tætte bomuldslerred, de svenske karle havde. Vi havde ikke så få af dem« (NEU 17.312).

Heller ikke gennem mine meddelere har jeg kunnet hente ret meget stof om forskelle mellem dansk og svensk kultur på Bornholm, hverken hvad angår sådanne emner som dragtskik og spisevaner eller om festskikke - om sidstnævnte kunne - siger og skriver - ingen fortælle noget; de kunne ikke huske eller havde ikke hørt om, om man fejrede jul, påske osv. anderledes i Sverige og havde bragt skikkene med her til, i hvert fald fejrede man nu alle højtidene på dansk manér. Den eneste, der havde en bemærkning i forbindelse med fejring af dage, var MM, der fortalte, at hendes mand ikke var til at snakke til Sct. Hans aften, der var en stor festdag i Sverige [midsommer].

Forskelle i dragt har heller ikke fæstnet sig i hukommelsen. UWH fortæller, at de svenske fiskere i Hasle bragte deres koner med og disse brugte lyse tørklæder, der stod ud i nakken, og PP erindrede blot, at svenskerne havde flere farver i deres dragt. Sagen er jo nok den, at såvel bornholmerne som den tilflyttede svenske befolkningsgruppe var en ikke ret velhavende arbejderbefolkning, der ikke har haft råd til at gøre noget særligt ud af klædedragten. Nogle svenskere har dog forsøg at tilpasse sig til det nye sted. PP beretter, at da hans mor begyndte at komme i missionshuset i Allinge, anskaffede hun sig en hat magen til

(Infl. n:o År 18).

Flyttningsbevis

Utl. n:o 87

Pag. 161 i Husf.-B.

Husm. Jöns Nilsson
f. 1844 f. Tullstorp
och hans Hustru Maria Swens d.
blefvo med hvarandra sammanvigda den

K. K. 62 220
10 10 25
7

Mannen

är född den 21/9 1844 f. Tullstorp
i Hammenhög församling
af Hammenhög län;
Har haft skyddskoppor
Läser 6 inantill;
Eger 1 kristendomskunskap;
Har berättat förhören
Är oförhindrad att begå H. H. Nattvard

Hustrun

är född den 26/5 1841 f. Tullstorp
i Hammenhög församling
af Hammenhög län;
Har haft skyddskoppor
Läser 6 inantill;
Eger 1 kristendomskunskap;
Har berättat förhören
Är oförhindrad att begå H. H. Nattvard

Ätnjuter medborgerligt förtroende

Ätnjuter medborgerligt förtroende

Aflytta jemte omskrifne barn till Hammenhög församling af Hammenhög län
f. 1844 mantalsskrifningen här till nästa år;
Betygar Hammenhög församling af Hammenhög län
den 14 Nov 1891 (Tullstorp).

Blankett No 12.
Hassé & W. Tullberg, Uppsala.

258-19/10 (1/5)

B. A. J. Nr. 513 19/10 (2/8)

Vänd!

Flyttebevis for husmand Jöns Nilsson f. 1844 og hustru, Maria Swensdotter f. 1841, udvandrede fra Sverige 1891 med deres 3 børn, Mathilda, Nils og Sigfrid.

II.-5.NOV.87

127.918

Det åligger hvar och en, som under året inflyttat i en församling, att angående sig och medföljande personer ofördröjligen och inom 14 dagar efter inflyttningen, samt i alla händelser före den 9 November samma år, hos pastor förete prestbevis från utflyttningssorten. Skulle någon under tiden emellan den 8 November och årets slut hafva inflyttat i annan församling än den, han förut tillhört, bör han sist på åttionde dagen efter inflyttningen hafva till pastor aflemnat prestbeviset. Underlåter någon att fullgöra dessa föreskrifter, böte 2 kronor 50 öre.

Husbonde vare, derest inflyttadt tjenstehjon icke redan hos pastor företett sitt prestbevis, pligtigt att, vid rite af 2 kronor 50 öre, inom 14 dagar, sedan tjenstehjonet inträdt i tjenst, affordra och till pastor aflemna sådant betyg. (K. Förordn. d. 20 Juli 1861 § 5.)

Jonnen Sigfred erhåller Opholdsbog den 1/9 99

Mathilde datter af Jonnen Sigfred erhåller Opholdsbog den 1/9 99

1. *a. Mathilde* född d. *7/8* 18*87* (*af Jonnen*)
i *Bornby* församling af *af Jonnen* (*af Jonnen*)
2. *f. Nils* född d. *14/5* 18*87* (*af Jonnen*)
i *Bornby* församling af *Norunda* län; vaccinerad.
3. *f. Sigfred* född d. *8/12* 18*87* (*af Jonnen*)
i *Bornby* församling af *Norunda* län; vaccinerad.

Mathilde Mathilde erhåller Opholdsbog den 1/9 99

den 1/9 99 född d. 18 (*af Jonnen*)
församling af län; vaccinerad.

Mathilde Politikanerens datter den 3/11 99 född d. 18 (*af Jonnen*)
församling af län; vaccinerad.

6. *f. P. P.* född d. 18 (*af Jonnen*)
i *af Jonnen* församling af län; vaccinerad.

7. *Jonnen Nils erhåller Opholdsbog den 2/11 98* född d. 18 (*af Jonnen*)
församling af län; vaccinerad.

8. *Politikanerens datter i Mathilde 2/11 98* född d. 18 (*af Jonnen*)
församling af län; vaccinerad.

9. *E. O.* född d. 18 (*af Jonnen*)
i *af Jonnen* församling af län; vaccinerad.

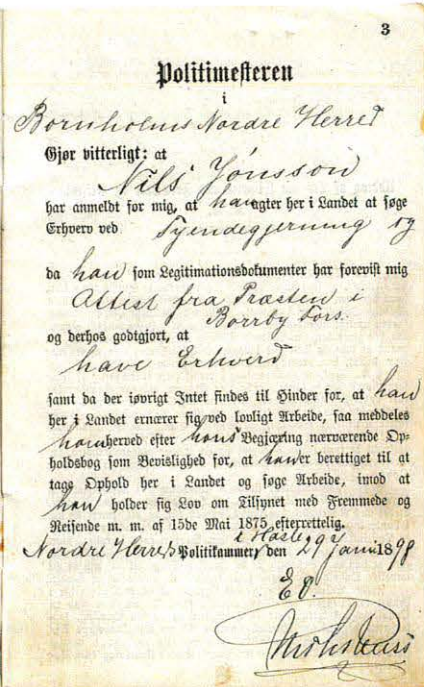
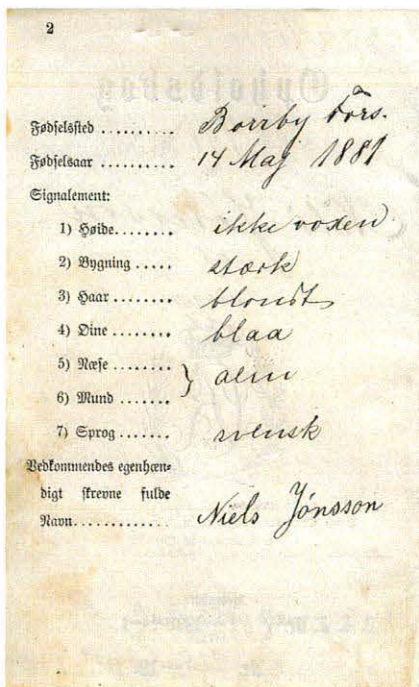
10. *Mathilde* född d. 18 (*af Jonnen*)
i *af Jonnen* församling af län; vaccinerad.

Betygar som å andra sidan

MUSEUM
NORDBORNHOLM

1069X8

Bagsiden af Jöns Nilssons flyttebevis fra 1891 med tilføjelser fra 1892 og 1898 om udstedelse af opholdsbøger til hhv. datteren Mathilde og sønnen Nils (se s. 104)

Opholdsbog for Nils Jönsson (senere Niels Jensen), f. 14. maj 1881 i Borby församling. Udstedt på Nordre Herreds Politikammer i Hasle, den 29. Januar 1898. Nils Jönsson var indvandret sammen med forældrene i 1891.

den, de øvrige kvinder dér bar, ellers var hun for genert til at vise sig.

Om forskelle i spisevaner kunne heller ikke ret mange fortælle noget videre, og på spørgsmålet om, hvorvidt de svenske retter stadig lavedes, var alle svar benægtende. Forholdet illustreres sikkert ganske godt gennem en meddelers (MM) ord om, »at hun lavede dem, så længe manden levede, men var nu holdt op«, dvs. det var kun første generation af indvandrere, der bibeholdte dem. Langt hovedparten af meddelere kunne ikke erindre noget om forskelle mellem dansk og svensk »køgekunst«, »de spiste, som andre folk gjorde«.

Den ret, der oftest nævnes som svensk, bestod af gulerødder, kartofler, kålrabi og flæsk, en enkelt mente, at der var stuvende kartofler i (CAN) og retten kaldtes med lidt varierende navne: Bølse (EAVM), bolse (CAN) og bolsihop (WC, MM, OF); en enkelt opgav de samme ingredienser, men kaldte retten: rodmos (UWH). Af andre retter huskedes ved navn krupkåker (UWH, CAN), EAVN sagde, at faderen havde snakket om denne ret, som kaldtes kropkåker, ingen kunne dog nærmere gøre rede for, hvad retten bestod af. Endelig nævnedes to brune bønner (UWH, CAN), en lutfisk (EAVM) og to kartoffelgrød (CAN), AGE med den tilføjelse, at den spistes med kommen og sirup.

(Om nyindførelser fra Sverige inden for stenindustrien, værktøj m.m., se afsnittet om brostenshugning og redskaberne dertil.)

NEU giver endelig et indblik i, hvordan den menige bornholmer uden for stenindustriens centrum så på den svenske indvandring. I erindringen er det fortrinsvis den negative side ved den fremmede arbejdskraft, der fremhæves: svenskerne der drak og sloges, men de sluttede alle med nogle bemærkninger om, hvordan mange af de indvandrede er faldet helt til på Bornholm og er blevet agtede borgere.

Fra Klemensker sogn (optegnelse NEU 17.122) beskrives forholdene således o. 1904: »På de helt store gårde havde vi i vort sogn svenske både karle og piger. Hver lørdag kom de op til kroen for at købe brændevin, som de så lå i landevejsgrofterne og drak. Pigerne var med, de var gerne i spraglet tøj, særlig forklæderne, gerne gule med blå bort, men tværstribede. Så lå de og sang alt mens de drak. I det hele havde vi en del svenske, som arbejdede i Hammerværket, mange af dem var ikke bange for at bruge kniven, men det var nærmest sådanne, som ikke kunne begå sig i deres eget land. De har sikkert været dygtige til arbejdet, men altså slagsbrødre. Italienere kom der også en del af på Hammeren Stenværket.... Svenskerne bosatte sig rigtig, giftede sig og nød agtelse. Sågar, da socialdemokratiet kom til roret, kom en jord- og betonarbejder så højt på strå, at han blev sygehusforvalter, var altså i byrådet«.

En anden meddeler fra Klemensker, f. 1888 (NEU 19.400) skriver om tiden o. 1900: Indvandringen fra Sverige er af nyere dato, begyndte vel i sidste halvdel af forrige århundrede, da der kom trafikforbindelser. Levevilkårene for landalmuen i Sverige var dengang meget usle, og Bornholm - som vel det øvrige Danmark - stod for disse mennesker som lykkens land. Så drog de i store skarer til Bornholm - som det er beskrevet i »Pelle Erobreren« - solgte sig til bønderne, tog det ringeste og dårligst betalte arbejde. Jeg hørte i min barndom om nogle svenske grøftegravere, som, naturligtvis for meget ringe betaling, påtog sig et meget svært og farligt arbejde med at lægge en dyb rørledning til aftapning af vandet i en mose. Hvor utrolig nøjsomme de var, indkvarteret på ringeste måde og ernærede sig af det billigste mælk og brød. Det var nok folk, der var indstillet på at vende tilbage til familien i Sverige med så mange penge som muligt. Men en stor del blev og bosatte sig her. Jeg husker fra min

Nr. *Bd I*

Flyttningsbevis.

R 11.666
(Fol. 437.)

Fräsquidsmästare Sven Carlsson
i *Stora Kopinge* socken
och hans Hustru *Anna Jönsdotter*
blefvo med hvarandra sammanrigda den *20/9 1887* *ejutionis*.

Mannen

är född den *24/9 1846* *Jyväskylä*
i *Stora Hemhöst* församling
af *Malmöhus* län,

Har haft skyddskoppor

Innanläsning: *antylig*Kristendoms-kunskap: *antylig*

Beristat förhören

Oförhindrad att begå H. H. Nattvard

Ätnjuter medborgerligt förtroende

Hustrun

är född den *9/9 1849* *Jyväskylä*
i *Ingerstadi* församling
af *Fette* län,

Har haft skyddskoppor

Innanläsning: *goshänd*Kristendoms-kunskap: *goshänd*

Bevistat förhören

Oförhindrad att begå H. H. Nattvard

Ätnjuter medborgerligt förtroende
J. D. nr 62 3578 / 21

1 SEP 1887

Aflytta till *Bornholm* församling af *_____* län

mantalsskrifningen här till nästa år
Betygas *Stora Kopinge* församling af *Christianslars* län,

den *6 April 1887* *ämnad*
A. J. J. J. J.

nr 665-1901 / 29/6
1885

Hasse W. Tellberg.
Linköping. N:o 12.

P. L. *Ind. A. 2957 627*
Vänd!

Flyttebevis og opholdsbøger for gartner og arbejdsmand Sven Carlsson og hustru Anna Jönsdotter. De udvandrede til Bornholm i 1881. Flyttebeviset er først udstedt i 1887, 6 år efter udvandringen. Forfatterens oldeforeldre.

Det åligger hvar och en, som under året inflyttat i en församling, att angående sig och medföljande personer ofördrögligen och inom 14 dagar efter inflyttningen, samt i alla händelser före den 9 November samma år, hos pastor förete prestbevis från utflyttningsorten. Skulle någon under tiden emellan den 8 November och årets slut hafva inflyttat i annan församling än den, han förut tillhört, bör han sist på åtonde dagen efter inflyttningen hafva till pastor aflemnadt prestbeviset. Underlåter någon att fullgöra dessa föreskrifter, böte 2 kronor 50 öre.

Husbonde vare, derest inflyttadt tjenstehjon icke redan hos pastor företett sitt prestbevis, pligtig att, vid vite af 2 kronor 50 öre, inom 14 dagar, sedan tjenstehjonet inträdt i tjenst, affordra och till pastor aflemnadt sådant betyg. (K. Förordn. d. 20 Juli 1861 § 5.)

Omstående Makar åtföljas härifrån af följande, icke konfirmerade, barn:—

1. *Sotta Emma Christina, född i Hona Köpenhamn d 23/7 1880- åar, döpt ut i vatten.*
2. *rebecc*

3.

4.

5.

6.

7.

8.

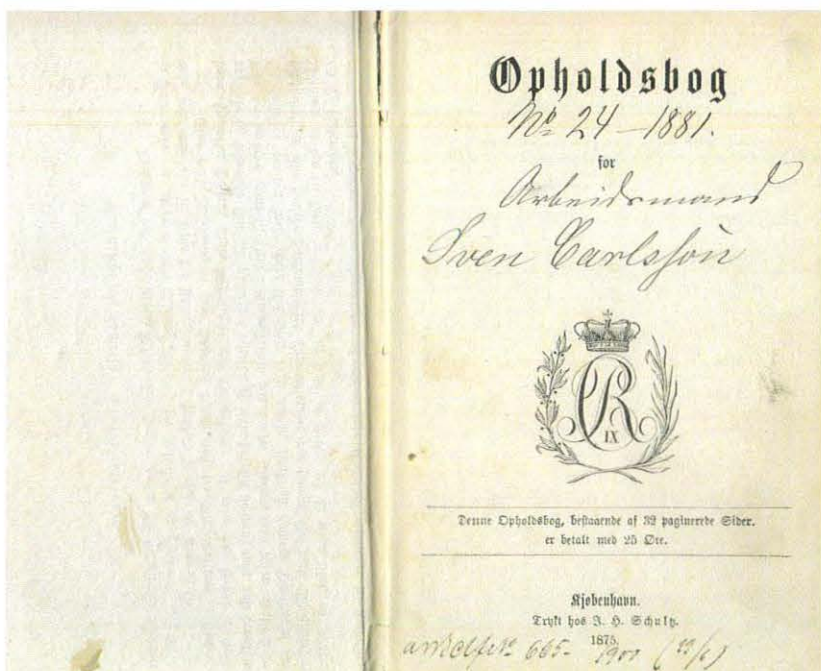
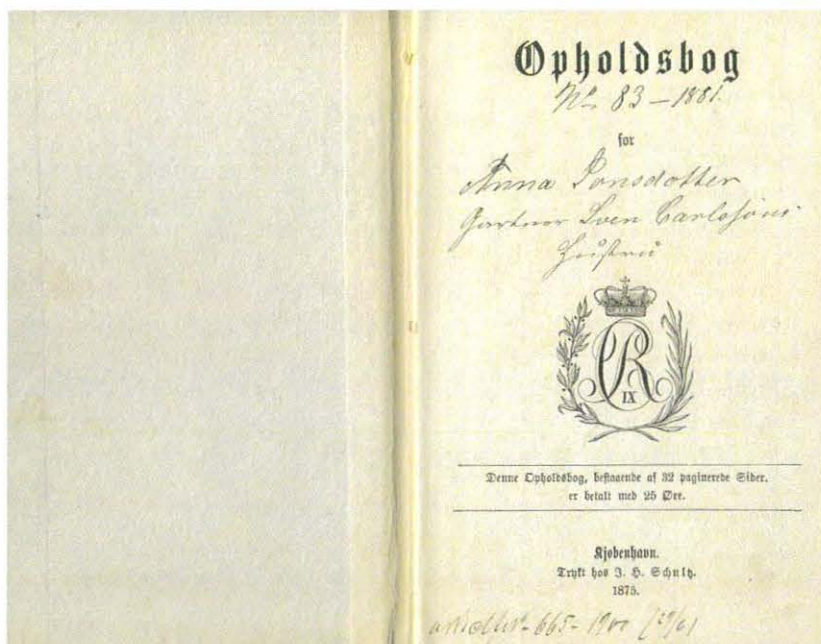
9.

10.

11.

12.

Bagsiden af Sven Carlsson og hustrus flyttebevis hvor den ældste datter, Emma er opført. Emma Carlsson fik i 1899 udstedt en Skudsmaalsbog hos præsten i Rønne, ikke en Opholdsbog som forældrenes fra politikammeret. Hun var blevet dansker.

Sven Carlssons og Anna Jönsdotters Opholdsbøger: Udstedt på Rønne Politikammer 1881. Sven Carlssons er fra den 23. april, mens hustruens er udstedt den 4. juni. Det kunne tyde på, at manden først er rejst til Bornholm for at undersøge forholdene, inden resten af familien fulgte efter:

skoletid, at der alene i vort skoledistrikt på landet var børn fra mindst en halv snes hjem med svensk indslag, deraf i hvert fald to familier, hvor både mand og kone var indvandrede svenskere... Som mindreårige havde vi børn ingen klar forståelse af, hvad »svenskere« egentlig var. Men det var »mindreværdige« mennesker. Når en lørdag aften en flok unge karle fra de store gårde kom dinglede, råbende og syngende hen ad landevejen efter besøg på kroen, da var det »en flok svenskere« uden hensyn til deres nationale afstamning. Det kunne jo ikke være andet, end at der var en del slemme rødder blandt de indvandrede svenskere - ligesom der var det blandt de indfødte. Men i det hele kan siges, at det var udmærkede, dygtige mennesker, der tilførte øen et værdifuldt indslag. Anden og tredje generation hævder sig smukt i det bornholmske samfundsliv«.

Endelig skriver en meddeler fra Østerlars sogn om sin barndom op mod 1900 (NEU 19.273): »Folk på sydlandet er mere ligefremme og glade. Nordlandet har jo haft megen indvandring af stenhuggere fra Sverige og så nogle italienere og finner, der er meget mere stillige end os andre, men også mere hidsige, man kan straks høre det, men det er dygtige arbejdsfolk, og når der ikke er spiritus, er der mange, der sætter pris på dem, der er jo mange, der er gift med en pige herfra, og han har dyrket jorden, hvor han bor, så det kræver den største respekt, mange har fået præmie for deres dygtighed«.

Slutning

Af alle de punkter jeg fra starten havde i sinde at undersøge, er de fleste blevet belyst undervejs: hvor mange svenske stenhuggere der kom, hvornår de kom, hvorfra de kom, hvorfor de var rejst ud, hvordan de forholdt sig, som de havde forladt i Sverige sammenlignet med arbejdsforholdene på

Bornholm, om arbejdsgiverne havde behandlet de svenske arbejdere anderledes end de danske, om de svenske stenhuggere havde bragt nye arbejdsmetoder og nyt værktøj med, hvordan svenskerne var faldet til på Bornholm og om de var blevet optaget i det bornholmske samfund - men ikke alle spørgsmålene er blevet fuldt ud besvaret grundet på det sene tidspunkt for undersøgelsen (afstanden i tid fra stenindustriens blomstringsperiode og tidspunktet for den store indvandring) samt ufuldstændige oplysninger i det arkivalske materiale (folketællingerne).

Skal jeg til slut ud fra det gennemgæede materiale forsøge at sige noget sammenfattende om de svenske stenhuggeres indvandring, kan det samles i to hovedpunkter, der omfatter henholdsvis de svenske stenhuggeres betydning for den bornholmske stenindustri og svenskerne kontra det bornholmske samfund.

1) De svenske stenhuggere tilførte den nordbornholmske stenindustri en ekspertviden og en arbejdskraft, uden hvilke stenindustriens start i området og dens efterfølgende store opsving ikke havde været mulig. Disse to forudsætninger fandtes ikke forud på Nordbornholm, og det havde næppe været muligt at trække så mange stenhuggere til fra andre dele af øen, hvor stenindustrien ligeledes var temmelig ny og under udvikling.

2) De svenske stenhuggere blev godt modtaget i den bornholmske befolkning. Om drillerier, spektakler og diskrimination huskes næsten intet, men forskellen mellem de to befolkningsgrupper var heller ikke stor hverken i påklædning eller adfærd, fx religion; sproget var ganske vist lidt anderledes, men ikke mere end at man kunne forstå hinanden. Mange blev gift med bornholmske piger og de stenhuggere, der ikke rejste tilbage til Sverige, men bosatte sig på

Bornholm gled efterhånden helt op i den lokale befolkning. Flere købte hus i Allinge-Sandvig eller forlod stenhuggerhvervet og købte et husmandssted el. lign. i et af de omkringliggende sogne, og efter mine meddelere at dømme fik de fleste dansk indfødsret på et eller andet tidspunkt. Sproget fordanskedes lidt efter lidt, det samme skete i mange tilfælde med navnene, og da der kom børn, blev disse sat i dansk skole.

Resultatet af alt dette er, at man i dag på Nordbornholm ikke længere kan udskille folk af svensk afstamning fra den øvrige

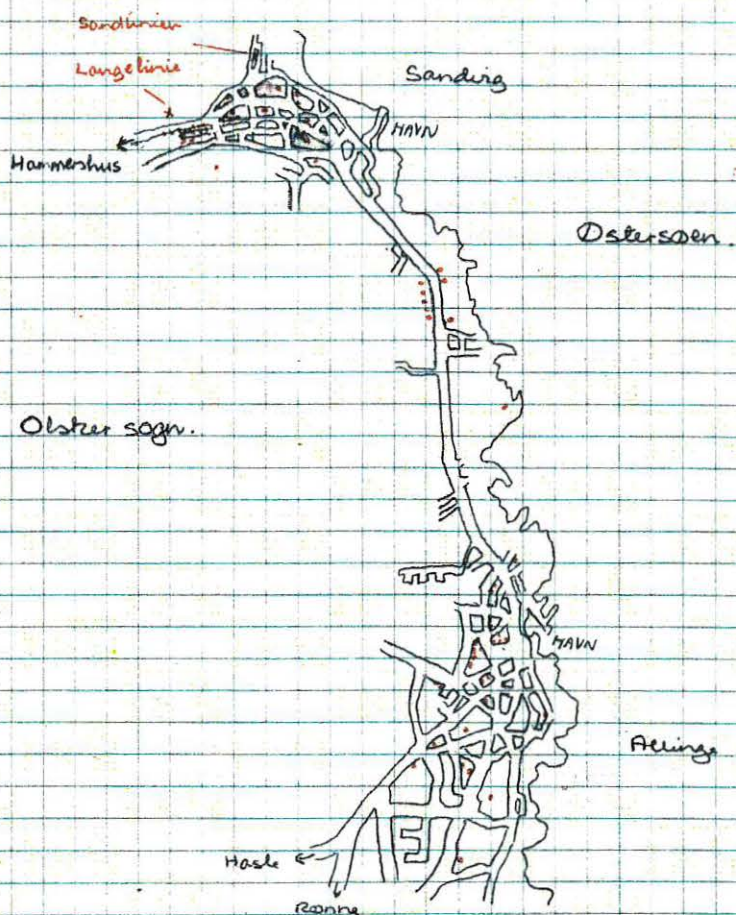
befolkning. De ældre kan stadig huske de forskellige slægtsforhold, men hos yngre mennesker er skellet mellem »svensk« og »dansk« i befolkningen udslettet og glemt.

Udsnit af Bornholms Tidendes kort over Bornholm fra 1930'erne. Nørre herred, som der er arbejdet med i artiklen, har sin sydgrænse fra Salenebugten i øst, mod Årsballe og Klemensker til syd for Hasle. Byerne Allinge-Sandvig og Hasle, sognene Olsker, Rutsker, Klemensker og Rø. Indsatte kort over Allinge og Sandvig fra kort over Bornholms Amt o. 1900.

Plan over Aellinge - Sanding. (byplan 1969)

De røde prikker angiver huse bygget af svenske stenhuggere. (1901)

Bona Margarine er drøj og velsmagende.

ALLINGE-SANDVIG.

Nielsen, Hansine Margrethe, Husejer
 Helma Chr., Frk., Serveringsjrf.
 Henrik, Fragt- og Vognmand
 Jens Valdemar, Kommis
 Julius Mathias, Stenhugger
 Karl Andreas, do.
 Karl Frederik, do.
 Karl Johannes, Malerm.
 Karoline Petrea, Enke, Husejer
 Lars Johan, Stenhugger
 Laurits Peter, Stenhugger
 Magnus S, Barber
 Margrethe, Enke, Arbejderske
 Martin Andreas, Stenhugger
 Niels, Stenhugger
 Oluf, Stenhugger
 Sofus, Bager
 Tinius Alfred, Stenhugger
 Nyboe, Andreas Peter, Gaardskarl
 Julius Hansinius, Arbmd.
 Laurits Andreas, Arbmd.
 Nyholm, Kathinka Georgine, Frk.,
 Lærerinde

Olsen, Anders, Stenhugger
 Christian Ramus, Manufaktur-
 handler
 Frants, Stenhugger
 Johannes, Stenhugger
 Ole, Arbmd.
 Peter, Stenhugger
 Olufsen, Ludvig, Smedesv.

Pallesen, Laurits, Bagersv.
 Pedersen, Alfred, Fotograf
 Andrea Elisabeth, Frk., Lærer-
 inde
 Andreās Hansinius, Karetmager
 Christian, Malerm.
 Christian, Rentier
 Christian Fr., Kommis
 Claus Peter, Manufakturhandler
 og Vognmand
 Ellen Marie, Frk., Husbestyrerinde
 Evertine Charlotte, Enke, Rentier
 Frederik Peter, Agent
 Hans Chr., Stenværksformand
 Hans Janus, Stenværksbestyrer
 Karl Chr. A, Smedesv.
 Laurits Christian, Blikkenslagersv.
 Laurits P, Agent
 Maren, Frk., Kogejomfru
 Martin Joh. P, Arbmd.

Pedersen, Niels Christian, Maler
 Nielsine Sandrine, Enke, Rentier
 Peder Ipsen, Stenhugger
 Peter, Smedem.
 Peter Harald, Blikkenslager
 Sven Johan, Røgmand
 Thora, Enke, Modehandlerinde
 Persson, Anders, Rentier
 Henrik, Stenhugger
 Johan, Arbmd.
 Nils, Stenhugger, Matr. Nr. 55 p
 Nils, do, Matr. Nr. 89 b
 Nils, do, mellem Byerne
 Petersen, Bolette Margrethe, pens.
 Lærerenke
 Gustav P, Skomager
 Johannes Christian, Stenvrksbest.
 Niels Emil, Fisker
 Peter Manfred, do.
 Sven Johan, do.
 Pihl, Jenus Peter, Skrædder
 Marie Cecilie, Husejer
 Poulsen, Chresten, Murerm.

Rechio, Giovanni, Stenhugger
 Riis, Anders Olsen, Arbmd.
 Emil Thorvald, Stenhugger
 Harald Magelius, Pensionatsvært
 og Vognmand
 Laurits Jørgen, Rentier
 Vilhelm, Fred., Stenhugger
 Rosa, Beneditto, do.
 Rømer, Karl Theodor, do.
 Rønne, Ingeborg, Frk., Guldmede-
 forretning
 Marie, Enke, Boghandlerske

Salmon, Georg, Hovmester
 Sandersen, Jens, Malersv.
 Peter Julius, Agent
 Sassersen, Aage, Arbmd.
 Oluf Andreas, Stenhugger
 Schou, Petra, Enke, Broderihand-
 lerinde
 Richard N, Smedesv.
 Sommer, Karl Hansen, Landpostb.
 Sonne, Andreas Jensen Grønbech,
 Rentier
 Emil Peter, Stenhugger
 Jens Christian, Kusk
 Johannes Christian, Snedkersv.
 Julius Peter, Smedem.
 Jørgen Anthon, Snedkerm.

Telefon 79. H. C. Mortensen, Allinge, anbefaler Opel Cykler.

Bona Margarine er fortrinlig til Stegning.

Meddelere

[De anvendte navneforkortelser i skarpe parenteser]

Alle interviewene fandt sted for 40 år siden o. 1970, den ældste meddeler er født i 1879 og den yngste i 1911. Deres adresser dengang er kendt af forfatteren, men da det næppe er sandsynligt, at nogle af meddelerne stadig lever i 2010, er disse udeladt og kun stednavnene medtaget.

Fru Elin Kristina Andersen [EKA], f. i Västra Frölunda 1891, enke efter stenhugger Harald Martin Andersen, f. i Klemensker 1884. Sandvig. (Mandens forældre: stenarbejdsmand Måns Andersen, f. i Ullstorp, Skåne 1850, gift med Hansine, f. i Gudhjem 1861).

Brostenshugger Valdemar Andersen [VA], f. i Allinge 1891. Rønne. (Forældre: stenhugger Morten Anderson, f. Tranås 1857, gift med Anna, f. i Borrbj 1858).

Stenhugger Erik Wollmar Carlson [WC], f. i Rutsker 1907. Vang pr. Hasle. (Forældre: stenhugger Peter Johan Carlsson, f. i Hjortsberga v. Rønneby 1861, gift med Dorteia, f. i Korsør 1866).

Smed Hans Peter Didriksen, f. i Olsker 1879. Sandvig. (Danske forældre, faderen fisker i Melsted).

Smed Gustaf Adolf Ekval [GAE], f. i Hasle 1887. Allinge. (Forældre: smed Jöns Ekval, f. i Borrbj 1855, gift med Inger f. Jönsdotter, f. i Valleberga 1858).

Fru Alma Gundine Elleby [AGE] f. Grönvall, f. i Allinge 1907. Olsker pr. Allinge. (Forældre: Stenværkssmed August Grönvall, f. i Hagestedjäre 1865, gift med Anna, f. i Tomarp 1873).

Fru Olga Seraphia Manfrida Forsberg [OF], f. i Allinge 1888, enke efter stenhugger Bernt Forsberg, f. i Sigarp, Trensom s. 1885. Allinge. (Hendes forældre: stenhugger Karl Gustav Bolmgren, f. i Växjö 1846, gift med Anna Dorteia, f. i Karlskrona 1852).

Brostenshugger Gustav Gunnart Gummesen [GG], f. i Nättraby, Blekinge 1891, gift med Oliva Sofie Hildegard f. Person, f. i Sandvig 1905 eller 07. Sandvig. (Hans forældre: stenhugger Carl Gummesen, f. i Växjö 1856, gift med Anna Kristine, f. i Vissefjärda 1854. Hendes forældre: stenhugger Haakon Sundberg Person, f. i Rønneby 1866, gift med Anette, f. i Silverborg 1872).

Fru Ulrikka Vilhelmine Holm [UWH] f. Bergström, f. i Allinge 1888. Teglkås, Rutsker. (Forældre: stenhugger Erik Gustaf Bergström, f. i Öster Götland 1844, gift med Ida Karoline, f. i Öster Götland 1848).

Brostenshugger Ernst Vilhelm Henning Jonassen [EJ], f. på Hammeren 1895. Allinge. (Forældre: stenhugger Peter Magnus Jonason, f. på Tjurkö 1860, gift med Hanna, f. i Borrbj 1864).

Stenhugger Karl Jørgensen [KJ], f. i Allinge 1888. Allinge. (Danske forældre: stenhugger, tidl. møbelsnedker Julius Andreas Jørgensen, f. i Rønne).

Stenhugger Emil Klausen, f. i Sandvig 1900. Sandvig. (Danske forældre: skrædder Martin Klausen, f. ?, arbejdede i Sandvig).

Landmand Karl Emil Kristoffersen, f. i Sandvig 1897. Rø pr. Gudhjem. (Forældre: kløver eller stenhugger Nils Kristoffersen, f. i Järnäs, Skåne 1871, gift med Anna, f. i Kungstad Stengravar 1870).

Fru Ellen Andrea Vilhelmine Mogensen [EAVM], f. i Rutsker 1901. Oven Teglkås, Rutsker. (Forældre: brostenshugger Nils Vilhelm Månsson, f. i Bräkne-Hoby, Blekinge 1872, gift med Olga Karoline, f. i Rutsker 1875).

Fru Marie Kristine Månsson [MM], f. i Rønne 1892. Enke efter stenhugger Gustaf Månsson, f. på Tjurkö 1885. Allinge. (Danske forældre).

Skomager Teodor Marius Mogensen [TM], f. i Allinge 1902. Allinge. (Forældre: stenhugger Thorvald Martin Mogensen, f. i Allinge 1875, gift med Marie f. Månsdotter, f. i Borrbys s. 1886).

Fru Marie Mortensen f. Boesen, f. i Rutsker Kirkemølle, Rutsker 1883. Knudsker pr. Rønne. (Forældre: møller Per Boesen, f. i Bolshög 1854, gift med Hanne Kristine, f. i Rutsker 1855).

Fru Sofie Kristine Margrethe Mortensen [SKM] f. Clauson, f. i Svaneke 1891. Sandvig. (Forældre: stenhugger Sven Clausson, f. i Blenstrup 1857, gift med Karen Kristine Andrea, f. i Svaneke 1866).

Stenhugger Andreas Nielsen [AN], f. i Sandvig 1911. Sandvig. (Forældre: stenhugger Otto Nielsen, f. i Tyskland 1878, gift med Kaldine Sofie, f. i Svaneke 1871; farforældre: stenarbejdsmand Nils Larsen, f. i Onslunda 1847, gift med Friederika, f. i Tyskland 1849).

Landmand Carl Anshelm Nielsen [CAN], f. i Sandvig 1897. Østermarie. (Forældre: stenhugger Carl August Nielsen, f. på Tjurkö 1870, gift med Elvira f. »uden for Carlshamn« 1875).

Brostenshugger Hans Nielsen [HN], f. i Vallby, Sverige 1882. Sandvig. (Forældre: Stenhugger Pær Nielsen, f. »ved Glimmingehus« 1855, gift med Bengta, f. i Hällvik 1859).

Fra Asta Hansine Olsson f. Carlson [AHO], f. i Rutsker ?, enke efter landmand Gustav Olsson, f. i Smedstorp 1878. Rutsker Kirkeby. (Hendes forældre: stenhugger Gustav Karlsen, f. i Nylars eller Klemensker 1878, gift med Marie Kristine, f. i Rutsker 1880. Hendes farforældre: husmand Karl Söfgren, f. i Sv. ?, gift med Agda Persdotter, f. i Sv. ukendt år)

Skomager Oscar Emil Olsson, f. i Fogeltofta 1888. Sandvig. (Forældre: Ella Gummesen, f. i Fogeltofta ? og Ola).

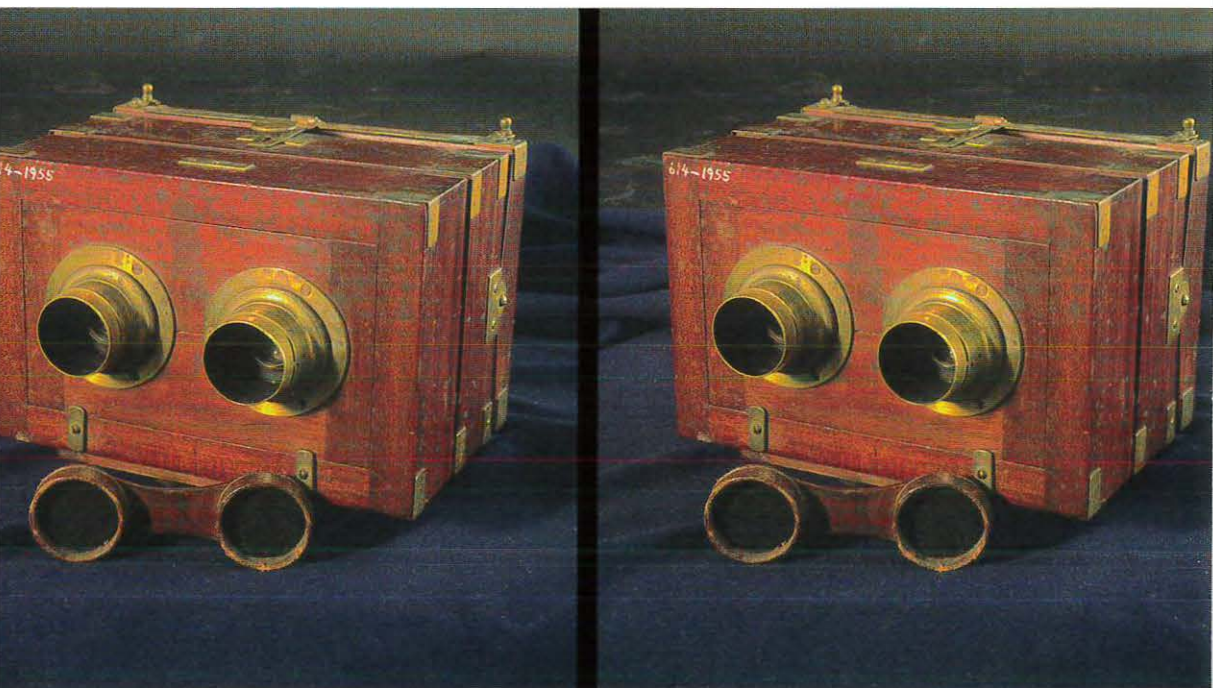
Landmand Emil Pedersen, f. i Onslunda försl. 1887. Olsker pr. Tejn. (Forældre: landmand Per Andersson, f. ? 1849, gift med Johanne Eriksdotter, f. ? 1858).

Fisker Peter Manfred Petersen [PP], f. i Matvik v. Karlshamn 1885. Allinge. (Forældre: fisker Sven Johan Petersen (Petersson), f. i Matvik 1858, gift med Kristina f. Friberg, f. på Ternö v. Karlshamn 1843).

+ 18 interviews fordelt over de 3 andre herreder.

Litteraturliste

- Bornholmske retsbetjentarkiver indtil 1919.
Foreløbige arkivregistraturer udgivet af
Landsarkivet for Sjælland. Kbh. 1965.
- Dansk Stenindustriarbejder-Forbund:
Oversigt over de forløbne 50 Aar 1897
- 1947. Bornholms Social-Demokratis
Trykkeri 1947 [DSaF].
- Jonas Frykman: Tjurkö - en stenhuggerö.
Blekingeboken bd. 47, 1969, s. 43-78.
- Selma Frode Kristensen: Vid brunnen. En
kulturbild från sekelskiftet. Skrifter från
Folklivsarkivet i Lund 8. Lund 1966.
- Johan Sonne Lindblom: Ild i Bjerget. Kbh.
1970.
- Barbro Lidström: Om stenhuggeriet i Ble-
kinge. Blekingeboken, bd. 16, 1938, s.
117-174.
- Niels Nielsen: En by vokser til. Rønne
1890-1914. Rønne 1959. Kap.: Samfær-
delsmidler, s. 80-97, kap.: Lønarbejder-
ne, s. 181-187.
- For 50 år siden. Christian Stub-Jørgensen
fortæller træk fra livet i Allinge omkring
1904. Allinge 1955.
- Trap: Statistisk-topografisk Beskrivelse af
Kongeriget Danmark, 1858-60. Speciel
Del I, bind II. Bornholm, s. 497-556.
- Trap: do. Tredje Del, 2. udgave 1872. Born-
holm, s. 576-646.
- Trap: Kongeriget Danmark, 3. omarbejdede
udgave, 3. bind. Kbh. 1899. Bornholms
Amt, s. 1-102.
- Trap: do. 4. omarbejdede udgave, 3. bind.
Kbh. 1921. Bornholms Amt, s. 519-652.
- Trap: Danmark, 5. udgave, bind 4, 2. Kbh.
1955. Bornholms Amt, s. 379-578.
- K. Thorsen: Bornholms Granitindustri 125
Aar I-IV. Bornholms Social-Demokrat
17.2., 18.2., 18.3. og 20.3.1944.
- C. J. Hagemann: Stenhuggerierne paa Born-
holm før i Tiden. Kronik i »Bornholms
Tidende« 18.6.1931.
- P. M. Nielsen: Den bornholmske Stenindu-
stri. Artikel i »Dansk Arbejde« 20.6.
1929.
- Da Hammerværket anlagdes for 50 Aar si-
den. Artikel i »Bornholms Social-De-
mokrat, 26.10.1940.
- J. Bulmer: Hammershus Birk. Bornholm-
ske Samlinger, bind 5, 1910, s. 108-149.
- Johan Kofoed: Kaptajn O. E. Sonnes Op-
tegnelser: Bornholmske Samlinger, bind
7, 1912, s. 110-138.
do. bind 8, 1913, s. 1-30.

Stereoskopbillede af Esben Fog, 1998. Stereokamera til vådplader; formentlig Danmarks ældste. Har tilhørt fotografen Hans Christian Brøns, Skamby, Nordfyn. Odense Bys Museer; Møntergården.

Stereoskopbilledet på Bornholm

Af Peter Randløv

I 1839 offentliggjorde Det Franske Akademi maleren Louis Daguerres fotografiske opdagelser. Det var intet mindre end en sensation, verdens første fotografiske proces, daguerreotypiet, som er et billede optaget på en forsolvet kobberplade og fremkaldt med kviksølvdampe.

Teorien bag stereoskopbilledet var allerede kendt fra englænderen, Sir Charles Wheatstones artikler, så man begyndte meget tidligt at fremstille fotografiske stereoskopbilleder. Dronning Victoria så nogle af disse billeder ved Verdensudstillingen i London 1851 og udtalte sig begejstret, hvilket ofte anføres som anledningen til stereoskopbilledets store gennembrud. De billeder dronning Victoria så, har imidlertid været daguerreotypier, som er helt unikke, ikke kan kopieres og derfor også kostbare. Men næsten samtidig blev metoder til fremstilling af de såkaldte vådplader og albuminpapir offentliggjort, så nu kunne fotograferne fremstille negativer på glasplader og man kunne masseproducere kopier ved at kontaktkopiere på albuminpapir.

Peter Randløv har fotograferet i 3D i mere end 30 år og holder nu mange foredrag ledsaget med 3D billeder. Han arbejder også med en Registrant over Danske Stereoskopbilleder, hvor der indtil nu er registreret over 15.000 billeder.

Det, som senere er blevet kaldt »Verden første moderne massemedie« var dermed søsat.

Ved vådpladerne var emulsionen, der indeholdt de lysfølsomme sølvsalte, fremstillet af kolloidum – dvs. skydebomuld opløst i alkohol og æter. Emulsionen skulle gydes, eksponeres og fremkaldes inden den tørrede, så fotografen måtte medbringe hele sit mørkekammer, når han var i felten. Når processen lykkedes, havde man imidlertid et holdbart negativ, der kunne være af høj kvalitet.

Emulsionen på albuminpapir var æggehvide. Fabrikkerne, der fremstillede albu-

Stereoskopbillede af Peter Randløv 2010. Stereoskop af Holmes typen udført af fotografen Peter Lorents Fangel, Middelfart. Egen samling.

minpapir, havde kæmpe hønsehold. Hvad blommerne blev brugt til, kan vi kun gætte om.

Det er i dag svært at forestille sig hvilken sensation det har været, at den almindelige borger nu havde råd til at købe et stereoskop med billeder. Der var jo ikke fotografier i aviser og bøger, og det var kun få beskåret at rejse ud og opleve verden med egne øjne.

Der opstod hurtigt virksomheder, der sendte fotografer ud til alverden lande, hvorefter billederne blev masseproduceret. I 1860-70'erne blev der i USA solgt af størrelsesordenen 10 millioner billeder om året.

I midten af 1870'erne kom de fotografiske tørplader, som var meget nemmere at håndtere for fotografen. I løbet af 10 år udkonkurrerede de vådpladerne, så nu slog stereoskopbilledet for alvor igennem. Nu kunne amatørerne også være med.

Nogle af de ældste billeder blev taget med

et kamera med en linse, hvor man så flyttede kameraet mellem de to optagelser. Hvis der er personer på billedet kan man ofte se, at de har bevæget sig mellem de to optagelser.

Der kom imidlertid mange forskellige »tøjede« kameraer med ca. 65 mm mellem linserne svarende til det menneskelige øje. Der er ganske lille forskel på de to billeder. På et højre billede vil et fjernpunkt være rykket en smule til højre i forhold til venstre billede. Når man så ser de to billeder i et stereoskop (eller i vor tid fx. med polariserende briller, som i biografen) smelter hjernen de to billeder sammen, så man opfatter dybden i billedet – den 3de dimension, 3D.

Billederne blev taget på glasplader typisk $4\frac{3}{4} \times 6\frac{1}{2}$ " (12 x 16,5 cm). På en kontaktkopi af negativpladerne er venstre og højre billede byttet om, så de to billeder blev klippet fra hinanden, beskåret og monteret på karton, hvor det almindeligste format var

3½"x7" (8,9 x 17,8 cm). Billedafstanden var ca. 7 cm. Især i USA blev der masseproduceret billeder i en kvalitet, der overgår det meste af det man ser fra Europa. De amerikanske billeder var ofte krumme for at kompensere for fejl i de primitive linser i stereoskoperne. Amerikaneren Oliver Wendel Holmes opfandt ca. 1860 det åbne stereoskop med kileformede linser, som kompenserer for den lidt for store billedafstand nævnt ovenfor. Denne type blev hurtigt det mest populære stereoskop.

Sensationen bredte sig naturligvis også til Danmark. Nogle få fotografer optog stereoskopbilleder i perioden 1851 til 1870, bl.a. I.B. Melchior, der tog billeder af H.C. Andersen, men efter 1871 steg antallet og i dag kender vi mere end 250 fotografer og forlag, der har lavet stereoskopbilleder med danske motiver.

I 1864 etablerede fotografen Knud Gott-

lieb Constantin Stöckel sig i Rønne og han er givetvis den første stereoskopfotograf på Bornholm. Vi kender 66 af hans billeder, der omfatter de kendte klippepartier, Almindingen, motiver i og omkring Rønne mv. Jf. de nummererede billeder kan vi se at der findes mindst 113 stereoskopbilleder optaget af Stöckel.

Stöckel har fotograferet med vådplader, så det har været noget af en bedrift at optage vintermotiver bl.a. fra Rønne Havn. Dog havde han sit atelier og sin bolig ikke langt fra havnen.

Valdemar Myhre i Svaneke var maler, skuespiller og fotograf. Han havde lært fotografering hos Peter Elfelt, hvilket man godt kan se på billedernes tekniske udførelse. At vi kender ikke mindre end 278 af hans billeder skyldes især en samling hos Byforeningen Svaneke's Venner. Da størstedelen af disse billeder er monteret

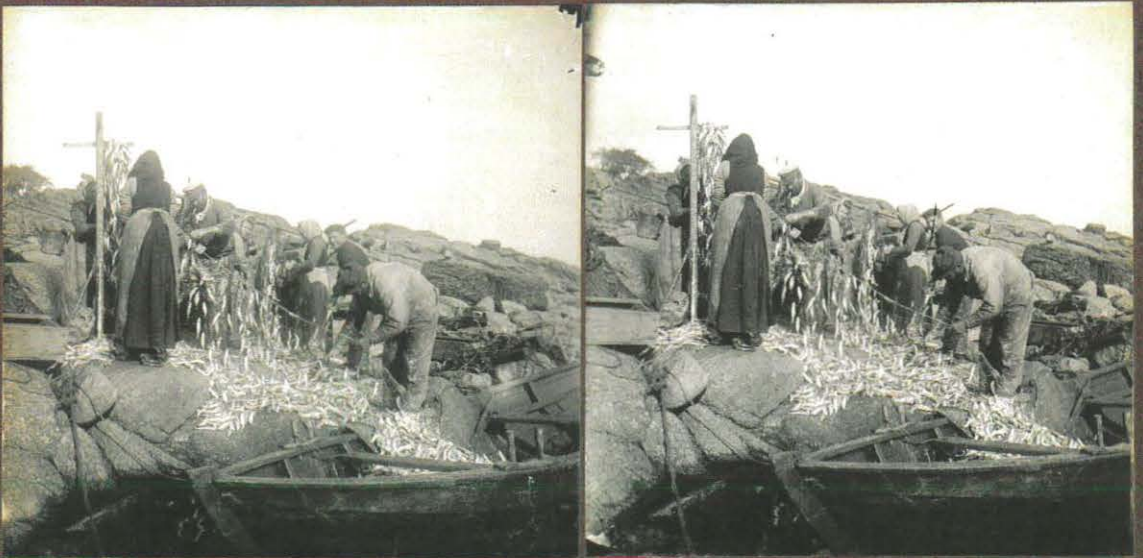

G. STÖCKEL, FOTOGRAF, RØNNE.

Stereoskopbillede af G. Stöckel. 1870'erne. Rønne. Vejarbejde i Ruden (nu Provstegade) hvor Stöckel boede, til han flyttede til Store Torv. Bornholms Museum.

Stereoskopbillede af G. Stöckel, 1870erne. Rønne. Et kig fra Kirkepladsen ud over Søndre Bådehavn. Bornholms Museum.

Stereoskopbillede af V. Myhre, 1890erne. Silden pilles af garnene - landet direkte på klipperne formentlig i Vigebugten - fra en lille åben båd. Byforeningen Svanekes Venner.

på neutral karton kan man gætte på, at billederne kan stamme fra Myhres familie.

Billederne har stor kulturhistorisk værdi. Ud over de klassiske bornholmske motiver er der især billeder af byerne og kysten fra Gudhjem til Svaneke. Særligt spændende er hans billeder af det bornholmske folkeliv. Takket være arkivet i Svaneke har det endda været muligt at sætte navne på nogle af personerne. Myhres landskabs- og genrebilleder blev kendt gennem en række forsidebilleder i »Familie Journalen«, og de skaffede ham en medalje på en udstilling i Bruxelles.

Anton Pedersen var jurist og bliver omtalt som amatørfotograf. Han var medlem af Københavns Fotografiske Amatørklub, KFAK, hvor han vandt en medalje for et billede af en vaskepige. Desuden fik han en bronzemedalje i Berlin.

På grund af den store mængde af billeder

og fordi de er klæbet op på karton med tryk, er det sandsynligt at han har solgt sine billeder, og Anton Pedersen må derfor siges at være halvprofessionel.

Som det fremgår af tabellen nedenfor, er der mange fotografer, der har fotograferet stereoskopbilleder på Bornholm. Kolonnen »Aktiv« er de tiår, hvor det skønnes at de har lavet stereoskopbilleder og kolonnen »Kendte billeder« er det antal billeder, der er registreret i Registrant over Danske Stereoskopbilleder. I alt er der pt. registreret 669 billeder fra Bornholm, men der er helt sikkert taget mange flere, så man må håbe de dukker frem til registrering. For hele Danmark er der pt. registreret ca. 15.000 billeder.

I Peter Elfelts protokol er der billeder fra Bornholm fra 1895 og 1897 samt 1919 og 1921, men det er kun de ældste, der med rimelig sikkerhed er taget af ham selv. Elfelt havde stor succes med sit Stereoskop-

Anton Pedersen, Allinge.

Stereoskopbilleder.

Stereoskopbillede af Anton Pedersen, selvportræt med kamera, ca. 1900. Samling PR.

galleri med knap 8000 billeder fra 1892 til 1930. Han solgte tusindvis af billeder af alt, hvad der var salgbart – kongefamilien, let-påklædte badepiger, kendte steder i ind- og udland mv.

Fotografen Peter Lorents Fangel fra Mideldart er knap så kendt. Han optog selv mere end 7000 plader fra 1887 til 1899. I 1894 var han på Bornholm, hvor han lavede 130 optagelser. Da det var glasplader, har de vejet godt til. I hans protokol kan man se, at han har solgt rigtig mange billeder fra Bornholm. Fangel byggede selv sit kamera, desuden fremstillede han og solgte mange tusinde meget smukt udførte stereoskoper.

Hans Henrik Schou var direktør på maskinfabrikken A/S Atlas. Han var en meget aktiv stereofotograf på forretningsrejser og ferier. Et stort antal af de seneste billeder i Elfelts Stereoskopgalleri er taget af H.H. Schou. Hans motivvalg viser, at han har set på Bornholm med turistens øjne.

Hvor Fangel og især Elfelt har fokuseret på, hvad der var salgbart, har Valdemar Myhre og Anton Pedersen fotograferet landskaber og dagligliv i en stil, der var typisk for pictorialismen omkring 1900. Pictorialismen er en stilart, hvor det var fotografiet som billede snarere end som dokumentation, der havde interesse. Alle har naturligvis fotograferet de kendte klippepartier, Hammershus Ruin og Almindingen. Billederne er især fra det nordlige Bornholm, kun Støckel har mange optagelser fra Rønne. Det kan undre, at der er ret få billeder af rundkirkerne, som i dag er en af de store attraktioner.

Af motiverne kan man se, at de fotografer, der ikke var fastboende på Bornholm, har bevæget sig rundt pr. båd. Det har formentlig været det mest bekvemme, hvis

To af Anton Pedersens »vaskepiger«. Billedet nederst udløste en medalje i Berlin 1896. Bornholms Museum.

Anton Pedersen Allinge

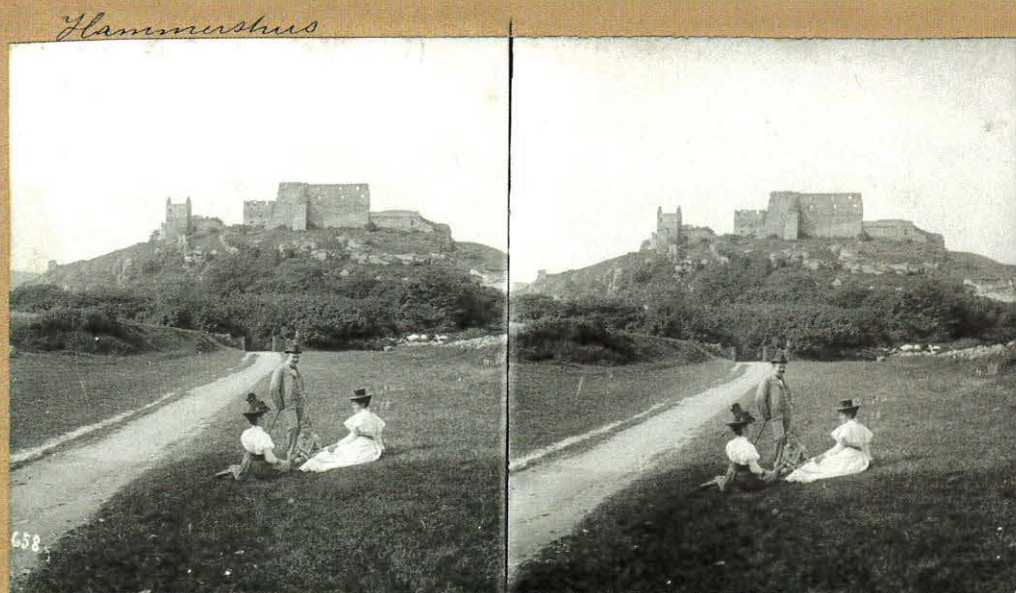

Billeder fra Bornholm

Stereoskopbillede af Anton Pedersen. Rønne. Børnehjælpsdag 1905, Købmand Rønnes Gård på Hovedvagtspladsen. Bornholms Museum.

T. II. 993

Kgl. Hofotograf Peter L. Petersens
Stereoskop-Galleri
Kjøbmagergade 64. Kjøbenhavn K.

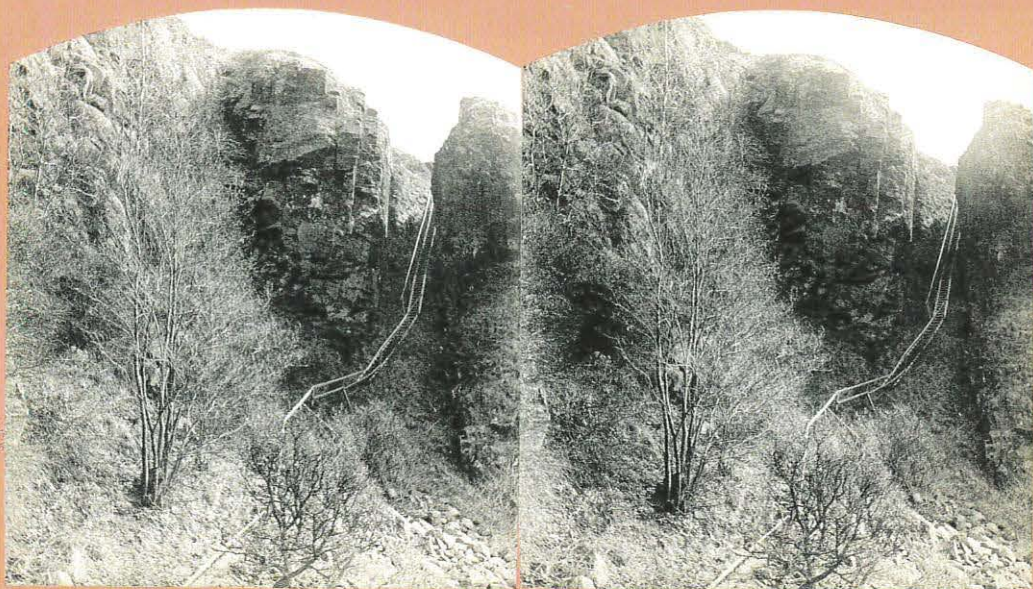

Kgl. Hofotograf Peter L. Petersens
Stereoskop-Galleri
Kjøbmagergade 64. Kjøbenhavn K.

Foto Peter L. Petersen, 1895. Hammershus. Herren på billedet kan være Peter Elfelt selv (han ændrede navn i 1901). Registrant over Danske Stereoskopbilleder.

Stereoskopbilleder på Bornholm

Fotograf	Aktiv	Kendte billeder
Gottlieb Stöckel, Rønne (1839-1889)	1870-80	66
Valdemar Myhre, Svaneke (1864-1916)	1880-90	278
Frederik Jensen, Svaneke (1873-)	1900	41
H.P. Jacobsen, Allinge og Rønne (-)	1900-10	8
Anton Pedersen, Allinge (1868-1909)	1900	42
A.C. Holm, Nexø og Gudhjem (1871-)	1900	1
Bendt Kjøller, Allinge (1846-1908)	1890-1900	1
Alfred Kjøller, Allinge (1883-1957)	1910-1920	
Johan Hansen, Nexø (1833-1905)	1890-1900	2
Theodor Yhr, Rønne og Aakirkeby (1865-1938)	1890-1900	
Peter Elfelt, København (1866-1931)	1890-1930	52
Peter Lorents Fangel, Middelfart (1837-1922)	1880-1900	26
Hans Henrik Schou, København (1858-1932)	1900-1920	20
Neue Photographische Gesellschaft A.G., Berlin	1900-1910	76
Andre og ukendte fotografer		56

Stereoskopbillede af Peter Fangel, 1894. Trappen ved Jons Kapel på Bornholms vestkyst. Et af Fangels mest solgte billeder. Samling PR.

man skulle nå et helt program på kort tid. Dette kan sikkert også forklare, at de dominerende motiver er fra de kendte klippepartier.

Endelig skal nævnes det tyske forlag Neue Photographische Gesellschaft A.G. i Berlin, der har udgivet stereobilleder fra hele Europa. Af deres danske billeder er langt de fleste fra Bornholm, og det er igen især klippepartierne, der har interesseret. Billederne, der er af høj kvalitet, blev masseproduceret på fotokarton, men de blev også fremstillet i deluxe udgaver monteret på karton og med guldtryk.

I 1920'erne svandt interessen for stereoskopbilleder, nu var der billedblade og billeder i aviser og bøger og velhavende mennesker rejste ud. Lige efter Anden Verdenskrig var der imidlertid en kort opblom-

string. Der blev lavet en række stereokameraer, som ladet med den knivskarpe Kodachrome diapositivfilm gav fotoamatører mulighed for at lave meget flotte stereoskopbilleder i farver. Interessen blev dog begrænset af, at det var vanskeligt at montere de to venstre/højre billeder korrekt og billederne skulle ses i en speciel viewer, hvis man ikke projicerede med polariseret lys, hvilket heller ikke var problemfrit, da projektorerne ikke var særligt lysstærke.

Der er dog stadig en lille gruppe entusiaster, der dyrker stereofotografering i Stereoskopklubben, som en mindre gruppe i Københavns Fotografiske Amatørklub med bl.a. Peter Elfelt og H.H. Schou stiftede i 1908.

På verdensplan findes ISU, International Stereoscopic Union, hvor 3-400 »nørdere«

Stereoskopbillede af Hans Henrik Schou, 1918. Figenhuset og Åbogade i Gudhjem. Den gang var der også et figentræ på stedet. Samling PR.

Stereoskopbillede af Peter Randløv maj 2010. Samme motiv fra Gudhjem, Åbogade med figentræ.

mødes hvert andet år og diskuterer og ser 3D billeder i en uge. For at dyrke denne hobby har man været henvist til at opstøve et kamera fra 1950'erne, at få det specialfremstillet eller at lave et selv, hvilket også gælder for alt det øvrige udstyr. Gennem Stereoskopklubben og ISU er det imidlertid nemt at komme i kontakt med hjælpsomme eksperter.

Måske er der en ny bølge på vej? Mange har set den futuristiske Avatar film, som viser, at teknikken er der. Nu mangler vi blot det rette kunstneriske indhold. Amatørerne kan også være med, idet Fujifilm sidste år lancerede et smart lille digitalt 3D kamera, som kan optage billeder, der kan ses på de nye 3D fladskærme med de såkaldte aktive briller. Resultatet er ganske imponerende, så om få år kan man måske google en masse 3D billeder fra Bornholm.

Her kan man søge flere billeder og oplysninger om stereoskopi:

www.bornholmsmuseum.dk/arkiv.php

Bornholms Museum.

Mange stereobilleder.

www.bornholmphoto.dk

billeder fra Bornholm (ikke 3D)

www.stereoskopklubben.dk

Stereoskopklubben.

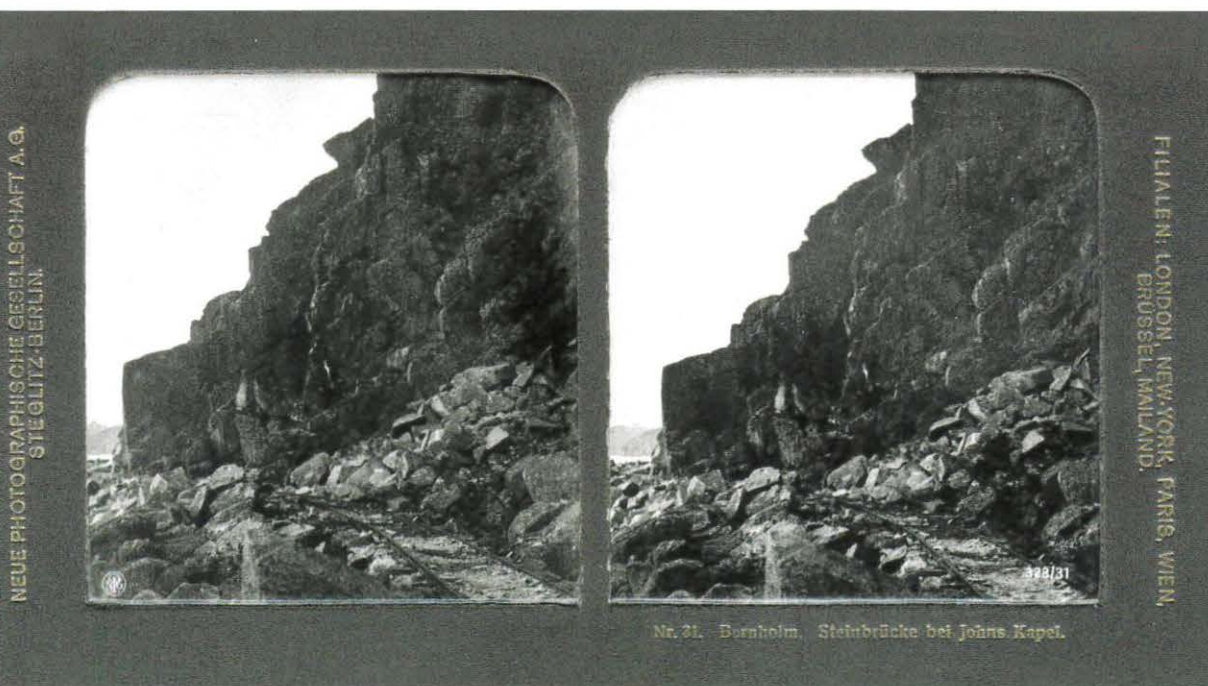
Udstyr til 3D og mange billeder.

www.isu3d.org

International Stereoscopic Union

www.stereoscopy.com

En masse om stereoskopi

Stereoskophillede af Neue Photographische Gesellschaft A.G. i Berlin, o. 1910. Motiv fra området syd for Vang, »Klondyke«, med stenbruddets tipvognsbane. Samling PR.

I Østermarie Kirkes senmiddelalderlige, gotlandske døbefont er børnene blevet døbt Anders, Hans, Jens og Peder og på spindesiden Anne, Karen, Kirsten og Sidsel, men også mange andre navne der var på mode i løbet af fontens 7-800 år lange levetid. Fotos til denne artikel: Ann Vibeke Knudsen.

Navnemoder og modenavne i Østermarie sogn 1805-1909

Af Lilliane Højgaard Holm

Indledning

»De første 150 år efter reformationen er navnemæssigt de mest kedelige i Danmarks historie«,¹ hvilket man kan forvisse sig om ved fx. at gennemgå dåbslisterne i Østermarie sogns ældste kirkebog (1687-1700).² Her er hovedparten af navnene, både mands- og kvindenavne, danske udviklinger af gamle katolske helgennavne og navne fra Det gamle og ny testamente, så som *Anders*, *Hans*, *Jens* og *Peder*, og på spindesiden *Anne*, *Karen*, *Kirsten* og *Sidsel*. Kun en lille gruppe nordiske navne, fx. *Erik*, *Knud*, *Ole*, *Boel* og *Inger* dukker af og til op i kirkebogen, men det er de mange helgennavne, der er karakteristiske for tiden, selv om der efter reformationen i 1536 ikke var nogen grund til at bevare dem overhovedet. Men ud over enkelte ikke kristne navne – indlånt fra Tyskland – stod det sløjt til med nyskabelserne i den danske navngivning. Fornyelse var dog på vej også til

Lilliane Højgaard Holm er uddannet mag.art. i nordisk filologi fra Københavns universitet, Institut for nordisk filologi, det senere Institut for nordiske studier og sprogvidenskab. Ansat siden 1980 samme sted, dog med en afstikker til Stockholms universitet i en fem-årig periode. De sprogvidenskabelige interesser spænder vidt, lige fra moderne sprogvidenskab til den gamle filologiske tradition, med dialektologi, runologi og navneforskning som speciale.

Østermarie sogn, om end det skete i mangelagtig takt. Det er disse fornyelser, som nedenstående handler om. Jeg har gennemgået tre perioder i Østermarie sogns kirkebøger, to i 1800-tallet (1805-09 og 1855-59) og en i begyndelsen af 1900-tallet (1905-09) med henblik på nogle af de nye navnemoder, der radikalt skulle ændre den danske navngivning. Følgende vil blive taget under behandling: flernavnemoden, kvindenavne

1 Eva Meldgaard, 1994 s. 10

2 Lilliane Højgaard Holm, 2009 s. 117

afløst af mandsnavne (de såkaldte moveringer), den danske navnerenæssance samt engelske og andre indlånte nyere navne omkring 1900.

Flernavnemoden

Skikken med at døbe børn med flere end det ene nødvendige fornavn kom til Danmark fra Tyskland i begyndelsen af 1600-tallet, og det er traditionelt Christian 4., der har fået æren af at indføre moden, som han sikkert har lært at kende gennem sin tyske svigerfamilie. Det skal dog for en ordens skyld tilføjes, at også den holstenske adel på nogenlunde samme tidspunkt gjorde brug af skikken. En af fordelene ved den nye navnemode var, at det nu var muligt at opkalde sine børn efter flere i slægten, hvilket *Jens Gabriel* (Østermarie sogns kirkebog (1694)) er et bevis på. Han blev efter traditionen opkaldt efter sin mors afdøde mand – hun havde været gift med den på Bornholm så velkendte Jens Kofoed. Det andet navn fik han lige så traditionelt efter sin morfar. *Anne Sophie* er det andet eksempel i kirkebogen (1690), men her er ingen muligheder for at forklare navneforholdet, eftersom hun benævnes uægte.

Godt halvtreds år senere (1755-59) er moden stadig i sin vorden i Østermarie sogn. Af 168 døbte børn er ti døbt med to fornavne³, ni piger og en dreng. Det er de store gårdmandsslægter i sognet, der først tager moden til sig. *Anne Cathrine* er datter af Peder Hop, Hoppegård og Morten Olsen, Sandegård er far til *Anne Margrethe*⁴. Halvdelen af pigerne har *Anne* som første fornavn, men også *Boel*, *Else* og *Inger* er at finde på denne plads. *Cathrine*, *Elisabeth*, *Kirstine* og *Margrethe* optræder udeluk-

kende som andet fornavn. Kun kirkens degn døber sin datter med en lidt afvigende kombination, nemlig *Margrethe Kirstine*. Drengen får navnet *Lars Morten*, hvor første fornavn er opkaldelse efter farfaren (far Niels Larsen), mens det sidste ikke umiddelbart lader sig spore. Alle de nævnte navne hører til de mest gangbare i sognet på den tid.

Selv om materialet er sparsomt, kan vi vel konkludere, at navnemoden i 1700-tallet fortrinsvis hører hjemme hos sognets overklasse, at det er blandt pigerne, vi først møder den nye navnemode, og at den som oftest tages i brug hos de yngste i flokken. Det sidste har jeg dog ikke mulighed for at kontrollere her. Hvordan moden udvikler sig i de næste hundrede år, skal gennemgås nedenfor.

Periode 1805-09:

I sognet er der i perioden døbt 116 drengebørn, heraf 16 med to fornavne (13,8 %). Ikke noget stort tal, hvis man sammenligner med pigerne, hvor ikke mindre end 53 af de 96 døbte pigebørn bærer to fornavne (55,2 %). Man har, så vidt jeg kan se af kirkebogen, været mere optaget af at tilføje farens patronym og/eller slægtsnavn for drengenes vedkommende end at følge moden med at døbe dem med flere fornavne. Loven om faste slægtsnavne blev for øvrigt først vedtaget i 1828.

Materialet er for begge køns vedkommende nu så stort, at der er mulighed for overordnet at beskrive flernavnekombinationernes struktur. Der forekommer: kort (let) første fornavn plus langt (tungt) andet fornavn, fx. *Jens Christian*, *Anne Margrethe* - aldrig eller yderst sjældent det modsatte, desuden langt (tungt) første fornavn plus langt (tungt) andet fornavn, fx. *Andreas Christian*, *Kirstine Henrikke*. Den første kombination skal vise sig at blive den mest almindelige.

3 Termen »dobbeltnavn« anvendes ikke i artiklen. Se herom hos Meldgaard, 1992 s. 151ff.

4 Danmarks Stednavne bd. 10 s. 349, 356

HER HVILER STØVET AF
PIGEN
KAREN PEDERSDATTER
FØDT D. 6TE OCTOBER 1767.
DØD D. 23DE FEBRUAR 1872.
ALTSAA OVER 104½
AAR GAMMEL
DETTE MINDE ER SAT PAA
100 AAR
AF EN DEEL SOGNEBOERE.

I kirken modtager man sit navn, på kirkegården bliver man mindet. Efter at have læst Lilliane Højgaard Holms artikel og efter en tur på Østermarie Kirkegård har man fået god indsigt i skiftende navnemoder.

Kaptajn og sandemand Søren Peter Hjort, 1787-1870 og hustru Karen Hjorth, 1794-1881.

Mandsnavne: Det forholdsvis spinkle materiale levner ikke mulighed for at tale om favoritter blandt navnekombinationerne, men *Jens Didrich*, *Jens Peder* og *Hans Peder* forekommer dog to gange hver, resten kun en gang. Det skal vise sig, at visse navne hyppigst optræder på første pladsen i navnekombinationerne, mens andre almindeligvis findes på anden, eventuelt tredje pladsen. *Jens* er så udpræget et første fornavn, der som sådan indgår ikke mindre end syv gange i kombinationer med navne som *Christian* (1), *Didrich* (2), *Jørgen* (1), *Michel* (1) og *Peder* (2). Også *Hans* er et typisk første fornavn, fx. *Hans Christian* og *Hans Peder* (2), mens *Jørgen* som det eneste navn i perioden både træffes som første og andet fornavn (*Jørgen Christian* og *Jens Jørgen*). *Christian* og *Peder* er til gengæld navne, der typisk er at finde på anden pladsen i navnerækken, fx. *Andreas Christian*, *Lars Christian*, *Mons Peder* og *Niels Peder*. Ingen af kombinationerne indeholder nordiske navne, selv om typen stadig er repræsenteret i navngivningen. Hverken *Andreas*, *Christian* eller *Didrich* forekommer i dåbslisterne uden for flernavnekombinationerne. *Andreas* er så småt ved at udkonkurrere *Anders*, som er helgennavnets mere folkelige form, *Didrich* synes indtil videre at være knyttet til et par bestemte slægter i sognet, mens *Christian*, som ovenfor nævnt, ser ud til at blive et typisk andet fornavn, der kun yderst sjældent optræder på første pladsen. De øvrige navne er hentet fra det gængse navneforråd.

De nævnte forekomster minder for en stor del om den flernavnestruktur, som fandtes i midten af 1700-tallet hos pigerne. Her var der også tale om få, udvalgte navne hentet fra den populære del af navneforrådet i forskellige kombinationer, hvilket viser, at navnemoden for drengenes vedkommende endnu ikke var fuldt udviklet.

Kvindenavne: Ikke mindre end halvdelen

af de døbte piger har fået to navne. Blandt favoritterne er *Anne Margrethe* (6), *Bodil Kirstine* (7) og *Karen Kirstine* (7). De to første kombinationer fandtes i forrige periode. Som i 1700-tallet er *Anne* stadig det mest almindelige første fornavn sammensat med bla. *Cathrine* (1), *Dorte* (2), *Kirstine* (3), *Margrethe* (6) og *Marie* (4). Også *Karen* og det populære *Boel*, der i kirkebogen nu skrives *Bodil*, er almindelige i brug som første fornavn. *Signe*, der som *Bodil* hører til den faste bestanddel af nordiske navne, indgår i kombinationer som *Signe Cathrine* (1) og *Signe Marie* (1). I forrige periode var navne som *Cathrine*, *Elisabeth*, *Kirstine* og *Margrethe* eksempler på gruppen andet fornavn. I denne periode er to af dem blevet blandt de hyppigste navne i samme gruppe. Det gælder således *Kirstine* med 23 belæg og *Margrethe* med 14, hvortil kommer *Marie* med syv. Tilsammen udgør de 83 % af samtlige navne på anden pladsen. *Elisabeth* forekommer kun en gang som andet fornavn. Alle de nævnte kombinationer følger reglen kort første fornavn plus langt andet fornavn, men kombinationer med to lange fornavne er også i brug (*Christiane Henricha* og *Kirstine Margrethe*). Ser man på navneforekomsterne for piger med kun et navn, opdager man, at de fleste korte navne, heriblandt *Anne*, *Else* og *Karen*, er faldet ganske markant i popularitet. Får man kun et fornavn i dåben, er der som regel tale om et af de mere vægtige, så som *Elisabeth*, *Elsebeth* eller *Margrethe*. De korte navne bliver for størstedelens vedkommende forbeholdt flernavnesystemet. Samtlige navne hører til tidens almindelige navneforråd, der ikke synes at have ændret sig synderligt gennem de sidste hundrede år. Eneste undtagelse er et par nye kvindenavne afledt af mandsnavne. Det drejer sig om navne som *Henrikke*, *Nicoline* og *Oline*, en type vi kommer til at høre mere til i næste periode.

Major Thor Maglegaard, 1787-1865 og hustru Margrethe Maglegaard, 1809-1897.

Perioden 1855-59:

I sognet er der i perioden døbt 135 drengebørn og 144 pigebørn. Størsteparten af de døbte børn har fået mere end et fornavn. Flernavnemoden er nu en integreret del af navngivningen i Østermarie. Drengene er døbt med 252 navne, 21 har et navn, 111 to navne og tre er døbt med tre navne. For pigerne gælder, at de som ventet er døbt med flere navne end drengene, nemlig 297. Kun ni døbes med et navn, 118 får to navne, 16 tre navne og en enkel får fire navne.

I de forløbne halvtreds år er der sket flere ændringer i flernavneskikken. Den traditionelle navngivning med kort første fornavn plus langt andet fornavn er dog stadig almindelig, men de lidt mere usædvanlige navne, som flernavnemoden er blevet beskylt for at fremelske, trænger sig på. Det bliver derfor også muligt fremover at tale om: populært første fornavn plus usædvanligt andet fornavn eller omvendt. Endelig skulle man kunne forvente eksempler på to usædvanlige fornavne i kombinationerne, men de er ret sjældne i Østermarie.

Mandsnavne: Favoritter i denne periode er *Hans Christian* (9), *Hans Peder* (8), *Jens Christian* (5) og *Jens Peder* (5), navnekombinationer der selv med nutidens øjne er helt efter bogen. Kombinationerne fandtes også i forrige periode. *Jørgen* er stadig et populært valg, når sognets drenge skal døbes. Det forekommer som andet fornavn, og eneste for den sags skyld, men synes dog fortrinsvis at være brugt som første fornavn (*Jørgen Michel* og *Jørgen Peder* (2)). Anden pladsen udfyldes hovedsagelig som ventet af *Christian* og *Peder* med henholdsvis 23 og 33 eksempler, hvilket betyder, at ca. halvdelen af drengene får et af disse navne i dåben. Begge navne findes rent faktisk også som første fornavn, hvilket kombinationer som *Christian Andreas* og *Peder Mathias* viser, men almindelige bliver de aldrig. Enkelte navne, der var populære i

1700-tallet, dukker også op i perioden. Det viser forekomsterne *Anders Christian*, *Niels Christian* og *Ole Otto*, den sidste kombination med et af periodens nye navne, men de er og bliver sjældne. Jeg formoder, at der i de fleste tilfælde er tale om opkaldelse. *Laurits* (*Laurits Christian*), der fortrænger det mere folkelige *Lars*, *Anthon* og *Magnus* (*Anthon Christian* og *Magnus Peder*) er om ikke nye i dåbslisterne, så i al fald hidtil ikke så ofte i brug, men det ændrer sig. Helt nye navne i perioden er *Carl* (*Carl Frederik*), *Ludvig* (*Ludvig Mathias*) og *Thorvald* (*Thorvald Julius*). *Julius* er for øvrigt repræsentant for den allernyeste navnemode i sognet, nemlig navne med det fra latin kendte *-(i)us*. *Agnesius*, *Marius* og *Minus* er alle i brug som første fornavn, men de fleste navne på *-(i)us* optræder hyppigst som andet fornavn. *Hans Antonius*, *Peder Gervasius*, *Christian Junius* (drenge er født i juni), *Jørgen Justinus*, *Jens Signius* og *Magnus Sinus* viser, at man som regel sætter nye navne sammen med gamle velkendte. Her kan man så afgjort tale om populært første fornavn plus usædvanligt andet fornavn, om end *Signius* – flere navne i kirkebogen rettet fra *Sinius*/*Senius* til *Signius* – slet ikke er så sjældent på Bornholm endda. Med tanke på det *Mathildus*, som en af drengenes far fik i dåben, kunne kvindenavne som *Signe*, *Hansine* eller *Jensine* måske være ophav til navnet. Drengenavne afledt af kvindenavne er yderst sjældne på Bornholm, men de findes dog.

Tre af drengebørnene er døbt med tre navne. Den første kommer til at hedde *Louis Philip Cilius* med efternavnet Hansen. Nogen påviselig grund til den fornemme navnerække gives ikke, men det er værd at nævne, at han faktisk er et af de få børn i sognet, der bliver døbt med så sjældne en navnekombination. Peder Jensen døber sin søn *Marius Jens Peder Pedersen*. *Jens* får han efter sin farfar, *Peder* efter sin far,

mens første fornavn er et af datidens populære navne. Sidste navn er naturligvis farens patronym. Drengen *Hans Peder Johan Espersen* har blandt sine faddere Hans Peder Hansen. *Johan* får han efter sin far. Eksemplerne mere end antyder, at opkaldelse stadig er en vigtig del af navngivningen, og at flernavnemoden ofte bliver brugt til opkaldelse efter såvel slægtninge som faddere.

Kvindenavne: Det er nu ikke længere kun de gamle korte navne som *Anne*, *Boel* og *Karen* og de lidt længere, *Birgitte*, *Johanne* og *Margrethe*, der anvendes som døbenavne. Den nye mode med at danne kvindenavne af mandsnavne er også nået til Østermarie, hvor de efterhånden udgør en ganske betragtelig del af det samlede navneforråd. Det gælder først og fremmest navne på *-ine*, *Caroline*, *Georgine*, *Hansine* og *Jensine*, men også navne på *-a/-e*, *Andrea*, *Laura* og *Lovise* er hyppige i navngivningen. Frekvensen af forskellige navne har på dette tidspunkt aldrig været større. Der er altså nok at vælge imellem. Den mest populære kombination er så afgjort *Anine Margrethe*, der har ti forekomster, mens *Eline Marie* (4), *Ane Margrethe* (3) og *Julie Christine* (3) har knap så mange. Man lægger mærke til, at første fornavn i flere tilfælde er de nye moveringer af forskellig slags, mens andet fornavn er de velkendte almuenaavne⁵. Kombinationer med to moveringer som *Felixine Anine* og *Lovise Augusta* er ved at komme på mode, hvis man skal tro dåbslisterne. Det er efterhånden svært at finde eksempler på rene »klassikere« som *Johanne Kirstine* og *Karen Margrethe*, men de findes, om end de er sparsomme. To lange navne er efterhånden så almindelige, at man slet ikke lægger mærke

til dem. Det skyldes de mange navne på *-ine*, som man næsten ikke kan få nok af, navne som *Caroline Mathilde*, *Hansine Martine*, *Elgine Augusta* og *Nicoline Jørgine* – og der er mange flere af den slags.

Det hyppigst forekommende første fornavn er, som antydnet ovenfor, så afgjort *Anine* med 24 belæg. Herefter følger *Andrea* (7), *Caroline* (6) og *Julie* (6), men også de gamle kendte navne som *Karen* (8), *Ane* (5) og *Johanne* (3) er i brug. De mange nye navne efterfølges næsten alle udelukkende af *Christine*, *Kirstine*, *Margrethe* og *Marie*. Disse fire navne synes at kunne indgå som andet fornavn i snart sagt alle mulige kombinationer. *Kirstine* forekommer i ikke mindre end 17 forskellige, *Marie* i 14, mens *Margrethe* og *Christine* må nøjes med otte kombinationer hver. Til gengæld er *Ane/Anne*, der var yderst almindeligt i navnekompositionerne i forrige periode, nu på det nærmeste afløst af *Anine*.

Man skal lede længe i dåbslisterne, hvis man vil finde kvindenavne, der afviger fra normen, men findes de, indgår de næsten altid i kombination med velkendte navne fra det gængse navneforråd. Fra gruppen første fornavn kan nævnes *Ellemine*, *Felixine*, *Hermantine* og *Petrikke*, og fra gruppen andet fornavn er navnene *Albine*, *Engeline*, *Jørgine* og *Vindberga* vel heller ikke de mest almindelige. Man kan trøste sig med, at de alle er enlige svaler. Kombinationer med tre navne er lidt hyppigere hos pigerne end hos drengene i perioden. Navnestoffet er det samme som i de andre kombinationer, men der er ofte ligevægt i navnerækken, hvilket *Caroline Christine Augusta* og *Georgine Wilhelmine Christine* viser. At vi er i de lange navnes tidsalder, hersker der vist ingen tvivl om.

5 Betegnelsen dækker alle de tidligere nævnte kristne navne fra Biblen og navne på helgener, som var i anvendelse før reformationen, jf. Birgit Eggert, 2009 s. 89

Meline Frederikke Thorsen, 1829-1888 og Niels Peter Thorsen, 1828-1912, Gadebygård.

Perioden 1905-09:

I sognet er der i perioden døbt 181 drengebørn og 174 pigebørn. Af drengene er 45 døbt med et fornavn, 127 med to og 14 med tre. Blandt pigerne er 23 døbt med et fornavn, 125 med to og 26 med tre.

Mandsnavne: Aldrig har antallet af leksikalske mandsnavne i en afgrænset periode været større, hvilket betyder, at man ikke skal regne med at møde ret mange ens navnekombinationer. De populæreste første fornavne er *Ejner* (11) - flere er rettet i kirkebogen fra *Ejnar* til *Ejner* - *Hans* (11), *Alfred* (8), *Knud* (9), *Aksel* (7), *Harald* (5), *Kristian* (5) og *Aage* (4). Yderst få af kombinationerne synes at have været gangbare som kaldenavne, men det har nok heller ikke været meningen. Det viser kombinationer som *Carl Theodor*, *Ejnar Andreas*, *Emil Mathias* og *Aage Johannes*. Det ganske enkelt vrimler med nye navne som første fornavn. Til gengæld er det andet fornavn helt traditionelt, så traditionelt at navnene *Kristian* (20) og *Peter* (13) tillige med *Andreas* (14) og *Johannes* (9) bliver så almindelige, at det næsten grænser til det skabelonagtige. Jeg tvivler på, at der er baggrund for opkaldelse i ret mange tilfælde. De to første navne er på det nærmeste gået hen og blevet modenavne. Navnene er næppe blevet brugt i dagligdagen, men er det moderne med flere navne, så er det. Det er vel næsten overflødigt at nævne, at *Kristian* og *Peter* også er de hyppigst forekommende i kombinationer med tre navne. Flere af disse trenavnekombinationer viser af og til, at flernavnemoden har eksisteret så længe, at også far og mor bærer mere end et navn. Man kan derfor træffe eksempler som *Emil Otto Ulrik*, der er opkaldt efter sin far, Otto Ulrik. Drengen får i tilgift et af de populære navne som første fornavn i dåben.

I sidste periode blev 21 drenge døbt med kun et fornavn, i denne periode er tallet ste-

Valborg Kristine Hansen, 1831-1913.

get til mere end det dobbelte, 45, hvilket udgør 25 % af samtlige drenge. Navnene adskiller sig typemæssigt ikke fra de ovenfor nævnte. Her er eksempler på de gamle sejlivede nordiske navne, *Erik*, *Knud* og *Olaf*, navne hentet fra renæssancemoden, *Aksel*, *Viggo* og *Aage*, men også engelske navne som *Harry*, *Henry* og *Villy* er en del af navnemoden, når man kun døbes med et navn.

Kvindenavne: At tale om populære navnekombinationer er næsten ikke relevant længere. Kun kombinationen *Olga Elisabeth* når op på fire belæg. Navne som *Edith Margrethe*, *Hedevig Marie*, *Ellen Alfrida*, *Ingeborg Hansine* og *Harriet Michelle* viser klart, at man har taget nye døbenavne i anvendelse siden midten af 1800-tallet. De hyppigste første fornavne er *Edith* (14), *Hedevig* (9), *Ellen* (9), *Olga* (9) og *Ingeborg* (7). De sammensættes ikke længere kun med de gamle almuenaavne, som det fremgår ovenfor, men også med nyere indlånte navne. Alligevel må man nok konkludere, at de fleste kombinationer består af et populært første fornavn samt et af de gamle velkendte navne. Moden foreskriver i modsætning til forrige periode korte navne, *Asta*, *Ella*, *Helga* og *Olga*, som ofte efterfølges af et langt navn. Det er ikke overraskende, at det er kvindenavne som *Elisabeth* (16) og *Margrethe* (13), der igen får tildelt anden pladsen i navnekombinationen, men også *Hansine* (12) er at finde der, hvilket måske kan betyde, at navne på *-ine* ikke mere er helt så populære. Kort navn plus kort navn er også ved at komme på mode, som eksemplerne *Poula Magda* og *Julie Eline* viser. *Marie* er med sine 22 eksempler det mest brugte andet fornavn. Populært har det vel aldrig været i navngivningen i sognet, men nu er det næsten gået hen og blevet et modenavn. *Ellen*, *Lydia*, *Olga* og *Valborg* er blot nogle af de navne, der optræder som første fornavn i kombinationer med *Marie*.

Caroline Kristine Jepsen, 1838-1923 og Peder Jensenius Jepsen, 1841-1932.

Jens Peter Hansen, 1863-1941 og Cegine Marie Hansen, 1874-1948.

Trenavnekompositionerne er som nævnt de højeste hidtil, men det tredje navn synes ikke at adskille sig fra de øvrige i materialet. Det ser dog ud til, at enkelte af de nye engelske modenavne, fx. *Nanny* og *Victoria*, listes ind ad bagvejen som tredje navn i rækken. Populære bliver ingen af dem i øvrigt på Bornholm. To af de mest slidstærke navne, *Elisabeth* og *Christine*, er stadigvæk gangbare, men er efterhånden ofte forvist til tredje pladsen, hvilket *Judith Larsine Elisabeth* og *Marie Hansine Christine* viser. 23 af pigerne får kun et navn. For størstedelens vedkommende er der tale om navne hentet fra de nye navnemoder, navnerenæssancens *Dagmar*, *Gudrun* og *Hjordis*, engelske indlån som *Betty*, *Mary* og *Maud* samt forskellige typer af korte navne, *Anna*, *Asta*, *Clara*, *Ella*, *Kamma* og *Thora*. Egentlig er det kun *Bodil* og *Ingeborg*, som har været med »hele vejen«.

Kvindenavne afledt af mandnavne

Selv om kvindenavne afledt af mandnavne – de såkaldte moveringer – kendes i den danske middelalder, er de særdeles sparsomt repræsenteret. Det drejer sig udelukkende om indlånte kristne kvindenavne som fx. *Johanna* og *Juliana*, begge dannet med suffixet *-a*, der angiver femininum. Skikken kan spores til Frankrig så langt tilbage som 800-tallet, men breder sig hurtigt fra adelen til de øvrige stænder og videre ud til andre europæiske lande. I Danmark skal vi frem til 1600-tallets begyndelse, før vi får de første hjemlige dannelser. Skikken når tidligst kongehuset, hvor Christian 4. døber en af sine døtre *Christiane Augusta*. Hun er med stor sandsynlighed opkaldt efter monarken selv, og Christianes halvbror, Frederik 3., følger skikken op og døber en af sine døtre *Frederikke Amalie*. Snart benytter også adelen den nye mode, og lidt senere træffes den både hos borgere og bønder. En fornyelse

eller måske snarere et tilskud til den ret så ensidige navngivning på spindesiden var da også hårdt tiltrængt, efter at flernavnemoden syntes at være kommet for at blive. Opfindsomheden var stor, når det gjaldt om at skabe nye navne, og man gjorde det hermed også muligt, således som kongehuset havde vist, at opkalde efter mandlige slægtninge.

At danne kvindenavne af mandsnavne er almindeligvis foregået ved at føje forskellige suffixer til det enkelte mandsnavn, dog undertiden med visse reduktioner i stavelserne. I materialet fra Østermarie har jeg koncentreret mig om følgende suffixer: *-a/-e*, *-ine*, *-ia/-ie*,⁶ og jeg skal for en ordens skyld tilføje, at jeg betragter langt de fleste moveringer i mit materiale som dannet uden for sognet.

De ældste eksempler i kirkebogen er hentet fra 1687-1700, hvor *Johanne* og *Bente* optræder med et belæg hver. *Johanne* er som nævnt ovenfor indlånt, og *Bente* er enten dannet til mandsnavnet *Benedikt* – eller direkte til mandsnavnet *Bent*.⁷ Godt et halvt århundrede senere (1755-59) møder vi i dåbslisterne kun det velkendte *Johanne*. Moveringsmoden er endnu ikke en del af navngivningen i sognet. I perioden 1805-09 forekommer navnene *Christiane* (2), *Henricha/Henrikke* (2), *Jensine* (2), *Johanne* (2), *Nicoline* (1) og *Oline* (1). Både navne med suffixerne *-a/-e* og *-ine* er her repræsenteret for første gang. I flere af tilfældene er det rimeligt at regne med opkaldelse. *Jensine* er sikkert opkaldt efter sin far, Jens Larsen, hvilket nok også er tilfældet med *Oline* (far Ole Jonsen).

I perioden 1855-59 er der døbt 144 pigebørn, hvoraf 78 er døbt med et eller flere moverede navne, altså mere end halvdelen af pigerne (54 %). Vi kan derfor konstatere, at moden nu er en integreret del af navngiv-

ningen hos sognets beboere. De mest brugte navne er: *-a/-e*: *Andrea* (10), *Mathea* (8), *Lovise* (5), *Augusta* (4), *Laura* (4); *-ine*: *Caroline* (12), *Jensine* (4), *Hansine* (7), *Martine* (4), *Jørgine* (3), *Georgine* (3); *-ia/-ie*: *Julie* (7). De øvrige eksempler har kun en-to repræsentanter.

Efter at have fraserteret de »uægte« moveringer, er antallet af ægte 93 (løbenavne). Af disse er ikke mindre end 60 navne på *-ine* (64,5 %), 26 navne ender på *-a/-e* (28 %) og syv på *-ie* (7,5 %), hvilket stemmer ganske overens med den almindelige opfattelse, at kvindelige moveringer er ensbetydende med *-ine*-navne.

Bag moveringerne genkender vi let sognets mest populære mandsnavne, men der forekommer også afledninger, der kun har få eller slet ingen mandlige modsvarigheder i materialet. Til de sidste hører *Herman-dine*, dannet til *Herman*, der tidligere hørte til sognets faste stok af navne, og det nye *Oliva*, som er ret så karakteristisk for bornholmsk navnetradition. Det menes at være dannet til det sydsvenske *Ola*⁸ og kan minde os om, at indvandringen til Bornholm så småt er begyndt. *Larsine* forekommer kun en gang, og moveringen til *Anders* (> *Andersine*) savnes helt og holdent, hvilket kan overraske, eftersom både *Lars* og *Anders* er velkendte navne. Men tiden er løbet fra flere af de gamle mandsnavne; nu døbes drengene med navnenes mindre folkelige panderter, *Laurits* og *Andreas*, og heraf dannes *Laura* og *Andrea*, der begge bliver ret så populære. Også *Mads* glider ud og erstattes af det tidligere knap så almindelige *Mathias*. Heraf dannes *Mathea*, der næsten synes at ende som modenavn på Bornholm. Nye mandsnavne er *Julius* og *Otto*, hvoraf *Juliane* (2), *Julie* (7) og *Ottomine* (1) er udviklet. *Jørgine*, *Klaudine*,

6 Eva Meldgaard, 1990 s. 162

7 Danmarks gamle Personnavne sp. 103ff.

8 Roland Otterbjørk, 1985 s. 114 og 181

Regine Margrethe Jensen, 1874-1947 og Christian Jensen, 1877-1956.

Madsine og *Rasmine* har næppe været brugt som kaldenavne inden for familien. I stedet har de fået kælenavne som *Gine*, *Dine*, *Sine* og *Mine*, og disse navne begynder så lidt efter lidt at leve deres eget liv.⁹ Det er *Hermantine*, *Ottomine* og *Jørgengine*, alle tre enlige svaler i materialet, udmærkede eksempler på. *Frederikkes* sidste del har også kunne udnyttes, bla. *Petrikke* - også et enkeltstående tilfælde i perioden. Endelig bruges disse navne til at udvide, eller om man vil »modernisere« nogle af de ældre kvindenavne. Det gælder således *Elgine*, *Ellemine* og *Engeline* (af kvindenavnet *Engel*). Også de forekommer kun en gang. Hovedparten af navnene er hjemlige dannelser, men et par fremmede navne kan

materialet da opvise, *Michelle* (< *Michel*) og *Regine*. Det sidste er ikke noget *-ine*-navn, men dannet af det latinske substantiv *rex* »konge«. At navnet er blevet populært, skyldes sikkert Regine Olsen, der en overgang var forlovet med Søren Kierkegaard.

Endelig er der *Anine*, som måske burde have været behandlet under »moderniserede« kvindenavne, såfremt man mener, at der er tale om en udvikling af *Anne* > *Anine*. Navnet er nok snarest en sydeuropæisk kæleform til *Anna* > *Anina*, der på dansk grund får formen *Anine*, et navn der dukker op i sognet i 1840'erne. Det bliver snart så populært, at man kan sige, at det bliver Østermaries modenavn nummer et i anden halvdel af 1800-tallet. Mit materiale er ikke egnet til større undersøgelser over enkelte navne, men jeg har alligevel valgt at kigge

⁹ Lis Weise, 1989 s. 415ff.

Anine Schou, 1872-1905 og Herman Schou, 1872-1957.

Christian August Pihl, født i august 1879-1925 og Marie Pihl, 1880-1956.

Jens Olaf Jensen, 1900-1944 og Ellen E. Jensen, 1903-1995.

både bagud og fremad i dåbslisterne. Navnet er belagt første gang i 1846. Fra 1846-49 er det belagt fire gange, fra 1850-54 seks gange, men så stiger antallet i perioden 1855-59 til ikke mindre end 24. Fra 1860-64 er det belagt 18 gange, og fra 1865-69 17 gange. Kun i enkelte tilfælde optræder navnet som andet fornavn. *Anine* holder ved et stykke tid ind i 1870'erne, men glider herefter om ikke ud, så fører det en mere tilbagetrukken tilværelse. I 1905-09 er det kun belagt to gange udelukkende som andet fornavn. *Anine* falder som så mange andre *-ine*-navne for »aldersgrænsen«.

I perioden 1905-09 er døbt 174 piger, hvoraf 58 er døbt med et eller flere move-rede navne, hvilket udgør 33,3 % mod sidste periodes 54 %. Frasorteret »uægte« moveringer er antallet af ægte 71 (løbenavne). Af disse er 34 navne på *-ine* (47,8 %), 30 navne på *-a/-e* (42,2 %) og syv ender på *-ie* (9,9 %). Der er ingen tvivl om, at move-

ringerne med *-ine* er på retur. Ganske vist er *Hansine* (14) og *Karoline* (7) næsten fast inventar i navngivningen, men de er for længst forvist til sidste pladsen i navne-kombinationerne. Moden foreskriver nu korte navne og helst på *-a*, så navne som *Andrea* og *Laura* er stadig gangbare lidt endnu. Dannet af mandsnavne, der ikke findes i materialet, er følgende navne på *-ine*: *Albine* (af mandsnavnet *Albin*), *Hel-gine*, og *Josefine*, mens nye i materialet er navne på *-a*: *Karla*, *Poula* og *Octavia*. De sidstnævnte har alle modsvarigheder blandt sognets mandsnavne, også *Octavia*, der er en pendant til det nydanske *Octavius*, »den ottende«, en ikke sjælden navnetype (»num-mernavne«) på Bornholm. Blandt de mest brugte er *Alfa*, *Seksine*, *Othine*, *Dusine* og *Tolvine* (< mandsnavnet *Tolvte*). Moverin-gernes tid er, som det ses, ikke helt forbi, men nu er det ikke længere *Petrine*, men *Petra* man døber sine piger.

Magna Vilhelmine Dahl, 1905-1945 og Herman Kristian Dahl, 1908-1972.

Den nordiske navnerenæssance

Den nordiske navnerenæssance er uløselig forbundet med romantikkens tidsalder (1800-tallets første halvdel), hvor man i litteraturen sværmede for den nordiske oldtid og middelalder. Gendigtning eller nydigtning over myter, sagn og folkeeventyr så dagens lys. I Danmark introduceredes romantikken i litteraturen af Adam Oehlenschläger med *Guldhornene* (1802), »hvor guder var på jorden«, ¹⁰ et digt der var stærkt inspireret af Heinrich Steffens og hans filosofi, men flere af Johannes Ewalds værker, Rolf Krage (1770) og Balders død (1775), har med stor sandsynlighed også været med til at bane vejen. ¹¹ Andre vigtige skikkelser,

der beskæftigede sig med Nordens oldtid, var N. F. S. Grundtvig, Carsten Hauch og B. S. Ingemann. Den første gendigtede Saxos Danmarkshistorie (1818-1822), den sidste bragte med sine historiske romaner, fx. Valdemar Seier (1826), nationalromantikken helt ud til bondestanden. Det var ellers i første omgang hovedstadens borgerskab, der læste bøger og så skuespil om nordiske guder og helte, der opnåede en så stor popularitet, at man begyndte at opkalde sine børn efter dem. En ny navnemode var skabt, en mode der senere har fået betegnelsen den nordiske navnerenæssance, og med den begyndte det opkaldelsessystem, som man gennem generationer havde holdt i hævd, at vakle. ¹² Det skal dog tilføjes, at

¹⁰ Litteraturhåndbogn, 1989 s. 570ff.

¹¹ Birgit Eggert, 2008 s. 113

¹² Eva Meldgaard, 1997 s. 102

ikke alle navne på fortidens helte og heltinder var af nordisk herkomst, ligesom heller ikke alle navne var forsvundet i vikingetiden og middelalderen og genoptaget i 1800-tallets litteratur. Det gjorde dog ikke noget, populære det var de.

Den nye navnemode slog dog først igennem hos bondestanden i anden halvdel af 1800-tallet. Der er næppe grund til at betvivle, at såvel borgerskabet som folkehøjskolerne, hvor undervisningen i den nordiske oldtid var i højsædet, har været inspirationskilden. At det ikke kun var på de vel-etablerede folkehøjskoler, man dyrkede oldtiden og den romantiske litteratur, fremgår af forskellige læseplaner fra Bornholms første folkehøjskole, der blev grundlagt i Aakirkeby i 1856.¹³ Bornholmerne fik således mulighed for selv at stifte bekendtskab med såvel Grundtvigs Danmarkshistorie som Ingemanns historiske romaner, hvad nedenstående da også viser.

Perioden 1855-59:

Jeg har gennemgået kirkebøgerne for at se, hvilke helte og heltinder folk i Østermarie har ladet sig inspirere af, og hvilke der ikke er faldet i deres smag. I perioden 1855-59 møder vi for første gang navnene *Carl* (1), *Otto* (7) og *Thorvald* (1). Materialet er ikke stort. Mest markant er de syv belæg på navnet *Otto*, der kan have litterær baggrund i den historiske roman *Prins Otto af Danmark* (1835) af Ingemann. *Thorvald* er også kendt i litteraturen, nemlig gennem Hauchs gendigtning af sagaen om *Thorvald Vidførle* (1849). Endelig er der *Carl*, som foruden at være et hyppigt forekommende navn i de nordiske kongehuse, også er den unge helt i Ingemanns populære historiske roman *Valdemar Seier* (1826).

Også en del af pigerne er døbt med navne fra den nationalromantiske periode, hvoraf skal nævnes *Bodil* (3), *Ingeborg* (2), *Signe*(2)/*Sine* (1) og *Thora* (4). Endvidere forekommer *Margrethe* (20), der ganske vist er et indlånt helgenindenavn, men som opfattes som nordisk i og med, at det er kendt gennem Ingemanns historiske digt *Dronning Margrethe* (1836). Navnet synes at være helt almindeligt i brug så langt tilbage, kirkebogsmaterialet rækker, først som det nødvendige eneste fornavn, senere som et af datidens mest brugte fornavne i kombinationerne, oftest som andet eller tredje fornavn. Belægsmaterialet, der er hentet fra 1687-1700 (24), 1755-59 (17), 1805-09 (34), 1855-59 (20) og 1905-09 (14), giver et udmærket indblik i navnets op- og nedgangsperioder. Der er altså intet, der tyder på, at navnet får noget opsving i forbindelse med navnerenæssancen. De øvrige navne er ikke særlig frekvente, men det er vigtigt at nævne, at såvel *Bodil*, *Ingeborg* og *Signe* – det ene *Sine* kunne ud fra stavemåden være kæleformen til navne som *Hansine* og *Jensine* – er belagt i Østermaries ældste kirkebog. Hvorvidt tragedien om Hagbarth og *Signe* (1815) og heltinden *Thora* i *Hakon Jarl hin Rige* (1807), begge af Oehlenschläger, har spillet nogen rolle, vides ikke. Det skal dog påpeges, at mandnavnet *Thor* gennem generationer har hørt til det faste navneinventar i sognet. Der kunne derfor ganske enkelt være tale om en kvindelig moving (*Thor* > *Thora*). Endelig har *Ingeborg* og *Bodil*, der tidligere i kirkebøgerne blev skrevet *Boel*, til stadighed været populære navne i sognet, sikkert hjulpet på vej af såvel danske dronninger gennem tiden som andre medlemmer af kongehuset. De synes altså at tilhøre den nordiske gruppe af navne, som har overlevet på Bornholm trods det massive opbud af indlånte kristne navne. Spørgsmålet er så, om der overhovedet er tale om en navnerenæssance for de nævnte navnes vedkommende.

13 Svend Aage Møller, 1993 s. 22ff.

Perioden 1905-09:

Halvtreds år efter den nordiske navnerenæssances fremkomst i materialet kan man sige, at moden har etableret sig i sognets navngivning. Af i alt 108 leksikalske mandsnavne er 21 at regne til navnemoden, hvilket giver 19,4 %. For kvindenavnene vedkommende er tallet lavere. Af 123 leksikalske navne hører de 17 til i navnemoden, hvilket giver 13,8 % - ikke store tal, men i det mindste lidt større end i midten af 1800-tallet. Det skal imidlertid vise sig, at vi i denne periode står over for kulminationen af typens tilstedeværelse såvel i Østermarie som på Bornholm i al almindelighed. Ganske vist er et par af navnene stadig populære i næste tiår, men de fleste falder i antal, for i 1920-1930 at forsvinde mere eller mindre ud af navngivningen.

Det er ikke meningen her at gennemgå hele periodens navnestof, men blot at give en smagsprøve på modens vigtigste navne. Blandt mandsnavnene er *Carl/Karl*, *Otto* og *Thorvald*, nu med henholdsvis 11, 6 og 3 belæg, blevet nævnt i det foregående. I denne periode får vi så navne som *Aksel/Axel* (5), *Ejnar/Ejner* (11), *Gunnar* (5), *Harald* (9), *Knud* (8), *Olaf/Oluf* (3), *Valdemar* (4) og *Aage* (6). Det sidste er i halvdelen af belæggene sammensat med *Svend*. *Ejner* er navnet på den norske stormand – Einar Tampeskælver – der er en af heltene i Hakon Jarl hin Rige (1807) af Oehlenschläger. *Knud* er et kendt kongenavn, fx. Knud den Hellige (+1086), men navnet har sammen med *Olaf/Oluf* og *Erik*, bla. kendt fra Ingemanns roman Erik Menveds Barndom (1828), været anvendt i sognet gennem generationer. Der behøver derfor ikke at være tale om nogen egentlig renæssance her. *Harald* kendes naturligvis fra Saxo, mens *Gunnar* er flittigt brugt i sagalitteraturen, fx. Gunnar på Hlidarendi i Njals saga. *Axel* behøver vel næsten heller ikke nogen præsentation. Tragedien om Axel og Valborg

(1810) af Oehlenschläger er kendt af de fleste. Både *Holger* og *Valdemar* er brugt af Ingemann, dels i *Holger Danske* fra 1837, dels i *Valdemar Seier* fra 1826. Endelig forekommer *Aage* som navn på en af Rolf Krages kæmper (Rolf Krage (1770) af Ewald). Derimod synes hverken *Hagbarth* fra Hagbarth og Signe (1815) eller *Kjartan* fra Kjartan og Gudrun (1848), begge af Oehlenschläger, at have været i brug ved navngivning af sognets drengebørn.

Selv om materialet i perioden kan opvise 17 leksikalske kvindenavne, der antages at være en del af navnemoden, er antallet af løbenavne set i forhold til samtlige kvindenavne ikke stort, nemlig 14,3 %, hvor *Margrethe* med sine 14 belæg er det mest almindelige. Forsvundet ud af materialet er *Signe*, der ellers har været en fast bestanddel af det nordiske navneelement i sognet gennem tiden. Tilbage er navnene *Bodil*, *Ingeborg* og *Thora*, der alle er nævnt i det foregående. *Astrid* er med sine fire belæg det hyppigste navn, hvortil knytter sig sideformen *Estrid* (1). Det første er nok blevet populært gennem kongehuset, mens *Estrid* vel bedst er kendt gennem den danske konge Svend Estridsen (+1074). Også *Agnes* knyttes almindeligvis til navnerenæssancen, selv om det er et helgenindenavn. *Agnes* var Erik Klippings dronning (+1304), og navnet forekommer i Ingemanns roman Erik Menveds Barndom (1828). Et andet navn, der er hentet fra samme forfatter, er *Dagmar* fra Valdemar Seier (1826), mens *Alvilda*, *Gudrun* og *Valborg* stammer fra følgende værker: *Vaulundurs Saga* (1805), *Kjartan og Gudrun* (1848) og *Axel og Valborg* (1810), alle af Oehlenschläger. Fra Gunlaug Ormstunges saga stammer navnet *Helga*, mens *Dagny*,¹⁴ der for øvrigt ikke har nogen historisk baggrund, men udelukkende er kendt fra litteraturen, har været et

14 Eva Meldgaard, 1994 s. 174

Godtfred Arne Louis Hansen, 1913-1929, Anna Hansen, 1895-1966, Louis Hansen, 1890-1967.

populært navn til datidens pigebørn i Østermarie og på Bornholm i al almindelighed.

Navnerenæssancen synes ikke, således som det er skitseret ovenfor, at have haft nogen glørværdig tilværelse i Østermarie – og slet ikke blandt pigerne, hvor en del af navnene allerede havde været kendt og brugt i generationer. Anderledes forholder det sig med drengene, hvor de fleste navne må være blevet opfattet som nye. Navnemoden bliver altså en del af navngivningen i sognet, men slet ikke i samme grad som hos borgerskabet i hovedstaden og i den danske kongefamilie, hvor man tager de gamle nordiske navne til sig og døber sine børn *Harald*, *Knud*, *Valdemar* og *Aage* for drengenes vedkommende, og *Dagmar*, *Ingeborg* og *Thyra* for pigernes. Om det så enten har været de gamle helte og heltinder fra Oehlenschlägers værker og Ingemanns romaner eller kongehusets prinser og prinsesser, der har givet inspiration til navngivningen, kan man ikke vide med bestemthed.

Andre navnemoder

Omkring 1900 er flernavnemoden, som det ses ovenfor, stadig aktuel, hvilket også gælder moveringerne, eller rettere sagt en del af dem. Typen på *-ine* synes at være stagneret, om end *Hansine* og *Kathrine* stadig er brugelige som andet fornavn. Kvinde-navne på *-a* synes dog stadig at være populære som døbenavne (*Adda*, *Asta* og *Olga*), det samme gælder mandsnavne på *-(i)us* bla. *Julius* og *Marius*. En del af dem er hjemlige navnedannelser, men mange er indlånte, og der skal komme flere endnu, fx. navne hentet fra den internationale litteratur, som efterhånden blev oversat direkte til dansk og ikke som tidligere via »den tyske port«. Det gælder i første omgang forfattere som Dickens, Marryat, Scott og Shakespeare, senere bliver også de mere folkelige forfattere, i særlig grad de engelske, en del af den læste litteratur.

Mange af disse helte og heltinder bliver rollemodeller for navngivningen i Danmark, og mange af navnene bliver ikke kun brugt i hovedstaden, også ude omkring i landet bliver det efterhånden mode at døbe børnene med engelske navne – også i Østermarie sogn.

De leksikalske engelske mandsnavne udgør 11,1 %, kvindenavnene 14,6 %, altså en lidt større andel af forskellige engelske kvindenavne end mandsnavne. Forskellen bliver endnu større, når man ser på andelen af det samlede antal løbenavne hos de døbte drenge og piger. Her er 12 % af samtlige piger døbt med engelske indlån, mens drengenes andel kun udgør 8,6 %. Det skal dog tilføjes, at enkelte af de engelske mandsnavne også kunne være af anden oprindelse. Det mulige engelske *Georg* er ikke medtaget, idet både stavemåde og navnets tilstedeværelse i sognet i tidligere perioder taler for at opfatte det som et tysk indlån. Det bliver ganske vist populært i sognet i perioden, men det er rimeligvis gennem opkaldelse efter kongehuset. Navnene *Alfred* (9), *Charles* (3), *Edmund* (1), *Edvard* (3) og *Rikard* (3) – kirkebogens stavemåder – hører til vort tidligste lag af engelske navne,¹⁵ der vinder indpas i navngivningen midt i 1800-tallet. Det er derfor ikke mærkeligt, at netop denne type er at finde i Østermarie, eftersom det almindeligvis tidligere tog mindst en generation for en navnemode at nå fra hovedstaden ud til landets øvrige egne. Endvidere optræder i materialet navne som *Albert* (6), *Arny* (1), *Arthur* (1), *Harry* (1), *Henry* (3), *John* (1) og *Villy* (2). Flere af dem bliver dog aldrig populære i sognet, således *Arny*, *Arthur* og forment *Rikard*, mens varianten *Richard* klarer sig lidt bedre. *Albert*, *Alfred* og *Charles* topper inden for den undersøgte periode,

¹⁵ Torben Kisbye, 1979 s. 102ff.

mens resten holder et par årtier endnu, og *John* endnu længere.

En del af navnene kan med stor sandsynlighed henføres til nogle af samtidens berømte personer, mens andre nok er lånt fra litterære værker af 1800-tallets kendte forfattere. Et par eksempler på idolopkaldelse skal nævnes her. Navnet *Alberts* popularitet skyldes måske dronning Victorias gemal, der kom fra det tyske fyrstehus Sachsen Coburg. Der er derfor intet mærkeligt i, at man allerede i 1805-09 kan finde navnet som tysk indlån i sognet, men om det skal regnes for tysk eller engelsk afhænger af, i hvilken periode man betragter det.¹⁶ I perioden her, hvor navnet er ganske populært på Bornholm, er der al grund til at opfatte det som engelsk. Den berømte Alfred Dreyfus-affære har sikkert været medvirkende til, at navnet *Alfred* blev så udbredt. Efter at den fransk-jødiske artilleriofficer omsider var blevet frikendt i 1906, forsvandt navnet på det nærmeste ud af dåbslisterne. I 1871 fandt den engelske opdagelsesrejsende, Henry Stanley, dr. Livingstone ved Tanganyikasøen, hvilket sikkert har givet anledning til navnet *Henrys* popularitet.¹⁷ De hidtil nævnte eksempler har alle været koncentreret om fornavne, men det har også været muligt at benytte efternavnet eller hele navnet i opkaldelsen. Det viser navne som *Johannes Evald Pedersen*, søn af husmand Johannes Peter Pedersen og *Hans Egede Lund Grønbech*, søn af gårdejer Hans Vilhelm Grønbech, der begge er hentet fra kirkebogen 1906. *Johannes* behøver ikke at være opkaldt efter den danske digter Johannes Ewald, eftersom *Evald* var et gangbart fornavn på den tid, og *Johannes* er jo opkaldelse efter faren. Derimod er der ingen tvivl om, at den anden dreng er opkaldt efter Nordens Apostel, selv om også

han har fået sit første navn efter sin far. Materialet har kun disse to eksempler, men skikken er faktisk ganske udbredt i årene omkring 1900. Det er derfor ikke ualmindeligt i dag at træffe folk med mellemnavnet *Kingo* eller *Rye*, selv om der ingen familiemæssig forbindelse er eller har været til salmedigteren Thomas Kingo eller general Olaf Rye. På den tid kategoriseredes disse navne ikke som efternavne, men som fornavne, hvorfor der ingen problemer var med at føre navnet videre i familien.

I 1900-tallets begyndelse består en stor del af kvindenavnene af to navnetyper, nemlig navne der ender på *-a*, og navne der ender på *-y*. Førstnævnte dækker flere forskellige navngivningsmønstre, bla. nordiske navne (*Helga*), moveringer (*Poula*) og kortnavne/kælenavne (*Asta* < *Astrid*), mens den sidstnævnte udelukkende er en del af de engelske indlån. Ikke mindre end 11 af de 18 leksikalske navne ender på *-y*. For mandsnavnene vedkommende var der kun tale om fire, men det ændrer sig i de kommende årtier. De engelske navne er almindeligvis første fornavn i navnekombinationerne, hvilket efter dansk tradition betyder, at de fleste er blevet kaldt ved deres engelske navn, om end nok på det tidspunkt med dansk udtale. De engelske navne er næsten alle korte navne (kælenavne), hvilket stemmer glimrende overens med moden i Danmark på indlåningstidspunktet, hvor *Trine* (< *Kathrine*) og *Lene* (< *Magdalene/Male-ne*) omsider har fået officiel status. Det navn, der uden tvivl har kastet flest kæleformer af sig, er *Elisabeth*, i Det ny testamente navn på Johannes Døberens mor. Navnet bliver modenavn i mange europæiske fyrstehuse, heriblandt England. Følgende navne kan henføres hertil: *Betty*, *Elise*, *Elly*, *Lily* og *Nelly*. Af andre skikkelser fra Det ny og gamle testamente kan nævnes: *Joanna* > *Jenny*, *Maria* > *Mary*, *Magdalene* > *Maud* og *Anna* > *Nanny*. Faktisk er der kun to navne, der ikke er »dannet i barnekamme-

16 Torben Kisbye, 1990 s. 77

17 Torben Kisbye, 1979 s. 103

På Østermarie Kirkegård finder man mange af de personer, der er omtalt i artiklen – om end det kun er deres fornavne, vi har lært at kende.

ret», nemlig *Lydia* og *Victoria*, der begge stammer fra latin. Det første forekommer i Apostlenes gerninger, det andet som navn på en romersk martyr. En del af navnene har naturligt nok kongehuset som opkaldelsesmodel. Det gælder således dronning Victoria (+1901) og dronning Mary, gift med kong Georg 5. af England. Navnet *Maud* er sikkert kommet ind i dansk gennem den danske prins Carls (den senere kong Håkon af Norge) giftermål med den engelske prinsesse Maud. Ikke kun kongehuset var inspirationskilde, når børnene skulle døbes. Andre kendte personer har, som vi har set ovenfor, været medvirkende til at fremme visse navnes popularitet. Det gælder i særlig grad »den svenske nattergal« Jenny Lind, der var uhyre populær, hvilket også afspejler sig i dåbslisterne over hele landet. På Bornholm synes navnet *Jenny* at have toppet omkring århundredskiftet, og det er derfor ikke så mærkværdigt, at der i Østermarie kun er døbt en enkel pige med dette navn. *Edith* har ikke mindre end 16 forekomster, i modsætning til de øvrige, der nøjes med et-to belæg. Tør man tro, at Holger Drachmanns bornholmske forbindelse og hans roman Forskrevet (1893), hvor Edith er en af hovedpersonerne, har været med til at gøre navnet så populært?¹⁸

Betragter man de ovenfor nævnte kvindenavne under et, er det kun *Alice*, *Edith*, *Elise*, *Elly* og *Emmy* og til dels *Lydia*, der for alvor tages i brug som døbenavne. Resten glider ud af navnerepertoiret i løbet af det næste tiår. Nogen lang levetid på Bornholm får disse første engelske kvindenavne altså ikke.

18 Eva Meldgaard, 1994 s. 179

Afslutning

Efter at have arbejdet med de forskellige perioders navnemoder i Østermarie sogn, er jeg ikke i tvivl om, at opkaldelse og navnemoder er tæt forbundne. Det sindrige opkaldelsessystem, som man tidligere var underkastet i slægten, gav ikke mange muligheder for at optage nye navne. Man var og blev fast forankret i de gamle almue-navne. 1600-tallets nye navnemode, flernavnemoden, ændrer ikke meget herved. Man fortsætter med at opkalde som hidtil efter bedsteforældre, forældre, afdøde søskende og andre slægtninge, nu ikke kun med et fornavn, men med to. Skikken har, som det ofte har været påpeget, været til større skade end gavn for bondestandens personnavneforråd.¹⁹ Efter reformationen var det slut med at indlåne katolske helgen-navne, og følgen af moden blev, at man, således som jeg har vist ovenfor, kombinerede de navne, der nu engang var til rådighed. De korte navne, der hyppigt var de danske udviklinger af helgennavne, indgik som første fornavn, mens de længere, der ofte bestod af senere indlånte navneformer af mindre folkelig karakter så som *Andreas* og ikke *Anders*, *Christian* og ikke *Christen*, blev foretrukket som andet fornavn. I første omgang er det vel rimeligt at tro, at man, så vidt det har været muligt, har forsøgt at lade såvel første som andet fornavn være en del af opkaldelsen, men efterhånden ser det ud til, at man indskrænker sig til at benytte ganske få navne som andet fornavn i kombinationerne.

Først i 1800-tallets midte får almuenavnene konkurrence i Østermarie af en ny navnemode, kvindelige moveringer, som kommer til at hærge navnestoffet de næste mange år. Når de bliver så populære, skyldes det, at man her får mulighed for at op-

kalde sine døtre efter mandlige slægtninge. Så selv om det skal vise sig, at også de gamle mandsnavne lidt efter lidt erstattes af andre indlånte navne, lever *Hans*, *Jens* og *Peter* videre i slægten blandt kvinderne i navne som *Hansine*, *Jensine* og *Petra*. Opkaldelsesskikkene inden for familien var altså stadig nogenlunde intakte, men borgerstandens navngivning - opkaldelse efter helte og heltinder, såvel de nordiske som de internationale - presser på, og i løbet af en generation eller to forsvinder mange af de oprindelige helgennavne fra første pladsen i navnekombinationerne. En tid lever de dog videre som andet eller tredje fornavn. I 1900-tallets første årtier falder interessen for at døbe sine børn med mange og lange navne, måske fordi det nu bliver moderne at give sine børn endnu et slægtsnavn, det senere mellemnavn, der ofte bliver taget i brug i stedet for et af de mange ensartede efternavne på *-sen*, *Hansen*, *Jensen* og *Pedersen*, gamle patronymymer der i 1800-tallet var overgået til faste slægtsnavne. For en tid var de gamle almuenavne forsvundet ud af navngivningen, men de lever stadig videre i hovedbestanddelen af vore slægtsnavne.

I Østermarie var man ikke blandt de første til at tage de nye moder til sig. Navnemoder var som al anden mode udsprunget af adelen og borgerstanden i hovedstaden. Almindeligvis dukker de først op efter en generation i det øvrige land, hvilket en sammenligning af dåbslisterne fra Vor Frue sogn, København²⁰ og Østermarie sogn viser. I København træffes flernavnemoden allerede i 1650'erne, det samme gælder for de kvindelige moveringer. Går vi længere mod vest til Skast herred i Sydvestjylland, kan vi derimod konstatere, at man opdager og bruger navnemoderne på nogenlunde samme tid og på nogenlunde samme måde

19 Eva Meldgaard, 1965 s. 109f.

20 Eva Meldgaard, 1990 s. 23ff.

som i Østermarie sogn på Bornholm.²¹ Det ændrer sig imidlertid i begyndelsen af 1900-tallet, hvor man ud af dåbslisterne kan se, at man i hovedstaden såvel som i Østermarie, ja til og med i kongehuset benytter sig af de samme modenavne. Skal man tale om nogen forskel, må det være de mange lange og usædvanlige mands- og kvindenavne, der bruges af hovedstadens borgere til at navngive deres børn, navne som *Abel Gottfred Maximilian Theodosius* og *Hulda Concordia Hansine Petrine*.²² Den slags navne ville være utænkelige i Østermarie sogn!

Litteratur:

Håndbøger:

- Danmarks gamle Personnavne 1-2, udg. af Gunnar Knudsen, Marius Kristensen & Rikard Hornby. 1936-64
- Danmarks Stednavne bd. 10. Bornholms Stednavne, udg. af Stednavneudvalget. 1951
- Hornby, Rikard: Danske Personnavne. 1978
- Litteraturhåndbogen, redigeret af Ib Fischer Hansen, Jens Anker Jørgensen, Knud Michelsen, Jørgen Sørensen, Lars Tonnesen. 1989
- Meldgaard, Eva Villarsen: Den store navnebog. 1994
- Otterbjörk, Roland: Svenska förnamn. 1985
- Søndergaard, Georg: Bogen om personnavne. 1979
- Søndergaard, Georg: Danske fornavne. 1982 & 1991
- Trap, Danmark. Bornholms Amt bd. IV,2, redigeret af Niels Nielsen, Peter Skautrup & Povl Engelstoft. 1955

Anden litteratur:

- Eggert, Birgit: Nordisk navnerenæssance i Danmark, i: NORMA-rapporter 84, 2008, s. 113-139
- Eggert, Birgit: Almuens fornavne omkring år 1800, i: Landbohistorisk Tidsskrift, 2009:1, s. 89-125
- Holm, Lilliane Højgaard: Fornavnestudier i Østermarie sogns ældste kirkebog (1687-1700), i: Bornholmske Samlinger IV. rk. 3. bd. 2009, s. 98-117
- Kisbye, Torben: »Alfred Dreyfus Nielsen«, Identifikationsmodeller i dansk navneskik – belyst ved drengenavne i Århus 1800-1950, i: Convivium 4, 1979, s. 82-107
- Kisbye, Torben: Benny, Brian, Johnny og Dennis. Om de engelske drengenavnes historie i Danmark som klassespecifikt fænomen, i: Studia anthroponymica Scandinavica 8, 1990, s. 73-117
- Meldgaard, Eva Villarsen: Sydvestjysk navneskik gennem 300 år. 1965
- Meldgaard, Eva Villarsen: Studier i københavnske fornavne 1650-1950. 1990
- Meldgaard, Eva Villarsen: Dobbeltnavnets terminologi, i: Studia anthroponymica Scandinavica 10, 1992, s. 151-160
- Meldgaard, Eva Villarsen: Fornavnemoder i Danmark 1820-2020, i: Studia anthroponymica Scandinavica 15, 1997, s. 101-112
- Møller, Svend Aage: Bornholms Højskoleliv. 1993
- Weise, Lis: Mine, Dine og Sine. Kvindenavne på -ine, i: Studia Onomastica. Festskrift til Thorsten Andersson 23. februar 1989. 1989, s. 415-425
- Østermarie sogns kirkebøger, elektronisk udgave v/ Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening

21 Eva Meldgaard, 1965 s. 2ff.

22 Eva Meldgaard, 1990 s. 149 og 206ff.

Bornholms Ø-arkiv

2009-2010

Af Anette Eriksen

I det forgangne år fortsatte omvæltningerne for Bornholms Ø-arkiv. Efter at Bornholms Lokalhistoriske Arkiv og Bornholms Ø-arkiv blev fusioneret i maj 2009, skulle den nyetablerede institution til at finde sine ben med nye opgaver, nye omgivelser og finde en form, hvor disse nye ting kunne kombineres med de to tidligere arkivers gamle opgaver.

Efteråret 2009

Det meste af efteråret 2009 holdt vi arkivlokalerne lukket for publikum. Vi brugte ugerne på at få nyindrettet Bornholm Lokalhistoriske Arkivs gamle lokaler i kælderen på Rønne Bibliotek, samt at få den nybyggede tilbygning færdig til åbning i starten af december.

Kælderen tog langsomt form igennem efteråret. I et samarbejde mellem arkivets medarbejdere, håndværkere og kommunens servicemedarbejdere lykkedes det at få lokalene indrettede med mobilreoler til arkivalierne og avissamlingen, samt et nyindrettet område til mikrofilm og -fiche læserne mm.

Det krævede en del koordination at få de forskellige rum tømt, så håndværkerne kunne komme til i den rette rækkefølge, men det lykkedes.

Åbningen af den nye bygning og de renoverede lokaler, som nu huser Bornholms Ø-arkiv, fandt sted den 4. december 2009 ved 2. viceborgmester Torben Rønne-Larsen.

Anette Eriksen er cand. mag. i historie, uddannet på Københavns Universitet i 2003. Siden 2005 ansat som arkivleder af Bornholms Ø-arkiv.

Hverdagen

Efter åbningen begyndte hverdagen. Hvor vi skulle til at finde vores ben i de nye omgivelser og med de nye opgaver. Vi har i løbet af året stille og roligt fået arkivalierne på plads. Der mangler stadig lidt hist og pist, men generelt er alt i den lokalhistoriske samling kommet på plads.

I forhold til de kommunale arkivalier er det ikke alt som endnu har fundet deres fremtidige plads. Det er et stort og langtrukket arbejde. Som med regnvejret den 17. august 2010 blev trukket yderligere i langdrag. Vores arkivlokaler i kælderen på administrationsbygningen på Landemærket i Rønne blev desværre beskadiget af vand. Fire ud af seks rum skal have skiftet det hævende gulv, som vores mobilreoler er placeret på. Til alt held for os og fremtidige arkivbrugere blev ingen arkivalier beskadiget. Men der går lidt tid inden vi igen kan begynde arbejdet med at få de sidste kommunale arkivalier placeret.

Indkomne arkivalier

I forbindelse med sammenlægningen af de to arkiver, forestod også en registreringsopgave i forhold til indkomne arkivalier. Der lå en del materiale på Lokalhistorisk Arkiv, som var blevet modtaget men ikke registreret til brug. Derudover har lysten til at afleverer store som små mængder af arkivalier heldigvis ikke ændret sig. Vi får stadig en lind strøm af arkivalier som har interesse for os og som i en eller anden grad belyser Bornholms historie.

Der skal nævnes et uddrag af det, som er kommet på vores hylder indenfor de seneste år og som er tilgængelige for arkivets gæster.

Vi har modtaget Jørn Klindt-Jensens samling af udklip, manuskripter mm. En stor samling med en masse oplysninger om Bornholms historie, natur, beboere mm.

Fra Bornholms Idrætsforbund har vi fået en række protokoller, ligeledes fra Det Konservative Folkeparti har vi modtaget en del protokoller. Bornholms Amatørscene har tilføjet en del rollehæfter mm. til deres stadig voksende arkiv. Et arkiv som er helt unikt, da det sammen med Rønne Theaters arkiv indeholder en ikke uvæsentlig mængde af materiale, som belyser den formentlig længste periode for egnspl på dialekt, der findes i hele Danmark.

Fra Bornholms Passagerforening har vi fået en større udklipssamling samt andet arkivmateriale og fra Jenny Ipsen har vi fået hendes udklipssamling om bl.a. Knudsker skolelukning, De forenede Granitbrud, granitbruddet i Vang og Superfos i Rønne.

Af mindre indkomster har vi bl.a. fået en scrapbog om en skoleklasses tur til Tyskland i 1960 og en serie lysbilleder fra bombardementet og genopbygningen af Rønne og Nexø.

Af lidt mere specielle ting kan nævnes stamtavlen over Lyster-slægten, en samling som vi har modtaget efter Gunnar Lyster.

Materialet består af 311 ringbind og et register på kartotekskort.

I foråret 2010 fik vi en stor samling Martin Andersen Nexø litteratur. Samlingen er skabt af Rene Rohde og doneret til Andersen Nexø museet. Men da museet ikke har plads til at opbevare samlingen, indgik museet og ø-arkivet en deponeringsaftale, som betyder, at samlingen er placeret på ø-arkivet indtil Andersen Nexø museet selv er i stand til at opbevare det. Samlingen er offentlig tilgængelig på arkivets læsesal og alle der har interesse er velkommen til komme og kigge samt arbejde med materialet.

Lokalsamlingen

En rigtig positiv tilføjelse til ø-arkivet var, at der ved sammenlægningen af arkiverne og tilføjelsen af den nye bygning blev plads til at ø-arkivet kunne huse Rønne Biblioteks lokalsamling. Lokalsamlingen er stadig en del af bibliotekets bogsamling og bliver vedligeholdt af bibliotekets personale. Men den nye placering af lokalsamlingen har været et ekstra plus for arkivet. Bøgerne i lokalsamlingen er ofte et rigtigt godt supplement til at belyse de spørgsmål, som vi møder i vores dagligdag. Om lokalsamlingen bliver anvendt mere nu end tidligere kan vi ikke afgøre, men vi har stor glæde af den og sætter stor pris på, at biblioteket valgte løsningen med at placere lokalsamlingen hos os, da chancen var der.

Andre aktiviteter

Personalet er løbende igennem året engageret i forskellige projekter og tiltag. I det forgangne år er det blevet til flere spændende opgaver.

I sommeren 2009 deltog en medarbejder i en tur til USA sammen med et filmhold, som skulle lave optagelser til en række udsendelser om udvandring fra Bornholm til USA. Optagelserne mandede ud i fem ud-

sendelser som blev sendt på TV2Bornholm. Rejsen gav en række kontakter til efterkommere af bornholmere samt til arkiver og museer, som beskæftiger sig med indvandrerhistorier. I kontakten med de bornholmske efterkommere har vi samlet en masse historier om, hvordan det gik udvanderne i USA. Vores tanke har været, at disse historier skulle fortælles videre til et større publikum via en form for publikation. I skrivende stund ser det ud til, at det muligvis bliver et temabind af Bornholmske Samlinger.

I foråret 2010 lagde ø-arkivet lokaler til et arrangement med Sammenslutning af Lokalhistoriske Arkiver. (SLA). SLA kom og fortalte om deres arbejde og registreringsprogrammet Arkibas. Arkibas er nu installeret hos de lokalarkiver, der har ønsket at arbejde med programmet. Vi yder løbende support og planlægger, i samarbejde med Sammenslutning af Lokalhistoriske Arkiver, at få deres arkivuddannelse sat i værk her på Bornholm.

Ø-arkivets leder har i de seneste år været engageret i bestyrelsesarbejdet i Organisationen Danske Arkiver (ODA). I forbindelse med det arbejde har der været en del udvalgsarbejde i Statens Arkivers regi. Bl.a. deltagelse i revisionen af Bekendtgørelse 1000 som bestemmer, hvad der må kasseres og hvad der skal gemmes af de kommunale arkivalier. Det har været en længere proces, som blev afsluttet i forsommeren og nu har været igennem en høringsperiode og trådte i kraft pr. 3. august 2010. Lederen deltager også i Statens Arkivers permanente udvalg Kontakt-udvalget (K-udvalget), hvor der i samarbejde med KL og Statens Arkiver bliver drøftet generelle problemstillinger om offentlige arkivalier.

ESDH

2010 bød på overtagelsen af en stor og væsentlig opgave i regionskommunen. Kommunens ESDH-system (Elektronisk Sags-

og Dokumenthåndteringssystem) overgik til drift og udvikling fra den tidligere implementeringsfase. Ø-arkivet er ansvarligt for opgaven, vi har 1½ medarbejder som sidder og arbejder med systemet ved siden af deres øvrige opgaver. Ø-arkivet valgte at sige ja til denne opgave, da vi anser det for hensigtsmæssigt, at vi involverer os i hvordan de data skabes, som vi sidenhen skal modtage på arkivet, bruge og stille til rådighed for vores publikum. Det er et spændende og ofte et tidskrævende arbejdsområde at have inddraget i arkivets øvrige gøremål. Men vi tror på at det vil gavne arkivet og dets fremtidige brugere på sigt, at vi har påtaget os denne opgave.

Kalender

I de forløbne 10 år har Bornholms Lokalhistoriske Arkiv udgivet kalenderen Bornholmske Billeder.

Det var ikke en tradition som vi syntes vi skulle ændre på, blot fordi vi nu er nogle andre, der sidder med opgaven. Så i foråret 2010 gav vi os i kast med at sammensætte kalenderen for 2011. Flemming Hansen, som har været dybt involveret i arbejdet med kalenderen tidligere, fik ideen til årets tema og i et samarbejde begyndte vi arbejdet. Temaet blev bornholmske bryggerier og ved hjælp af Steffen Gerdes og Torben Rønne-Larsens samlinger af materiale om bryggerierne fik vi sat kalenderen sammen.

Kalenderen blev lidt anderledes end tidligere, da vi valgte at kombinere gamle fotos med nye, samt bruge en del af de gamle etiketter fra øl- og sodavandsflaskerne. Den endte også med at få et lidt større format. Kalenderen lå færdig og var i handlen sidst i juni måned 2010 og det er vores opfattelse, at der er blevet taget godt imod den. Vores hensigt er at fortsætte udgivelsen af kalenderen i de kommende år og det skorter ikke på materiale i ø-arkivets samling.

BORNHOLMS Ø-ARKIV

BORNHOLMSKE BILLEDER

2011

Digitalisering

Et af de helt store emner indenfor arkiverdenen i øjeblikket er digitalisering. Hos os er det selvfølgelig også et vigtigt emne og vi er i gang med et projekt, som skal få ø-arkivets filmmateriale digitaliseret. Som det er i dag, er vi ikke i stand til at afspille de forskellige film, da vi ikke har det nødvendige tekniske udstyr. Men ved frivilliges hjælp ser det nu ud til, at det lykkes at få overspillet materialet til det digitale medie. Dette giver os nogle helt nye muligheder for at kunne formidle det levende billedmateriale til publikum. Planen pt. er, at det skal gøres tilgængeligt via vores hjemmeside. Så kan man sidde hjemme hos sig selv og se på gamle film om Bornholm.

Et noget større projekt omhandlende digi-

talisering som er i støbeskeen, er digitaliseringen af TV Bornholms arkiv. Ved lukningen af tv-stationen blev alt båndmateriale afleveret til Bornholms Lokalhistoriske Arkiv. Vi har konstateret og må sande, at videobånd har en begrænset levetid. Hvis ikke vi gør noget snarest vil materialet gå til for evigt. Allerede nu er noget af materialet gået tabt, da båndene bliver sorte og billederne ikke kan genskabes. Men det er et økonomisk tungt projekt, som vi ikke selv kan bære. Derfor vil vi i den kommende tid søge en række fonde om hjælp til at løse opgaven. Hvis ikke vi kan skaffe midlerne af denne vej, må vi nok desværre konstatere, at vi ikke kan redde båndmaterialet for eftertiden.

Projektet omkring TV Bornholms arkiv er tænkt i to trin, først og fremmest bevaringen

af materialet, som er den væsentligste opgave pt. Andet trin omhandler tilgængeliggørelsen af materialet. Der er ikke det store formål i at bevare materialet, hvis ikke det skal bringes ud til offentligheden. Som i projektet med ø-arkivets øvrige filmmateriale, så er ideen at TV Bornholms materiale skal gøres tilgængeligt via internettet.

Arrangementer

I skrivende stund er der et par arrangementer undervejs, som løber af stablen i løbet af efteråret 2010.

Det største er den 28. september, hvor vi får besøg af Michele McNabb fra The Danish Immigrant Museum i Elk Horn, Iowa. Hun skal tale om nogle af de kilder og metoder, der kan benyttes for at finde udvandrede slægtninge i USA. Hovedvægten bliver lagt på online ressourcer tilgængelige for danske forskere. Foredraget falder i 3 dele:

1. del: Et overblik over den danske indvandring og udbredelse i USA, hyppige problemer der opstår, når man vil forske i danske indvandrere (f.eks. navneforandringer og -misforståelser). Indvandringsskilder, folketællinger, samt de vigtigste civile- og kirkekilder der oplyser om fødsel, ægteskab og dødsfald.
2. del: Land, stat og amt: Kilder på de forskellige administrative niveauer der giver oplysninger om jordbesiddelse, militærdeltagelse, skifter og retslige handlinger, erhvervelse af amerikansk statsborgerskab, samt biografiske kilder.
3. del: En 'case study' om én udvandrerfamilie skæbne i USA og de kilder hvori den fandtes, samt et overblik over de vigtigste arkiver for dansk indvandrerforskning, bl.a. The Danish Immigrant Museum.

Det er et arrangement der er afledt af de kontakter, der blev skabt i USA ved deltagelsen i tv-optagelserne i sommeren 2009 og et arrangement som vi glæder os meget til at holde. Forhåbentlig kan det give den forskning i udvandrerhistorie, som allerede foregår, nogle nye indgangsvinkler til kilderne i USA.

Afslutning

Vi kan om få måneder fejre, at ø-arkivet i sine nuværende rammer har eksisteret i et år. Et år der har budt på mange spændende opgaver. Det mest givende og spændende for personalet på ø-arkivet er, når vi kan mærke at vi har gjort i godt stykke arbejde og har glædet vores brugere. Det være sig lige fra en kommunal medarbejder som skal have hjælp til at finde en arkiveret sag, til borgeren som ønsker hjælp til at finde oplysninger om deres hus eller familie.

Vi kan på vores statistik se, at vi har et forholdsvis højt gennemsnit af brugere i forhold til indbyggertallet, når vi sammenligner os med andre arkiver i landet. I perioden maj 2009 – maj 2010 har vi ca. haft 800 besøgende, på trods af at vi havde lukket 8 uger i efteråret 2009. Derudover har vi besvaret ca. 200 mails i den samme periode.

Vi har i det forgangne år fået mange kommentarer om vores »nye« arkiv og de ændringer som er fulgt med. For det meste er kommentarerne positive og det er vi selvfølgelig glade for. Vi bliver også til tider gjort opmærksom på, at vi har ændret på mange ting i forhold til tidligere tider. Vi er altid lydhøre overfor sådanne kommentarer og man er meget velkommen til at komme med dem direkte til os. Der er helt sikkert stadig mange ting omkring driften af ø-arkivet, som skal finpudses og måske direkte ændres. Overordnet set oplever vi, at vores brugere er godt tilfredse med de nye omgivelser og vi ser frem til at servicere og hjælpe også i fremtiden.

Formandens beretning

Bornholms historiske Samfund 2009-2010.

Generalforsamling afholdtes lørdag 4. september 2010 kl. 14 på Bolsterbjerg.

Af Jakob Seerup

Formandens beretning lød som følger:

Lørdag d. 5. september 2009 afholdtes den årlige generalforsamling på Melstedgård, hvor en lille, men trofast skare af medlemmer var mødt frem. Niels-Holger Larsen blev valgt til dirigent.

Sekretær Anette Eriksen aflagde beretning på vegne af formanden, som var forhindret i at deltage. Beretningen blev taget til efterretning og efterfølgende lagt ud på foreningens hjemmeside til almindelig orientering – og dertil trykt i sidste årgang af samlingerne. Redaktør Ann Vibeke Knudsen fortalte om arbejdet med årets bogudgivelse, som bl.a. omfattede en del militærhistoriske artikler. Denne beretning blev også taget til efterretning.

Kassereren forelagde regnskabet, som blev taget til efterretning.

I henhold til bestyrelsens love §5 afgik følgende bestyrelsesmedlemmer efter tur:

Ann Vibeke Knudsen - modtog genvalg

H.V. Jørgensen - modtog genvalg

Jakob Serup - modtog genvalg

Niels Rømer Jensen - ønskede ikke genvalg

Ebbe Gert Rasmussen - ønskede at udtræde af bestyrelsesarbejdet

Ann Vibeke Knudsen, H.V. Jørgensen og Jakob Seerup modtog alle genvalg. Som nye medlemmer blev Henrik Vensild og Stine Isaksen foreslået af bestyrelsen. Henrik

Vensild præsenterede sig selv. Stine Isaksen var forhindret i at møde, men blev præsenteret af næstformanden. Begge blev valgt.

Bestyrelsen bestod herefter af:

Jakob Seerup

Anette Eriksen

Svend Aage Møller

Ann Vibeke Knudsen

Lilliane Højgaard Holm

H.V. Jørgensen

Henning Søby Andersen

Henrik Vensild

Stine Isaksen

Revisorerne Mogens Lau og Erling Juul-Pedersen ønskede ikke genvalg. Bestyrelsen foreslog Poul Forum Sørensen og Erik Svendsen, som begge blev valgt. Jørn Uffe Hansen blev genvalgt som revisorsuppleant.

Under punktet eventuelt fortalte Svend Aage Møller om initiativet med en nyheds-mail. Der blev sendt en liste rundt, hvorpå deltagerne kunne skrive sig på. Nyhedsmailen er siden trådt i funktion, og hvis nogle af de tilstedeværende i dag endnu ikke står på listen, kan de henvende sig til Svend Aage Møller.

Da ingen ud over dette ønskede ordet kunne formand og dirigent afslutte generalforsamlingen.

Herefter viste Niels-Holger Larsen rundt i den nyopstillede Melsted Mølle.

Bestyrelsen konstituerede sig på førstkomende bestyrelsesmøde som følger:

Formand: Jakob Seerup

Næstformand og sekretær: Anette Eriksen

Kasserer: Lilliane Højgaard Holm

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen

Web-redaktør: Svend Aage Møller

Forretningsudvalg: Formand, næstformand, web-redaktør, redaktør og kasserer.

Bestyrelsen har i alt afholdt fire bestyrelsesmøder i den forløbne periode. Til orientering kan jeg igen berette, at bestyrelsesmøderne foregår på skift i bestyrelsesmedlemmernes hjem og at udgifter til møderne tilsvarende afholdes af de enkelte bestyrelsesmedlemmer.

Øvrige aktiviteter

Det har i år ligget lidt stille med aktiviteter. Der er ikke afholdt nogen sommerekскурsion i år, men dagens tur til Lilleborg råder i nogen grad bod herpå. Der har heller ikke været arrangeret foredrag som i tidligere år. I bestyrelsen har vi drøftet muligheden for at tiltrække mere populære – men dyre – foredragsholdere »ovrefra«, men noget konkret er der endnu ikke kommet ud af dette. Dog skal det siges, at der vil blive arrangeret et foredrag om historiske stereoskopbilleder i samarbejde med Svanekegården. Også jeg selv vil optræde med et foredrag om Flåden og Bornholm igennem 500 år i samarbejde med Bornholms Marineforening.

Hjemmesiden

Bliver stille og roligt udbygget af vores webmaster, Svend Aage Møller. Her kan medlemmerne orientere sig om møder og arrangementer, siden vil blive udviklet konstant – også afstemt med medlemmernes ønsker. Jeg skal opfordre til, at medlemmerne klikker sig ind på www.historisk-samfund-bornholm.dk og blandt andet ser de mange fine billeder af historiske huse, gravsten og andre mindesmærker. Igen i år skal fremhæves det elektroniske register på hjemmesiden, som gør det lettere for alle at søge artikler i de tidligere udkomne bind af Samlingerne.

En tak til alle

Traditionen tro vil jeg godt her til sidst takke bestyrelsens medlemmer for arbejdet i det forgangne år. Jeg vil også gerne takke foreningens medlemmer især for økonomisk støtte til vores arbejde; uden jeres trofaste støtte ville det ikke være muligt at udgive Samlingerne hvert år, således som det stort set er lykkedes for foreningen fra 1906 til i dag.

Til sidst skal lyde en stor tak til Michael Thorsen for at vise rundt på Lilleborg for dagens rundvisning på Lilleborg.

Herefter overlader jeg beretningen til foreningens - forhåbentlig - velvillige behandling.

*Nexø 4. september 2010,
Jakob Seerup*

Nyt om hjemmeside, nyhedsbreve mv.

Af Svend Aage Møller

I det forløbne år er der foretaget flere ting med hjemmesiden mv. Der er udsendt en del artikler fra årbøgerne, alle registre fra 1. og 2. række er nu tilgængelige, der er tilføjet et ekstra program til nyhedsbreve, e-mail adressen er kommet i funktion igen, der er blevet mulighed for statistik over, hvor meget hjemmesiden bliver brugt, og endelig er hjemmesidens fremtræden på computerskærmen gjort bredere.

Jeg blev på et tidspunkt gjort bekendt med muligheden for at udsende såkaldt pdf-filer på hjemmesiden, og dette sammen med forbedret teknik har medført, at jeg har skannet en række artikler fra årbøgerne og sendt dem ud, hvor de så kan læses med et særligt program, Adobe Reader, som kan hentes gratis. Det er fortrinsvis korte artikler og artikler med karakter af levnedsskildringer, der er udsendt, herunder en del biografier fra K. H. Kofoeds: Bornholms politiske historie.

Med hensyn til registre var det meste for 2. række allerede tilgængeligt sidste år. Siden er de sidste dele samt registre for 1. række udsendt som pdf-filer, hvor søgefunktionen ganske vist ikke virker, men hellere det end ingenting.

Som nævnt er der til hjemmesidens administrationsprogram føjet et nyt program til udarbejdelse og udsendelse nyhedsbreve. I skrivende stund er der udsendt 3 nyhedsbreve til omkring 40 modtagere, men vi vil

meget gerne kunne udsende dem til mange flere, så hvis det har interesse, bedes man meddele sin e-mail adresse til undertegnede.

Der er også tilføjet en speciel link, som gør det muligt at følge med i, hvor meget hjemmesiden bliver besøgt. Siden det kom til at fungere har besøgstallet ligget fra ca. 10 til ca. 40 pr. dag med et gennemsnit på ca. 16. Afvisningsprocenten, dvs. dem, der åbner og lukker igen efter mindre end 8 sekunder, er imidlertid ret høj, ca. 60 %. Tilbage bliver dog en del, der bruger lidt tid på den, så det er på den måde med til at gøre foreningen og dens virksomhed mere synlig.

E-mail adressen er som nævnt i funktion igen, men er forandret til: info@historisk-samfund-bornholm.dk, og meddelelser på den indgår til undertegnede.

Endelig er hjemmesiden under indtryk af de stadigt større computerskærme for anden gang blevet gjort bredere. Oprindeligt var siden lavet til en bredde på 800 punkter (såkaldte pixel), men efterhånden er de største skærme blevet mere end dobbelt så store. Derfor er bredden nu sat til godt 1200 punkter, og den ledige plads udenom har fået en lyseblå farve for at indramme det egentlige indhold. Det hidtil udsendte stof vil i sin form fortsat bære præg af det smallere format, men nyt stof vil naturligvis blive søgt tilpasset til den større bredde.

Forfatternes navne og adresser

Anne Nøddebo Dyhr
Onsgårdsvej 2, 2. tv.
2900 Hellerup

Peter Randløv
Klosterbakken 40
3500 Værløse

Lilliane Højgaard Holm
Kamilleløkken 5
3700 Rønne

Anette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Formand Jakob Seerup
Nørregade 58
3730 Nexø

Øvrige H.V. Jørgensen
medlemmer: Kanegårdsvej 10
3700 Rønne

Næstformand: Anette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Stine Isaksen
Grønnegade 13
3730 Nexø

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskafte 2
3700 Rønne

Henning Søby Andersen
Hedebøvej 31
3700 Rønne

Kasserer: Lilliane Højgaard Holm
Kamilleløkken 5
3700 Rønne

Henrik Vensild
Storegade 29
3700 Rønne

Webmaster: Svend Aage Møller
Smedegårdsvej 61
3700 Rønne

Jacob Bjerring-Hansen
Sdr. Villavej 4
3700 Rønne

Indhold

Ann Vibeke Knudsen
Redaktørens forord

Anne Dyhr
De svenske stenhuggere på Nordbornholm 1860-1921.
Studier i den bornholmske stenindustri historie

Peter Randløv
Stereoskopbilledet på Bornholm

Lilliane Højgaard Holm
Navnemoder og modenavne

Anette Eriksen
Bornholms Ø-arkiv

Jakob Seerup
Formandsberetning

Svend Aage Møller
Hjemmeside, nyhedsbreve, m.v.

ISBN 978-87-87042-07-9
ISSN 0084-7976